

Andor Csaba

Bevezetés a Madách-kutatásba
Tizennégy előadás

Madách Könyvtár – Új folyam 92.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Andor Csaba

Bevezetés a Madách- kutatásba

Tizennégy előadás

Szeged–Balassagyarmat

2016

Készült Budapesten, 2016-ban. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-11-5
ISSN 1219-4042

Előszó

Az I. Madách Szimpózium bevezetőjében 1993 őszén ezt mondtam: „Vannak nagy, régóta elismert tudományos területek, amelyeknek hatékony műveléséért Nobel-díjat lehet kapni. A Madách-kutatás, tudjuk, nem tartozik ezek közé.

Egy tudományterület felnőtté válásának komoly jele, ha önálló tanszékként megjelenik az egyetemeken, s ha legalább kiegészítő szakként fel lehet venni. Madách tanszék még sehol sincsen, s nincsenek magyar–Madách, pszichológia–Madách vagy levéltár–Madách szakos hallgatók sem.

Önálló tudományágak folyóirat megjelentetésével is kifejezésre juttatják, hogy nemcsak elvétve vannak művelőik. Fájdalom, Madách-folyóirat sem született még eddig.

Folytathatnánk a sort azzal, hogy magas szintű tankönyvek, egyetemi jegyzetek is szükségesek volnának. Eddig még egyetlen összefoglaló munka sem született, amelynek bátran adhatnánk a »Bevezetés a Madách-kutatásba« címet; a kutatások zömében az első szinten folynak, vagyis a tárgy még mindig »csak« Madách és életműve, s nem maga a Madách-kutatás, amelynek forrásait, módszertanát érdemes volna magas szintű tankönyvvé feldolgozni, valahogy úgy, ahogyan Hajós György tette a *Bevezetés a geometriába* című könyvében, vagy Samuelson minden idők egyik legragyogóbb tankönyvében, a *Közgazdaságtan*-ban. Folytathatnám a sort, hiszen Euklidesztől Sigmund Freudig minden magát komolyan vétetni kívánó, de még el nem ismert tudományág legjobb művelői szükségét érezték annak, hogy szakterületük ismereteit magas szintű tankönyvekben is összefoglalják.”

Ezt a könyvet tehát a fenti gondolatmenet hívta életre, s bár az idézetben jelzett nagy tankönyvírókkal szemben a versenyben kétségkívül alulmaradtam, azért remélem, hogy haszonnal forgatják majd mindazok, akiket pontosan az a téma érdekel, amelyet ez a könyv a címében ígér.

Balassagyarmat, 2015 ősz

A. Cs.

Technikai megjegyzések

Lábjegyzetek és végjegyzetek helyett szöveg közben adtam meg a hivatkozott művek bibliográfiai adatait. A Madách Könyvtár – Új folyam esetében azonban az MK rövidítés és a kötet sorszáma után legfeljebb az oldalszám szerepel, hiszen pl. a jelen könyv utolsó lapjairól megállapítható, hogy pontosan mely könyvekről van szó.

Az intézményneveknél igyekeztem a 2015 végén elfogadott hivatalos elnevezéseket használni. Mivel az elnevezések 2000 után drámai módon meghosszabbodtak, a gyakoribb hivatkozásoknál az első előfordulást követően zárójelben megadom, hogy a továbbiakban milyen rövidítést használok.

Tartalom

1. Bevezetés	9
2. Bibliográfiák és adattárak	19
3. <i>Az ember tragédiája</i> keletkezése és szövege	35
4. <i>Az ember tragédiája</i> forrásai	64
5. Kitérő: az információ megszerzésének és elvesztésének jelentősége	70
6. Madách műveltségének szerkezete	80
7. Egyéb művek	96
8. Levéltári források	120
9. Madách élete	130
10. Szerelmei	145
11. Barátok	187
12. Család, rokonság, Madách-kultusz	198
13. Előadások, fordítások, illusztrációk	206
14. Madách könyvtára és olvasmányai	216

1. Bevezetés

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság! Első alkalommal meg kell elégedniük a bevezetés bevezetésével, közelebbről pedig annak az elemzésével, hogy szükség van-e egyáltalán önálló Madách-kutatásra.

Ez a kísérlet – mert hiszen miért is tagadnám, hogy kísérletről van szó –, amennyire meg tudom ítélni, csaknem egyedülálló, ami azonban – véleményem szerint – nem feltétlenül jelenti sem azt, hogy üdvözlendő, sem azt, hogy elvetendő volna. Bizonyára sokan úgy vélik, hogy különböző okok miatt eleve kudarcra ítélt egy olyan vállalkozás, amely végső soron egyetlen személy mélyebb megismerése céljából nem is elsősorban arról szól, amit az illetőről tudunk, hanem jobbra csak arról, ahogyan a kutatásába belefoghatunk.

Az imént azt mondtam: „csaknem”. Valóban: úgy vélem, ha valaki *Bevezetés a krisztológiába* címmel tartana Önöknek előadást, abban semmi kivetnivalót nem találnának; létezik tehát példa arra, hogy egyetlen személy kutatásával kapcsolatos egy bevezető előadás-sorozat. Ami mármost Madáchot illeti, vele szemben kételyeink a következők lehetnek.

Először is kérdéses, hogy érdemes-e Madách kutatásával olyan elmélyülten foglalkozni, ami „megér” egy bevezetést. Válasz helyett elégedjenek meg azzal, hogy egy régi történetre hívjam fel a figyelmüket. Bizonyára emlékeznek még tanulmányaikból Platón esetére, amikor egyik tanítványa egy matematikai bizonyítás kapcsán megkérdezte tőle, hogy mi a haszna ebből. Platón szólt a szolgájának, hogy adjon egy ezüstöt a szerencsétlennek, aki hasznat remél a matematikai ismeretekről. A matematika legalább 90%-ban ma is olyan tételek és bizonyítások gyűjteménye, amelyeknek az égvilágon semmi hasznuk nincs; kár lenne tagadni, hogy ez sok más tudománnyal is – köztük az irodalomtudománnyal – így van. Az pedig, hogy egy-egy részletkérdés tanulmányozása mennyi energiát „ér meg”, végképp eldönthetetlen kérdés.

Newton bizonyára megrökönyödött volna azon, ha valamelyik tanítványa úgy dönt, hogy egész életét az ún. háromtest-problémának szenteli. Ma egy szilárdtestfizikus nem látna semmi kivetnivalót ebben, s ha lebeszelné a tanítványát a tervről, azt talán csak azért tenné, mert – a banálisan egyszerűnek látszó probléma ellenére – úgy ítélné meg, hogy egy ember élete túlságosan rövid ahhoz, hogy ezen a területen érdemi eredményt lehessen elérni.

Negyven évvel ezelőtt magam is meglepődtem volna, ha valaki azzal az ötlettel áll elő, hogy *Bevezetés a Madách-kutatásba* címmel előadás-sorozatot tart. Az elmúlt négy évtized alatt azonban nemcsak arról győződhettem meg, hogy Madách élete és tevékenysége elég összetett ahhoz, hogy érdemes külön előadás-sorozatban szólni róla, de egyzersmind maga a Madách-kutatás is olyan iramban produkált újabb és újabb információkat, hogy az évek múltával a kezdeti kételyeim végképp eloszlottak. S mire ez az előadás-sorozat véget ér, addigra remélem, hogy Önök is meggyőződnek arról: valóban lehetséges és nemcsak lehetséges, de egyzersmind értelmes dolog is a Madách-kutatásba való bevezetés. Ha megengedik, itt be is fejezném vagy legalábbis félbehagynám az érvelést, s a továbbiakban inkább arról szólnék, hogy mi lehet a célja és a tárgya az önálló Madách-kutatásnak.

A célját látszólag könnyű meghatározni: végső soron ugyanaz a cél, mint más alkotók esetében: alaposabban megismerni a szerzőt és életművét, megjelentetni műveinek kritikai kiadását, bibliográfiákat készíteni stb. Önök azonban joggal mondhatnák erre a programra azt, hogy más alkotók életét és életművét mégsem tanulmányozzuk önálló kutatás keretében, s ezzel visszajutnánk a már korábban említett ellenvetéshez. Ezúttal azt felelném: ez valóban így is van, s részben jó, hogy így van, részben azonban egyáltalán nem jó. Kétségtől furcsa volna, s a szűkös szellemi erőforrások célszerűtlen allokációjára vallana, ha minden kicsit is fontos alkotó esetében önálló tárgykörre avatnánk az illető tanulmányozását. Ám legnagyobbjainknál éppen fordított a helyzet: az volna kívánatos, ha nemcsak más alkotókkal vagy a korszak általános elemzésével együtt kerülnének a kutatások fókuszába, hanem önállóan is. Madáchhoz hasonlóan tehát Petőfi, Arany, Ady,

Babits, József Attila – és még sok más alkotó – esetében is szükség volna egy hasonló előadás-sorozatra.

Visszatérve Madáchra: nála általános és különleges, egyedi okok egyaránt amellel szólnak, hogy a behatóbb tanulmányozást célszerű egy bevezetéssel megkönnyíteni. Kezdjük az előbbivel: azoknak az okoknak a felsorolásával, amelyek más jelentős alkotókról is elmondhatók.

Első helyen emliteném a szempontok és ennek megfelelően a források sokféleségét. Egy másodvonalbeli költőnél nincs szükség kritikai kiadásra, és életéről is elég, ha annyit tudunk, amennyit az irodalmi lexikonok és kézikönyvek közölnek róla. Ennél többre jobbra csak annak az irodalmi muzeológusnak van nagy ritkán szüksége, aki a lokálpatriotizmus jegyében az illető szülőfalujában egy emlékházat próbál berendezni, s ehhez néha valóban többre van szükség, mint amit a lexikonokból megtudhatunk. Egy olyan jelentős alkotónál azonban, mint Madách, igen gyakran lehet szükség ennél mélyebb ismeretekre. Vegyük csak a legegyszerűbb esetet: egy rendező azzal az ötlettel áll elő, hogy tízrészes tévésorozatban kívánja bemutatni a költő életét. Ehhez nemcsak sok ismeretre, de minőségükben is meglehetősen eltérő információfajtákra van szüksége. Hogyan nézett ki Madách? Milyen színű volt a haja és a szeme? Milyen magas volt? Milyen volt a látása? Milyen krónikus betegségekben szenvedett? Amikor szülőfalujából Losoncra vagy Pestre utazott, milyen közlekedési eszközöket használt, s milyen útvonalon közelítette meg úti céljait? Mit evett és ivott? Ilyen és hasonló tárgyszerű kérdések sokaságát tehetné fel a képzeletbeli filmrendező, amelyekre egyáltalán nem könnyű megadni a feleletet: ha nincs szerencsénk, elolvashatunk 8–10 Madách-monográfiát is anélkül, hogy a fenti kérdések közül akárcsak egyre is korrekt választ kapnánk, így aztán az érdeklődőnek se tudnánk mit felelni.

Az általános okok között második helyen emliteném a forráskritika elégtelenségét. Annak teljes hiányáról Madách esetében túlzás volna beszélni, hiszen vannak „közkedvelt” területei a Madách-kutatásnak, amelyek a forráskritikát egyáltalán nem nélkülözik. Ám átfogó, a Madách-kutatás legkülönbözőbb részterületeire kiterjedő forráskritikára csakis egy teljességre törekvő áttekintés keretében nyílik lehetőség. Ahhoz, hogy világosan lássuk mondjuk Palágyi Menyhért monográfiá-

jának erőseit és hibáit, nem elegendő, ha elolvassuk a korabeli kritikákat: ismernünk kell a monográfia keletkezésének körülményeit is, vagy pl. azt, hogy Madách fia – akitől Palágyi értesülései nem elhanyagolható hányadát szerezte – miként vélekedett Palágyi munkájáról. Ezek az információk nem feltétlenül a már megjelent írásokban kérésre; olykor publikálatlan levelekben, emlékiratokban találhatók meg. Madách életével kapcsolatban a legkülönbözőbb területeken találunk egymásnak ellentmondó információkat, s néhány nyilvánvaló esettől eltekintve, rendszerint nem könnyű eldönteni, hogy egy vitatott kérdésben végül is kinek van igaza, egyáltalán: eldönthető-e mai tudásunk alapján a kérdés, vagy esetleg – mert azért erre is találunk példát – pillanatnyilag még eldönthetetlen.

Harmadik helyen emliteném az úgynevezett „társadalmi igényt”. Ne gondoljunk persze arra, hogy valaha is tömegek fognak komoly érdeklődést tanúsítani Madách élete iránt; a *társadalmi* jelző nem az igény méretére, inkább csak a jellegére utal. Az imént említett tévérendezőnél is valami ilyesmiről beszélhetünk, még akkor is, ha a tízrészes tévésorozat nézettségi és tetszési indexe nem fogja felvenni a versenyt más műsorokéval. De az is lehet – mint látni fogjuk, volt már erre példa –, hogy Fráter Erzsébet életének valamely részletét kívánja színre vinni valaki. A drámaíró szabadsága persze nagyobb, mint a dokumentumjellegű feldolgozást előnyben részesítő tévésorozat rendezőjéé, mindazonáltal, ha ad magára a szerző, akkor tartózkodni fog olyan események ábrázolásától, amelyeknek a feleség tényleges élete ellentmond. Az ő tájékozódását is megkönnyíti egy ilyen bevezetés. A „társadalmi igény” kategóriájába sorolnám magukat a Madách-kutatókat is. Nyilvánvalóan elsősorban ők veszik majd hasznát ennek a bevezetésnek, s részben az ő közvetítésükkel jutnak el az információk másokhoz is.

Mindezek az okok azonban elmondhatók más jelentős alkotókról is. Lássuk tehát azokat a speciális okokat, amelyek az önálló Madách-kutatás mellett szólnak!

Ezek közül Madách életének és életművének a sokrétűségét tenném az első helyre. Persze, az irodalmi művek megszületése mellett majdnem minden szerző életében vannak más figyelemre méltó események.

De nem mindenkinek lehet mondjuk a politikusi pályáját, tevékenységét vizsgálni; csak azoknak, akiknek volt ilyen. Madách esetében ez nem is kis terület; politikai írásai valószínűleg művei kritikai kiadásának önálló kötetét fogják alkotni, s azok háttérének vizsgálata máig lezáratlan területe a Madách-kutatásnak. Komoly genealógiai kutatásnak sincs értelme olyan személyek esetében, akiknél két-három nemzedékre visszamenőleg már kideríthetetlenek az ősök. Madách esetében azonban nemcsak a nevüket ismerjük: rendelkezésünkre áll a családi levéltár anyaga, amely 90%-ban máig feldolgozatlan, publikálatlan.

A legsajátosabb ok azonban, ami Madáchot megkülönbözteti minden más XIX. századi szerzőtől, valójában a fő művében rejlik. Mert lehet ugyan a *Bánk bán* vagy a *Csongor és Tünde* előadásairól rövidebb vagy hosszabb tanulmányt írni, ám a Madách-kutatásnak a *Tragédia*-előadásokkal kapcsolatos része ma már csaknem önálló kutatási területnek tekinthető. Mint ahogyan a *Tragédia*-fordításokkal kapcsolatos információk is – mivel ez az egyetlen jelentős terjedelmű XIX. századi magyar irodalmi alkotás, amelyet viszonylag sok nyelvre lefordítottak – sokrétűbbek, mint más alkotások esetében. A közelmúltban egy új fogalmat vezettem be a *Tragédiával* összefüggésben. Umberto Eco *Nyitott mű* c. könyvében (Bp., Európa Könyvkiadó, 1998) többféle értelemben is használta ezt az *opera aperta* fogalmát. Így a zenei műveknél a szerző és az interpretátor közti viszonyként (bizonyos művek szerzői olyan szabadságot adnak az előadóművésznek, amelynek révén alkotótárrá válik: pl. maga döntheti el a hangcsoportok lejátszásának sorrendjét; 71–75.), de részben hasonló értelemben használta a modern irodalmi alkotásokkal kapcsolatban is. [Mallarmé *Livre*-jét említette példaként (94.), de a szerző által meghatározatlan, a befogadóra bízott olvasati sorrendre újabb példák is vannak (pl. B. S. Johnson: *Szerencsétlenek*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1973), de bizonyos szempontból hasonló Raymond Queneau: *Százezermilliárd szonett* című verse (vagy inkább verssorozata) is.] A nyitottság mérsékeltébb formája Eco szerint az, amikor az alkotó végleges művet hoz létre, de olyan módon, hogy az feltételezi a befogadó valamiféle választását az értelmezési lehetőségek közül, végül pedig valamilyen mértékben minden mű nyitott, az alkotói szándéktól függetlenül is, pusztán az eltérő befo-

gadói attitűdök következtében (103.). Ennek az ecói értelemben vett nyitottságnak a kiterjesztéseként iteratívan nyitott műnek neveztem Madách művét (és a hozzá hasonló műveket), amin azt értettem, hogy nemcsak sokféle befogadói, hanem sokféle alkotói értelmezése is lehetséges: az alkotó mint kitüntetett befogadó a maga sajátos módján befogadott alkotásból újabb művet (pl. festményt, zeneművet) hozhat létre, amely szintén többféle befogadói értelmezést tesz lehetővé, emellett ismét újabb alkotói értelmezéseket generálhat. Az iteratív nyitottság, szemben az ecói nyitottsággal, csak kivételes, hosszú távon jelentős hatást gyakorló alkotások sajátossága. (MK 83. 33–35.)

Nem tudom, sikerült-e Önöket meggyőzőnöm arról, hogy van létjogosultsága az önálló Madách-kutatásnak. Az önállóságot persze nem úgy kell érteni, hogy lehetséges volna minden más szerzőtől, ill. a magyar irodalomtól függetlenül tanulmányoznunk a szerzőt. Gondoljanak inkább az önállóságnak arra a fogalmára, ahogyan egy-egy tudományterületet önállónak szoktunk tekinteni. Nehezen képzelhető el például, hogy valaki jó algebrista, de egyébként rossz matematikus, jóllehet az algebra önálló területe a matematikának. Aligha lehet a rovartanban elmélyedni a biológia más területeinek ismerete nélkül. Az önállóság tehát értelemszerűen viszonylagos, s leginkább úgy értendő, hogy az adott terület főbb ismeretei és módszerei külön tárggyá tehetők, például egy előadás-sorozat keretében. Ha tehát a bevezetés bevezetése nem győzte volna meg Önöket, úgy szeretném remélni, hogy az előadások után jutnak majd arra a következtetésre, hogy a Madách-kutatás valóban jó úton halad az önállósodás felé.

Mindezek után el kell mondanom a legfőbb érvet, amely véleményem szerint a jelen előadás-sorozat mellett szól. Meggyőződésem, hogy a Madách-kutatás területén való továbblépésnek egy ilyen előadás-sorozat a legmegfelelőbb módja. Mindarra, amiről az elkövetkezendőkben szó lesz, ki-ki rájöhet maga is, ha kellő ideig tanulmányozza a Madách-irodalmat. A lényeg azonban éppen az, hogy a „kellő idő” valamiképpen lerövidíthető legyen. S hogy ez miért olyan fontos feltétele a továbblépésnek? Nos, képzeljék el, mi lenne, ha a mechanikával megismerkedni vágyóknak azt ajánlanánk, hogy tanulmányozzák szorgalmasan a szakirodalmat, olvassák el pl. Newton műveit. Aki ezt az

utat követi, annak jó esélye van arra, hogy tudománytörténésszé váljék, de fizikus valószínűleg sohasem lesz. A Madách-kutatásnál is fennáll a veszélye annak, hogy aki iránymutatás nélkül elmélyed benne, az inkább a Madách-kutatásról szerez ismereteket – ami persze egyáltalán nem haszontalan dolog –, mintsem magáról Madáchról.

Előadásaim túlnyomórészt életrajzi kérdésekkel foglalkoznak. El kell ismernem, ez csupán egyetlen lehetséges területe a Madách-kutatásnak, ám a legtöbb buktató ezen a területen van, éppen ezért a legkomolyabb előkészületre itt van szükség. Ugyanakkor nem vitatom, hogy mondjuk a Madách-filológia széles körű áttekintése is rendkívül fontos lenne. Valaha, egy katalógus bevezetésében, ennek egy részterületét, a kéziratok sorsát kíséreltem meg részletesen bemutatni [Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése. (Katalógus.)* Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 7–45.], a későbbiekben pedig igyekeztem a katalógus adatait pontosítani és kiegészíteni. Azóta is kerültek elő korábban ismeretlen Madách-kéziratok, és kiderültek újabb részletek a kéziratok tulajdonváltozásaival kapcsolatban. Ám erről, néhány általános tanácson túl, nehéz lenne a további kutatást érdemben megkönnyítő előadást tartani, hiszen nem lehet tudni, melyik árverésen bukkan fel egy újabb kézirat, vagy melyik régi újságban fog valaki egy eddig nem ismert Madách-írást megtalálni.

A *Tragédia*-előadások történetét is hosszasan lehetne taglalni, akár (vár)megyékre lebontva is, de itt sem tudok a további kutatásokat megkönnyítő tanácsokat adni. Az eddigi legteljesebb bibliográfia (MK 60.) szerzője művében megadta a rövid útmutatást: az összes magyar (és részben idegen) nyelvű újságot és folyóiratot végig kell lapozni, mert nem lehet tudni, hol szerepel egy tudósítás arról, hogy egy településen műsorra tűzte az ottani színház (vagy egy arra járó vándorszíntársulat) Madách művét. Enyedi Sándor fél életét színháztörténeti kutatásokkal töltötte, de jobb megoldást ő sem talált ennél: éveken át az OSZK mikrofilmtárában nézte át a lapokat, az Abaúj–Kassai Közlönytől a Zombor és Vidékéig, 1883-tól a kötet lezárásáig, ill. a lap megszűnéséig.

Voltak más okok is, amelyek miatt tartózkodtam egyes területeken a tanácsadástól. Ilyen volt pl. *Az ember tragédiája* párhuzamai világirodalmi művekkel. A tervezett előadással nem tudtam volna érdemben

elősegíteni a további kutatást, és nem is foglalkoztam annyit ezzel a területtel, hogy legalább alapos áttekintést tudjak róla adni.

De miért olyan nagy a jelentősége Madách életének? Valóban, ez elméletileg másodrangú kérdés volna, amennyiben sohasem azért foglalkozunk egy-egy szerző életművével, mert figyelemre méltónak találjuk az életét, hanem fordítva, maga az életmű az, amely figyelemre méltó, s ez az oka a biográfiai kutatásnak. Ezt az alapvető ok-okozati összefüggést Madách esetében se lehet tagadni. Mégis, meg tudom indokolni, hogy mi az a mélyebb ok, amely amellett szól, hogy éppen Madách esetében az élet eseményeire a szokásosnál jóval nagyobb figyelmet fordítsunk. Kár lenne tagadnom, hogy valaha az én kutatásaimat is sajátos ok terelte a filológiai érdeklődéstől egyre inkább a biográfia felé. A Madáchot személyesen jól ismerő, és saját bevallása szerint minden hátrahagyott kéziratát áttanulmányozó Bérczy Károly mondta emlékbeszédében a következőket: „[...] ki kell jelentenem azon erős meggyőződésemet, hogy soha író oly hasonló nem volt művéhez, mint az *Ember tragédiájához* szerzője, hogy az író élete soha sem magyarázta oly világosan írói subjectivitását, az író élete soha oly világot nem vetett művére, mint éppen a jelen esetben. [...] Meggyőződtem, hogy nincs oly subjectiv író, magát a talán legsubjectivebb Byront sem véve ki, a kinek műve bensejének oly valódi tükre volna, mint Madáchnak az *Ember tragédiája* [...]” (*Madách Imre összes művei I–III.*, kiadta Gyulai Pál, Bp., Athenaeum, 1880. I. kötet XVI., XVII.)

Ezek az elgondolkodtató sorok valójában sohasem keltettek különösebb figyelmet, annak ellenére, hogy Bérczy volt az egyetlen ember, aki közeli ismerete a szerzőt is és az életművet is. A barátok, családtagok inkább csak Madáchról tudtak nyilatkozni, s bár Szontagh Pál vagy Arany János a művek mellett Madách életét is ismerhette, Arany túl későn került kapcsolatba vele, de még Szontagh sem tudott semmit se mondani – szemben Bérczyvel – az ifjú egyetemistáról, arról nem is szólva, hogy írásainak is csak egy töredékét ismerhette meg ő is, Arany is. Nyilván nem véletlen, hogy az eredeti elképzelések szerint a legkompetensebb személynek, Bérczynek kellett volna az összkiadást is megjelentetnie; ebben azonban korai halála megakadályozta őt.

Ő tehát úgy látta, hogy *Az ember tragédiája* szerfölött hasonlít alkotója életére, de hogy ezt közelebbről miért és hogyan gondolta, azt nem tudjuk. Nem is feltétlenül kell elfogadni a véleményét. Ám én mégis úgy gondoltam, hogy munkahipotézisként elfogadom: lássuk, vajon valóban van-e kapcsolat a szerző élete és életműve között! Munkám során aztán apránként, évről évre nyilvánvalóbb lett előttem, hogy mennyire sokszálú ez az összefüggés. Ám ebben már óhatatlanul szerepet játszott az előadó szubjektivitása is: a kutatás során már-már veszélyes közelségbe kerültem kutatásom tárgyához, amit aligha menthet az a körülmény, hogy a tárgy ezúttal valójában egy személy. Pedig a távolságtartás a legfontosabb kutatói erények egyike, enélkül nehezen képzelhető el tárgyilagos vizsgálat, elemzés. A dilettantizmus legbiztosabb jele, ha valaki úgy kezdi el a kutatását (legyen szó történelemtől, irodalomtörténetről, fizikáról vagy bármilyen tudományágról), hogy minden áron be akar bizonyítani valamit. Nem. Csakis a kíváncsiság, néhány feltett kérdés megválaszolása lehet a cél, s bár egyáltalán nem baj, ha vannak hipotéziseink, azt csak a kutatás eredménye döntheti el, hogy azok igazak-e vagy hamisak. A cáfolatok útja is fontos és hasznos út lehet, nemcsak az igazolásoké. A következő előadásokban több példa is lesz arra, hogy régi, sokszor tényként elfogadott feltételezések is egyes esetekben cáfolhatók.

Madách műveiről gyakran fogok úgy beszélni mint az életrajzát megvilágító lehetséges adatforrásokról. Ehhez két megjegyzést kell fűznöm. Egyrészt szó sincs arról, hogy a következtetéseket valamiféle műelemzésnek tekinteném; már csak azért sem, mert annak számos formája – pl. egy strukturalista elemzés – szempontjából ilyesminek egyáltalán nincsen jelentősége. Másrészt, ha Madách életét szeretnénk jobban megérteni, akkor azért nem árt felhasználnunk a *Tragédiából* vagy a versekből nyerhető információkat is, természetesen a hitelesebb források mellett (pl. Madách levelezése, kortársak visszaemlékezése). Ha ugyanis nincs más támpontunk, csak egyik vagy másik szépírói mű, akkor az ilyen következtetéseket legfeljebb hipotéziseknek lehet tekinteni.

Végül még egy szempontot említenék. Vannak kutatások, elemzések, amelyeket 100 vagy akár 500 év múlva is gond nélkül elvégezhetünk. Egy strukturalista elemzés, egy komparatív vizsgálat, bármilyen

kvantitatív módszer (stilisztika, tartalomelemzés) bármikor elvégezhető a jövőben is, anélkül, hogy a halogatással információt veszítenénk. Ezzel szemben Madách életével kapcsolatosan elveszhetnek ma még esetleg létező információk; az adatmentés fontosságának felismerése volt az a végső ok, ami miatt az egyéb elemzésekkel évtizedek óta felhagytam. Látnom kellett, hány olyan kézirat van, amelyet a két világháború között még publikálni lehetett volna, mára azonban ez a lehetőség megszűnt, a pótolhatatlan információk egy része örökre elveszett.

Lássunk néhány példát! Veres Pálné hagyatékában több Madách-levél is volt; a képrejtvény nyelvén írt levelet Mikszáth közlésre érdekesnek találta, de a többivel sem ő, sem más nem foglalkozott. Mivel Veres Pálné hagyatékát 1945-ben elégették, ezekről semmit sem tudunk. Elégett a naplója is, így abból is csak pár részlet ismert, amelyeket még a lánya 1902-ben jelentetett meg, s mivel a publikált töredékekben Madách neve is többféle eseménnyel kapcsolatban szerepel, a teljes napló vélhetően jóval több információt tartalmazott. Eltűnt négy Lónyay Menyhértnek írt Madách-levél. Nincs meg Szontagh Pál naplója, amelyből egyetlen oldalt tettek csak közzé a két háború között. A levéltárakból is eltűntek fontos dokumentumok, ez az oka annak, hogy Madách egyetemi éveiről csak annyit tudunk, amennyit ő maga a leveleiben elárult, ill. amennyit Lónyay Menyhért, ill. Kámánházy Béla a visszaemlékezésében közölt.

Van Arkhimédésznek egy érdekes matematikai munkája: *A módszerről*. Ebben a művében a szerző – a matematika történetében úgyszólván példátlan módon – nem annyira az eredményekről (tételekről és bizonyításokról) ad számot, hanem sokkal inkább arról, hogy milyen heurisztikus eszközökkel lehet az igazságot megsejteni. Ez az előadás-sorozat – az előadó szándéka szerint – Arkhimédész rendhagyó munkájához szeretne hasonlítani, vagyis elsősorban nem a Madách-kutatás eredményeit foglalná össze, hanem sokkal inkább az útról szólna, a módszerről, amely az eredményekhez elvezethet.

2. Bibliográfiák és adattárak

Hölgyeim és Uraim, tisztelt hallgatóság! Mielőtt a Madách-bibliográfiák ismertetésére rátérnék, engedjék meg, hogy egy részletet olvassak fel Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember* c. könyve első részének századik fejezetéből, amely a következő barokkos címet viseli: *Stumm tábornok benyomul az állami kölcsön-könyvtárba, és tapasztalatokat gyűjt könyvtárosokról, könyvtárszolgákról és a szellemi rendről*. A tábornok így számol be a regény főhősének, Ulrichnak a tapasztalatairól: „A könyvtáros meg csak felszalad az egyik létrán, mint a majom, és lecsap egy könyvre, melyet még onnan letről kinézett s pontosan bemért, s már hozza is lefelé, és mondja: »Tábornok úr, íme, átnyújtom önnek a bibliográfiák bibliográfiáját.« Tudod, mi az? Hát ábécé sorrendbe foglalt jegyzéke azon könyvek s művek ábécé sorrendbe foglalt jegyzékeinek, amelyek az utóbbi öt évben az etikai kérdések kutatásával foglalkoztak.” Stumm tábornok ezt követően aziránt érdeklődik a könyvtárostól, hogy miként tud eligazodni a sok könyv között, mire – az élménybeszámoló szerint – ezt a választ kapja: „Tábornok úr – azt mondja –, arra kíváncsi, hogyan ismerem minden könyvet? Hát erre csak azt felelhetem: úgy, hogy egyiket sem olvasom! [...] Minden jó könyvtáros titka az, hogy a rábízott irodalomból sosem olvas el többet, csak a címeket és a tartalomjegyzékeket. »Aki a tartalomba belebonyolódik, mint könyvtáros elveszett!« – hangzott a kinyilatkoztatás.” „Őn tehát egyetlen fia könyvet el nem olvas ezek közül?” – érdeklődik tovább Stumm. „Soha; a katalógusok kivételével.” – hangzik a válasz. (Musil, R.: *A tulajdonságok nélküli ember*. Bp., 1977. I. k. 650–651.) Nos, a modern munkamegosztás valóban azt diktálja, hogy a könyvtáros ne bonyolódjék bele a könyvek olvasásába: merőben más dolog egy bibliográfiát elkészíteni, mintsem használni, s ismét csak más tudni azt, hogy egy adott kutatáshoz hol és milyen bibliográfia áll rendelkezésünkre.

Egy adott tudományos területen való eligazodáshoz ma is, csakúgy mint Musil idejében, a bibliográfiák visznek közelebb. Lássuk tehát, hogy milyen Madách-bibliográfiák léteznek egyáltalán!

Az első – és sokáig egyetlen – bibliográfiát Voinovich Géza tette közzé *Madách Imre és Az ember tragédiája* c. két kiadást is megért könyvének végén (Bp., 1914, 1922. 569–591.). Ez a leírás a XX. század elejéig tartalmazza a Madáchcsal kapcsolatos főbb írásokat. Szerzője eleve nem törekedett teljességre, ami kitűnik pl. abból, hogy a 120. oldal lapalji jegyzetében a Temesvári Lapok (helyesen: Temesi Lapok) 1875. nov. 26-i számára hivatkozik, ám ez a hivatkozás (amely egyébként Fráter Erzsébet halálhíre) a bibliográfiájában nem szerepel.

Voinovich az alábbi tagolásban közölte a Madáchcsal kapcsolatos irodalmat:

- I. Madách Imre művei
- II. Fordítások
 - a) Német nyelven
 - b) Egyéb fordítások

Ezt követően külön közli a Madáchról szóló irodalmat:

- I. Életrajza
 - a) Egész életén áttekintő művek
 - b) Madáchról általánosságban
 - c) Életrajzi adalékok
 - Ösei
 - Ifjúsága
 - Szerelmei, neje
 - A szabadságharcban
 - Műve keletkezése és megjelenése
 - Barátai
 - Nekrológok
- II. Az ember tragédiájáról
 - a) Az egész műről
 - b) A mű egyes részleteiről szóló vagy különleges szempontokból elemző dolgozatok

- c) Madách mintái és forrásai
- d) Az ember tragédiája a színpadon

III. A színdarabokról

IV. Költeményeiről

V. Idegen irodalom

Voinovich bibliográfiájának szerkezete az első fél évszázad Madách-kutatásának szerkezetét tükrözi, amelyben még egyes számban beszéltek a műről, jóllehet művei háromkötetes kiadása akkor már két ízben is elfogyott, s mint a bibliográfia más alcímeiből kitűnik, egyéb műveiről is megjelentek elemző írások.

Mára több olyan témakör is kialakult, amely Voinovich szempontrendszeréből még hiányzik. Ilyen pl. *Az ember tragédiája* forrásai vagy párhuzamai világirodalmi művekkel, a kor szellemi áramlatainak hatása Madách Imrere stb., vagyis a II. b) pontban szereplő tételeket egy mai bibliográfiában már célszerű több részre bontani.

Voinovich bibliográfiájának legfőbb erénye, hogy elsőként igyekezett áttekinteni a Madáchról szóló irodalmat, s tulajdonképpen mindmáig az egyik legátfogóbb bibliográfiának mondható. Ha ugyanis egy bibliográfia teljességének mértékét a benne lévő tételek és a bibliográfia összeállításának lezárásáig megjelenő összes vonatkozó írásnak az arányával jellemezzük, akkor e tekintetben – fogyatékoságai ellenére – még mindig egyike a legjobb bibliográfiáknak.

Tételei azonban néhány esetben pontatlanok. Így pl. *A Hétben Madách Imre neje* címmel megjelent Palágyi-tanulmány nem két-, hanem négyrészes volt (579. l). Van azonban egy egészen különös tétel, amellyel a Madách-kutatás mind a mai napig nem boldogult, s amelynek jelentősége túlmutat tárgykörünkön, amennyiben lexikonokat (pl. Gulyás Pálét) és repertóriumokat (pl. Bihar megyei folyóiratok) is érint, s amelyre éppen ezért érdemes külön is kitérnünk.

Voinovich könyvében az 576. oldalon ezt a tételt olvashatjuk: „Füchsel Ármin: Madách Imre és «Az ember tragoediája». Bihar megyei Közlöny, 1876. 32–41. sz.” A gond akkor kezdődik, amikor a Bihar megyei Közlönyt keresgélünk kezdjük, kiderül ugyanis, hogy az említett folyóirat csupán 1874-ben jelent meg (legalábbis az OSZK kata-

lógusa, továbbá az ugyancsak ott található, a Bihar megyei lapokat felsoroló gépiratos összeállítás szerint), s ha az egyetlen évfolyamot valaki átlapozza, akkor meggyőződhet róla, hogy abban egyáltalán nem szerepel Füchsel Ármin cikksorozata. De akkor sem járunk jobban, ha a szerző kilétére próbálunk fényt deríteni. Szinnyeinél ugyanis még a vezetéknév sem fordul elő, Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* c. művének IX. kötetében pedig (Bp., 1992) a 850–851. hasábon csupán egy Füchsel Mór nevű borkereskedőt találunk; igaz, az illető a bihari fővárosban, Nagyváradon hunyt el.

Önök most joggal kérdezhetnék tőlem, mi lehet akkor az igazság? Megvallom, nem tudom; legfeljebb azzal kapcsolatban adhatok tanácsot a téma iránt érdeklődőknek, hogy milyen irányban érdemes keresgélni. Nos, Voinovich Géza minden hibája ellenére azért komoly kutató volt, aki ilyen súlyos hibát biztosan nem vétett: elképzelhetetlen tehát, hogy a nevet is és a folyóirat címét is elírta volna; de egyébként sem ismerünk ebből a korszakból egyetlen olyan Madách-életrajzot sem, amely tíz részből állna. Minden jel arra vall, hogy a Bihar megyei Közlöny mégiscsak megjelenhetett 1876-ban, de talán olyan körülmények között, amelyek miatt egyetlen példánya sem jutott el a közgyűteményekbe. Így aztán sem a lapról, sem a szerzőiről nem tudunk semmit. Talán mondanom sem kell, ha valóban így volt, úgy a folyóirat számainak megtalálása nemcsak a Madách-kutatás szempontjából bírna jelentőséggel. Mindazonáltal csak azoknak merném javasolni ezt a kutatási témát, akik szívesen áldoznak időt olyan talányok megfejtésére, amelyeknél a legkevésbé sem szavatolható a siker. S ha szabad még valamit ajánlanom, én egy elszánt kutató helyében Nagyváradon kezdenék el keresgélni, s mindennek előtt azt próbálnám tisztázni, valóban élt-e ott vagy a környéken Füchsel Ármin nevű személy, voltak-e rokoni, netán leszármazottai stb.

Mindezt azért is tartottam szükségesnek elmondani, mert a többi bibliográfiával kapcsolatban hasonlóan izgalmas talányok nemigen fordulnak elő. Ámbár nem hallgathatom el, hogy azért van egy olyan mű a Madách-irodalomban, amely már Voinovichnál is szerepel, s merőben más okból ugyan, de szintén talányos. Szerzője Gyulai Ágost dr., címe: *Madách életéből*. Budapesten jelent meg 1903-ban, a címlap

tanúsága szerint 45 képpel. Ez a könyv az „»Uránia« Magyar Tudományos Egyesület Népszerű Tudományos Felolvasások” sorozatának első köteteként látott napvilágot. A könyv második oldalán a képjegyzék szerepel, majd a 45 képnek megfelelően 45 sorszámozott bekezdésből áll a mindössze egyíves könyvecske. A talány ebben az esetben az, hogy hol lehetnek a képek? Amikor először került a kezembe a füzet (amely leggyakrabban kilenc további füzettel egybekötve fordul elő a könyvpiacra), azt hittem, hogy csupán az én példányomból hiányoznak a képek. A későbbiekben azonban legalább tíz további példánnyal találkoztam, s egyikben sem volt kép; nemcsak a Madách-felolvasás szövege után, de a további kilenc szöveg után sem szerepeltek képek, kivéve az 5. kötetet (Mahler Ede: *Babilon és a Biblia*), amely a szöveg közben tartalmazta azokat. Az utalások szerint az előadások során a képeket vetíteni kellett volna; logikus tehát a feltételezés, hogy azok külön mellékleteket alkothattak, amelyek csak funkcionálisan tartoztak a könyvhöz, fizikailag azonban attól függetlenek lehettek. A képeknek különös módon még az OSZK-ban őrzött példányokban sem volt semmi nyomuk. Pedig izgalmas kérdés, hogy 1903-ban milyen kép állhatott rendelkezésre Fráter Pál alispánról (akinek a Madách-irodalomban sem előtte, sem azóta nem közölték a képét), vagy Fráter Erzsébetről (akiről 1927-ben azt írták, hogy végre előkerült az első hiteles kép róla), vagy Veres Gyuláról. Lehet, hogy ezt már sohasem fogjuk megtudni, bár itt is elképzelhető, hogy valaki magának a szerzőnek, ill. hagyatékának a nyomába eredve eredményre jut.

Voinovich adatgyűjtését követően csupán 1973-ban jelent meg egy újabb bibliográfia, amelyet a Balassi Bálint Megyei Könyvtárban (Salgótarján, a továbbiakban: BBMK) állított össze dr. Czipo Ernőné, s ott is adták ki, így aztán – noha a kolofon tanúsága szerint 1500 példányban nyomták – sokkal nagyobb ritkaságnak számít, mint Voinovich könyve, amelyhez azok, akik sűrűn járják az antikváriumokat, 10–20 évente egyszer azért jó eséllyel hozzájuthatnak. A kiadvány címe: *A legújabb Madách-irodalom (1964–1972)*. (A teljességhez hozzá tartozik, hogy a BBMK már 1964-ben megjelentetett egy három lapból hajtogatott leporellót, amely rövid életrajzból és bibliográfiából állt; szerzőjét sajnos nem ismerjük.) Jó húsz évvel később következett a folyta-

tás, Bódi Györgyné dr. munkája, amely *A legújabb Madách-irodalom (1973–1992)* címmel jelent meg 1993-ban, szintén a BBMK gondozásában, 200 példányban. Talán mondanom sem kell, ez a 675 tételt felsorakoztató munka sem tartozik a könnyen elérhető könyvek közé; még a könyvtárakban is ritkaságnak számít. Kisebb pontatlanságok természetesen ebben a bibliográfiában is előfordulnak (pl. a 4. tételben szereplő könyv nem 1985-ben, hanem 1975-ben jelent meg), ám ez a kiadvány az előzővel együtt már a mai bibliográfiai követelmények szerint készült, s ha nem is törekedhetett abszolút teljességre – minden magyar nyelvű újságot és folyóiratot átnézni képtelenség lett volna –, a könyv a felhasznált periodikákat tételesen felsorolja, s amire vállalkozik, azt valóban teljesíti is.

Hajlok arra, hogy ezt a bibliográfiát nevezzem a legpontosabbnak, bár ezt az állítást akkor lehetne meggyőzően igazolni, ha valaki tételesen ellenőrizné minden egyes Madách-bibliográfia adatait.

Az iménti megjegyzésem egyúttal a közelmúltban megjelent Tódor Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905. Személyi rész II. H–ZS*. (Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó. Bp., 1997. 154–220.) munka kritikájának is tekinthető, amelyben azért előfordulnak első ránézésre is hibás adatok. Így pl. Madách művének harmadik kiadása nem 1870-ben, hanem 1869-ben jelent meg, legalábbis a címlapján ez az évszám áll, bár a tényleges megjelenésre valóban csak 1870-ben került sor (ilyenkor azonban szögletes zárójelben szokás az utóbbi évszámot megadni). Különös az is, hogy miként szólhat egy írás Madách Imre 1863. február 29-én írt leveléről, amikor 1863 nem volt szökőév. Az sem helyeselhető, ha egy tanulmányról csak azt áruljuk el, milyen című könyvben található, de nem említjük meg, hogy a kötetet nem a tanulmány írója, hanem más valaki szerkesztette. Ennek ellenére ez a bibliográfia a legfontosabb és legalapvetőbb, mivel 1970-ig, ha nem is tartalmaz minden megjelent munkát, azért igen bő választást ad belőlük.

2004-ben megjelent Bódi Györgyné munkájának folytatása: *A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)*, amelyet közösen adott ki a BBMK és a Madách Irodalmi Társaság.

Végül a bibliográfiák között említeném azt a cédula-együttest, amely Kozocsa Sándor gyűjtését tartalmazza, s amelyet ugyancsak Bódi Györgyné rendezett sajtó alá (MK 75.). Ez eddig a legteljesebb munka (1975-nél zárult az anyaggyűjtés), bár elsősorban a *Tragédiával* kapcsolatban megjelent írások adatait tartalmazza, s csak elvétve a többi (pl. más művek, Madách élete stb.).

Mielőtt az adattárakra áttérnék, előbb arról szólnék, hogy milyen módon kellene a bibliográfiai munkát tovább folytatni. Semmi kétség: ennek eszköze ma már a számítógép, és csakis egy megfelelően sokoldalú lekérdező rendszerrel rendelkező adatbázis jelenthet megoldást. Ma már, az információk olcsó tárolási lehetőségének a korában, valójában nem is bibliográfiára van szükség: a leírás mellé célszerű oda tenni magát a művet is, amelynek számítógépre vitele 1–2 oldalas cikkek esetében nem sokkal haladja meg a bibliográfiai tétel bevitelének időtartamát. Egy ilyen képekkel kiegészített adatbázis (amely tehát első lépésben nem karakteres formában, hanem csupán képszerűen tartalmazná magukat az írásokat) valóban jól használható volna, s hozzáférhetővé tenné mindazt, ami összességében még az Országos Széchényi Könyvtárban sem található meg (pl. a *Tragédia* bizonyos fordításai, külföldi fogadtatása stb.).

E munka során első lépésben rögzíteni kellene mindazokat a tételeket, amelyek az eddig megjelent bibliográfiákban találhatók, magukkal az írásokkal egyetemben, majd egy második menetben kellene kísérletet tenni a hiányok pótlására s a folyamatosan megjelenő újabb információk bevitelére. Mindez persze igen időigényes: minimum 3–5 emberévnyi az elvégzendő munka, hiszen a Madách-kutatásban jócskán előfordulnak több száz oldalas monográfiák is.

Az adattárak ismertetését éppen egy olyan munkával kezdeném, amely – bár a számítógépes módszert nem használja – voltaképpen bibliográfia is, meg biblia is – legalábbis a szó kisbetűs értelmében –, „gráfia” nélkül, vagyis könyvek (pontosabban írások) együttese. Címe: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864, szerzője Praznovszky Mihály*. A mű, sok éves előkészítés után, 2015 őszén jelent meg. (Siker BT, Bp., 2015.)

Azt gondolhatnánk, hogy Madách életében nem sok írása láthatott napvilágot, és a róla, ill. a Tragédiáról szóló közlések száma is csekély, ám ez nem így van. Hogy mennyire nem, azt az is jelzi, hogy Praznovszky Mihály eleve nem törekedett arra, hogy a Madáchtól vagy Madáchról korábban megjelent írásokra is kiterjessze a kutatását. 1861 volt Madách politikai, majd nem sokkal később költői „karrierjének” kezdete, ami azonban nem jelenti azt, hogy 1839-től kezdődően (ismereteink szerint ekkor jelent meg az első verse) ne fordult volna elő itt ott a neve a korabeli újságokban és folyóiratokban.

A kutatást egyébként csak nehezíti, hogy a szerző élete során jócskán használt álneveket is, amelyeket az álnévlexikonok sem tárgyalnak kimerítően, sőt, azt sem szavatolhatom, hogy az általam megadott alábbi lista teljes.

1. Sólyom. Egy gyermekkori kéziratos lapban, a *Litteratúrai Kevercsben* fordul elő.

2. Zaránd. A *Lant-virágok* c. kötet kéziratán még ez a név áll, jól lehet a kötet címlapján már Madách szerepel (keresztnev nélkül).

3. Timon. A 40-es évek elején néhány politikai cikke alatt találjuk ezt az álnevet.

4. Emő, Emők. Ifjúkori barátai szólították így Madáchot (a német Emerich, ill. a latin Emericus magyaros becéző alakja), de írása is jelent meg, amelyben neve Madách Emők formában szerepelt.

5. Ács Sebestyén

6. \$. Praznovszky Mihály fedezte fel, hogy a háromszög is Madáchot jelöli – legalábbis bizonyos esetekben – a Pesti Hírlapban.

7. Egy különös szignó pedig, amely nevének betűiből s azok tükrözéséből származtatható (és a jelen kötet borítójának alján látható), néhány rajza s egy festménye alatt szerepel.

Aki tehát a korabeli újságok átnézésére vállalkozik, nem árt, ha tudja, hogy ezekre a nevekre is érdemes odafigyelnie.

Praznovszky Mihály úttörő munkája hívta fel a figyelmet többek között arra, hogy Vajda János is írt Madách fő művéről kritikát. De a korabeli cikkek alapján új megvilágításba került a politikus Madách fogadtatása éppúgy, mint *Az ember tragédiája* megjelenésének körülményei. Sőt, még Madách élettrajzána kiegészítésére is lehetőség nyílt.

A gyűjteményből az is kitűnik, hogy pl. a szerző életében még mindenki úgy tudta – természetesen maga Madách Imre is –, hogy a költő 1823. január 20-án született; csupán a halála után terjedt el az a máig is élő, lexikonok és tankönyvek által is terjesztett téves adat, amely január 21-ére teszi születése napját.

Az adattárak ismertetését Andor Csaba–Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)* c. munkájával (Bp., 1992) folytatnám, amely címével ellentétben a Madách-dokumentumok katalógusát is tartalmazza. A kézirati katalógus elkészítését annak idején elsősorban a tervbe vett kritikai kiadás indokolta: annak munkálatait ugyanis kétségkívül megkönnyíti, ha előzőleg sikerült már tisztázni: pontosan milyen kéziratokat ismerünk, és azok hol találhatók. Igaz, emellett még szükséges volna legalább a szerző életében megjelent művek teljes listája is, ám azok összegyűjtése már értelemszerűen kívül esik a kézirati katalógus tárgykörén.

A könyv egyébként része volt a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirati katalógus-sorozatának, amelyben előbb József Attila, utóbb pedig Babits Mihály katalógusa jelent meg, s e három munkával gyakorlatilag véget is ért az eredetileg jóval több alkotó kézíratait számba venni szándékozó sorozat. A könyv függelékében Madách rajzainak és festményeinek leírásai is szerepelnek.

Azóta az ismertté vált kéziratok száma, ha nem is jelentősen, de néhány tétellel növekedett; így pl. előkerült egy korábban ismeretlen (azóta már közzétett, Horváth Eleknek szóló) levél, egy rajz másolata (amely *A civilizátor* című dráma illusztrációja), továbbá *Az ember tragédiája* II. kiadásának az a példánya, amelyet a szerző Szász Károlynak dedikált. Ugyancsak előkerült Madách névkártyájának egy példánya is; korábban még a létezése is kétséges volt. (A névkártyára – más összefüggésben – egy későbbi előadásban még visszatérek.) Az ismertté vált dokumentumok száma sajnos gyakorlatilag nem változott, mivel a témával foglalkozó levéltáros kutató, Leblancné Kelemen Mária időközben elhunyt. (Egyetlen fontos fejlemény e tekintetben az volt, hogy Zólyomi József megtalálta azokat a kihallgatási jegyzőkönyveket, amelyekben – Madách letartóztatása után – a költő környezetének tagjait kérdezték ki Rákóczy János rejtegetésével kapcsolatosan.

Sajnos,

le-

véltári jelzetek híján, s mert időközben Zólyomi József is elhunyt, előbb-utóbb ismét meg kell keresni ezeket a dokumentumokat, annál is inkább, mivel teljes szövegük nem jelent meg.)

A legnagyobb lélegzetű adattár azonban Radó György: *Madách Imre életrajzi krónika* c. könyve, amely Salgótarjánban jelent meg 1987-ben. Tulajdonképpen „kritikai életrajz”-nak nevezhetnénk, mivel módszerében, tárgyilagosságában, pontosságában, teljességre törekvésében a kritikai kiadások igényességével készült munkáról van szó, amely azonban – minthogy a világirodalomban is csak kevés alkotó életének feldolgozása történt meg e módszer segítségével – még nem kapott elnevezést.

A módszer egyszerű: vegyük sorra a dátumokat 1823. január 20-tól 1864. október 5-ig, s minden dátumhoz írjuk oda, hogy aznap éppen mi történt Madách Imrével; a hónap utolsó napja után következnek az az esemény, amelyről nem tudjuk, hogy pontosan mely napon történt, az év utolsó napja után az adott év konkrét időpontokhoz nem köthető eseményei, természetesen mindez pontos forrásmegjelöléssel, ahol pedig ellentmondanak egymásnak a források, ott az ellentmondás lehetséges feloldási módjainak a felsorolásával.

Radó György minden *nyomtatott* munkát igyekezett művében felhasználni, bár ez csak részben sikerült neki, hiszen pl. Praznovszky Mihály gyűjtése ekkor még gépiratos formában sem állt rendelkezésre, s így az abban szereplő tételek egy tekintélyes részét ő sem ismerhette.

Sajnos, ebben a munkában is sok a pontatlanság, s mára már több száz adattal lehetett a könyvet kiegészíteni, mindazonáltal alaposságát csak dicsérni lehet. Madách életét sikerült olyan rendszerbe foglalni, amely évtizedekkel lendítette előre a Madách-kutatást, s máig is ez az egyetlen terület, ahol a XXI. század igényeit is kielégítő eredmény született. A könyvben előforduló leggyakoribb hiba egyébként az, hogy a dátumok mellett a hétnek nem minden esetben az a napja áll, amelyre az valóban esett. Így pl. rögtön az első dátumnál hibás a nap megjelölése: 1823. január 20-a ugyanis nem keddre, hanem hétfőre esett.

Néhány esetben gond van a nevek helyesírásával is (pl. következetesen Csernus fordul elő a Csernyus családnév helyett). Nem segíti az eligazodást az sem, hogy a névmutató több helyen is (pl. Dacsó Lujza,

Horváth Károly) a 357. oldalra mutat, holott azon az oldalon ilyen nevek nem találhatók; vélhetően a kötet utólagos átstrukturálásával magyarázható ez a jelenség. Ezek a hibák azonban, sok más pontatlansággal, hiányossággal együtt, eltörpülnek a vállalkozás nagyszerűsége mellett. De lássunk egy példát arra, hogyan is néz ki az életrajzi krónikában egy nap leírása!

1851. III. 30. – vasárnap

Balassagyarmat

MADÁCH IMRE belföldi utazásra jogosító útlevelet kap. Személyleírása: termete középszerű, haja szőke, szeme fekete. — PÁL F. JÁNOS: Madách hazai útlevelei. Magyar Nemzet 1964. VIII. 30. Facsimile: Uo.

A könyvet pontosítva és újabb adatokkal kiegészítve jelentettem meg 2006-ban. (MK 45.) Mára ez is részben elavult, s a harmadik kiadás előkészítése van folyamatban.

Ugyancsak Radó György volt az, aki Voinovich óta elsőként próbálta meg számba venni a megjelent *Tragédia*-fordításokat. *Az ember tragédiája a világ nyelvein* hat részletben jelent meg a Filológiai Közönyben (1964. 313–353. l., 1965. 93–124. l., 1966. 67–108. l., 1968. 75–111. l., 1972. 382–403. l., 1973. 47–71. l.), s a fő mű fordításaival kapcsolatban máig ez a legpontosabb forrásunk. A szerző munkája során nem feledkezett meg a folyóiratokban itt-ott megjelenő szemelvényes fordításokról sem, sőt, máig lappangó kéziratokra is felhívta a figyelmet. Ebben az esetben is igyekeztem az adatokat pontosítani, s az elmúlt közel fél évszázad újabb fordításairól is számot adni egy önálló kötetben. (MK 83.)

Ez (mármint a folyóiratban megjelent eredeti közleménysorozat) volt az alapja a Praznovszky Mihály által összeállított gyűjteménynek: *Madách Imre: Az ember tragédiája (A fordítások jegyzéke)*. Bp., 1995. Ez a kiadvány is a bibliofil ritkaságok közé tartozik, hiszen mindössze 50 példányban jelent meg, a Hubay Miklós által életre hívott Nemzetközi Madách Társaság tagjai részére.

Végül *Az ember tragédiája* előadásait taglaló adattárra hívnám fel a figyelmet. Bár a színpadi karrier első 50 évét Németh Antal (*Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1933), majd az 1933-tól 1968-ig terjedő korszakot Koltai Tamás [*Az ember tragédiája a színpadon (1933–1968)*] korábban már feldolgozta, igazi adattár csupán a múlt század végén született; Fejér László munkája: *Az ember tragédiája előadásai*. (MK 12.) Ez a könyv az 1883. szeptember 21-i első előadástól a közelmúltig próbálta meg számba venni a mű előadásait és adaptációit (opera, bábjáték, rockopera, rádiójáték, rajzfilm stb.)

Fejér László egyedülálló színlapgyűjteménnyel rendelkezett, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az adattár egyáltalán elkészülhetett. A könyv helyenként rácafol azokra a hiedelmekre, amelyek a mű előadásával kapcsolatban kialakultak. Így pl. korábban többen írtak arról, hogy az 50-es évek első felében tabu lett volna a *Tragédia*. Nos, a magyarországi színházakban valóban hosszú ideig nem játszották, a Magyar Rádióban azonban 1953. szeptember 25-én mégiscsak elhangzott. De azzal az állítással is baj van, amely szerint Lukács György kritikája miatt hosszú évekig szüneteltek volna az előadások. Illetve, a hosszú évekig ezúttal hajszálpontosan két évet jelent. Az említett kritika ugyanis két részletben, 1955. március 27-én és április 2-án jelent meg a Szabad Népben, és pontosan két évvel később, 1957. március 27-én mutatták be ismét a művet.

Mindazonáltal ez az adattár még korántsem lezárt. Részben a külföldi előadások, részben a korai hazai előadások listája számos helyen hiányos. Az utóbbihoz tudnunk kell, hogy már 1884-ben több olyan vándortársulat járt az országot, amely műsorán tartotta a *Tragédiát*, s a művet a nagyobb városok mellett kisebb településeken is előadták.

Fejér László könyvének hatására, éppen ezen felismerés nyomán 2002-ben megjelent a Madách Irodalmi Társaság kiadásában egy jóval részletesebb bibliográfia: Enyedi Sándor: *Az ember tragédiája bemutatói. I. Az ősbemutatótól Trianonig*. (MK 29.) Az antikváriusok kedvéért nyugodtan hozzátehetjük, hogy unicus; a szerző ugyanis, mivel további előadások nyomára bukkant, folytatás helyett újra és újra előlőről kezdte a munkát: *Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év* (MK 43.), *A Tragédia a színpadon* (MK 60.). Enyedi Sándor nem volt

rest a korabeli megyei és városi napi- és hetilapokat tüzetesen átnézni, s így számos olyan bemutatóra bukkant, amelyről korábban egyáltalán nem tudott a Madách-kutatás.

Az ilyen bibliográfiák összeállítása azonban különleges veszélyt rejt magában. Fejér László összeállításának már a 2. tétele is problematikus. Abban ugyanis egy olyan bajai előadás szerepel, amelyet valószínűleg nem tartottak meg, annak ellenére, hogy még egy huszadik századi plakáton is szerepel a bemutatók felsorolásánál a bajai bemutató. Néhány esetben előfordult, hogy egy-egy tervezett előadás, amelyről a sajtó előzetesen hírt adott, s esetleg még a színlapot is kinyomtatták, utóbb elmaradt, esetleg megváltozott a szereposztás, így aztán inkább az utólagos beszámolókból lehet megbízni, mintsem az előzetes hírverésben. (Ha csak a műsorterveket nézzük, akkor pl. József Attilának szerepelnie kellett volna a Magyar Rádióban. Tudjuk azonban, hogy éppen akkor, amikor a verseit felolvasta volna, olyan vihar volt, hogy a rádiódást kénytelenek voltak szüneteltetni, s így a felolvasás elmaradt, újabb felolvasásra pedig már nem nyílt lehetősége a költőnek.)

Az előadások számbavételét a fogadtatás számbavételének kellene követnie, ez azonban még az előbbinél is sokkal nagyobb feladatnak látszik, s voltaképpen akár el is háríthatjuk azzal az indoklással, hogy egy teljességre törekvő bibliográfiának értelemszerűen ezt is tartalmaznia kell majd. Ami pedig a nagy bibliográfiát illeti, annak munkálatai nyilván akkor érhetnek csak véget, ha minden periodikáról rendelkezésünkre állnak repertóriumok. A magyar könyvtártudomány mai helyzetét és munkatempóját ismerve, akár évszázadokra is szükség lehet ahhoz, hogy legalább a XIX. század végéig eljussunk, s minden számítógépen legyen.

Végezetül egy mini adattárról szólnék. Bene Kálmán és Andor Csaba szerkesztésében jelent meg 1998-ban egy CD-ROM, a Madách Leveztár első lemeze, amely többek között a Tragédia számos illusztrációját tartalmazza, amely a mű magyar kiadásaiban, ill. önálló kiadványként megjelent, s több olyan illusztrációnak is helyet adott, amelyet eddig még nem publikáltak. (A CD-n csupán szerzői jogi problémák miatt nem szerepelhetett minden Magyarországon megjelent illusztráció.) Ez a munka is folytatandó: elsősorban a külföldi kiadások

illusztrációival. Tudnunk kell azonban, hogy bizonyos kiadások sorsa meglehetősen hányatott volt. Így pl. csak Radó már említett, a Filológiai Közlönyben közzétett tanulmányából tudjuk, hogy az 1943-ban megjelent japán fordításban Zichy Mihály metszetei közül néhány kiszínezve látott napvilágot. Radó azt írta, hogy a háború alatt leégett az a raktár, ahol a könyvet a kiadó tárolta, így aztán a kiadvány annyira ritka, hogy sem a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban, sem a British Múzeumban nem található meg. Vélhetően az akkor még életben lévő fordító, Imaoka Dzsucsiro révén ismerhette meg Radó a könyvet, akivel kapcsolatot tartott fenn. Igaz, kitartóbb kereséssel megtalálhatta volna Szabó József evangélikus püspök tulajdonában, akitől később a győri Xántus János Múzeum, mai nevén a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (a továbbiakban RFMTM) tulajdonába került. Ma is ott található az 1943-as japán kiadás.

A fordítások számba vétele egyébként nemcsak felkészültséget, hanem olykor szakértők bevonását is megkívánja, másként furcsa hibákat véthetünk. Így az 1969-es damaszkuszi arab fordításra olykor 1979-es évszámmal hivatkoznak. Valóban, tisztán vizuálisan nézve 1979 olvasható ki a kötetben. Csakhogy az Európában használt arab számjegyek és az arab nyelvben használt arab számjegyek nem azonosak: amit mi hetesnek olvasunk, az valójában hatos. A japán fordítás megjelenési éve a jelek szerint még Japánban sem világos minden könyvtáros számára. Amikor az internetes keresőmet beállítottam japán nyelvre, majd beírtam a 'Madach' keresőszót, nem kis meglepetésemre számos találat adódott. Könnyű helyzetben voltam, mert a számok kivételével semmit sem tudtam megfejtetni mindabból, ami a képernyőn megjelent. Csakhogy egy helyen az 1944-es évszámot találtam, ami fölöttébb meglepett. Első pillanatban magam sem értettem, miként téveszthette el az évszámot a könyvtáros, de aztán némi töprengés után úgy sejtettem, tudom a választ. A könyvben természetesen minden számjegy (a lapszámozást is beleértve) japán volt, tehát pl. felülről lefelé következtek a számjegyeket jelölő japán jelek a lapok alján, ugyanúgy, ahogyan a szöveg is jobbról balra haladó oszlopokba volt tördelve. De nem is ez az érdekes. Amennyire meg tudom ítélni, mivel megjelenési évként a Hirohito császár trónra lépése óta eltelt évek számát adták meg, ez

lehetett a félreértés alapja. Hirohito ugyanis év végén, 1926. december 25-én lépett trónra, s bár mindössze pár nap volt hátra az évből, mégis 1926 számított uralkodása első évének. A könyvtáros valószínűleg csak 1927-től számította az uralkodását, ezért tette egy évvel későbbre a megjelenés évét.

Egyetlen adattárról nem szóltam még: Leblancné Kelemen Mária két kötetben megjelentetett dokumentum-gyűjteményéről, e könyveket azonban – engedelmükkel – a levéltári forrásokról szóló előadásomban ismertetném.

Kedves kolleginák és kollégák, ezzel a végére is értem a bibliográfiák és adattárak bemutatásának, s ha Önök a munkájuk során mégis úgy tapasztalják, hogy bizonyos információknak az említett források egyikében sem bukkannak a nyomára, remélem, ez nem fogja kedvüket szegni, inkább arra ösztönöz majd egyeseket, hogy az eddigi adattárak hiányosságait pótolják, ill. új adattárak megalkotásába vágjanak bele.

Ez utóbbihoz rögtön tippeket is adnék. A *Ki kicsoda Madách életében?* c. lexikkal kezdeném, amelynek megírását már régóta tervezem. Ebből egy töredék *Madách egyetemi évfolyamtársai és tanárai* címmel már megjelent (MK 8. 183–198.). A lexikon munkálatait felgyorsította Madách levelezésének sajtó alá rendezése, hiszen a szerző életében szerepet játszó személyek túlnyomó többségére e levelekben valahol hivatkozás történik, s így a levelek kiadásánál meg sem kerülhetünk szerkesztőtársnőmmel, Gréczi-Zsoldos Enikővel a „ki kicsoda?” kérdést. (MK 87.) De nemcsak a levelek miatt fontos egy ilyen, az eddigieknél teljesebb lexikon. Az életrajzi krónika újabb, jelentősen bővített kiadásához is segédletként szolgálhatna.

Egészen más típusú adattár lehetne *Magyarország Madách-térképe*. Ezen a térképen azok a helyek lennének megjelölve, ahol Madách bizonyíthatóan megfordult valamikor, az időpontok lehetőség szerint teljes felsorolásával, továbbá azok az útvonalak, amelyeken a kérdéses helyekre eljutott.

Végül egy nagyobb érdeklődésre számot tartó kézikönyv hiányára hívnám fel a figyelmüket. A *Tragédia* egyike a legtöbbet elemzett irodalmi műveknek. Éppen ezért időszerű volna összegyűjteni *Az ember tragédiája* összes értelmezését. A munkát úgy képzelném el, hogy a már

meglévő bibliográfiák alapján fénymásolatot kellene készíteni mindazokról az írásokról, amelyek részben vagy egészében e kérdésről szólnak. Ezt követné egy tematikai csoportosítás: ebben helyet kapnának az egyes színekhez köthető értelmezések, az átfogóbb, több szint érintő értelmezések, az egyes szereplőkkel kapcsolatos értelmezések stb. A teljes szempontrendszer nyilván csak a munka folyamatában lehetne kialakítani, ill. pontosítani. A szempontok számával azonos számú tárolóban kellene – időrendben – elhelyezni az ollóval felszabdalt tanulmányrészeket, majd ezután következhetne az anyag feldolgozása. Aki tehát mondjuk a 6. szín értelmezésére vagy a Föld szellemének értelmezésére lenne kíváncsi, az a kézikönyvben egy-egy fejezetben összegyűjtve megtalálná az összes értelmezést, amely a témához kapcsolódik.

Nem folytatom; bízom abban, hogy az Önök fantáziája merészebben szárnyal, mint az enyém, s útmutatás nélkül is látni fogják, hányféle adattár hiányzik még az eddigi Madách-irodalomból.

3. Az ember tragédiája keletkezése és szövege

Madách elég sok verset, drámát, sőt néhány elbeszélést is írt, de – bizonyára Önök is így vannak vele – nem ezért szeretjük őt. Alapvetően a *Tragédia* az, ami ismertté és elismertté tette, a *Tragédia* miatt gondoljuk úgy, hogy fontos megismernünk az életét és más műveit, így tehát a jelen bevezető előadássorozatban is célszerű ezt a prioritást tartanom.

A fő mű keletkezéséről és szövegéről sokan írtak már; az információk összefoglalására azonban tudomásom szerint senki sem vállalkozott még. Azt ajánlanám, kezdjük magával Madáchcsal, lássuk, mi az, amit ő maga árult el nekünk műve keletkezésének körülményeiről.

Amit Madách leveleiből tudunk

Tudniuk kell, hogy naplót legjobban tudomásunk szerint sohasem vezetett. Feljegyzéseket ugyan készített, de azokat egy-egy mű elkészültekor általában meg is semmisítette. Így aztán rengeteg olyan feljegyzés maradt fenn, amely egy-egy tervezett vagy félig elkészült művével kapcsolatos, de szinte semmi sem maradt fenn a már elkészült műveire vonatkozóan. A jelekből ítélve a szükségtelennek ítélt információkat rendre megsemmisítette. Márpedig, ha egy mű elkészült, akkor többé nem volt szüksége sem azokra a jegyzetekre, amelyeknek információit felhasználta már, sem a mű korábbi változatára. A jegyzetekkel együtt tehát a korábbi változatoknak is általában nyoma vészett. Fő művével is ez a helyzet. Egyetlen jegyzete van, amelyet ő maga kapcsolatba hozott vele (egészen más kérdés persze, hogy hány jegyzetében véljük felfedezni a *Tragédia* valamely gondolatát), s az így hangzik: „Minden okosan van a’ természetben így tartja eszünk, mert azt is az alkotta, hisz ha nem volna, el vészett volna. Azért tartjuk okosnak, mert úgy van, s úgy van mert kell lennie. Az *Ember traged: 13ik jelenetében rokon.*”

Mindaz, amit magától Madáchtól megtudhatunk műve keletkezésének körülményeiről, jó részt a levelezésében található. Arany Jánoshoz írt, 1861. november 2-án kelt levelében – többek között – a következő információkat közli: „Miután nálam a’ kézirat mása nincs meg, bár az eszmékre tisztán emlékezem, a szöveget nem tudom annyira [...]” A szerzőnek ebből a megjegyzéséből szokás arra következtetni, hogy egyetlen kézirati példánya létezett a műnek, az, amelyet ma is ismerünk. Remélem, észrevették, hogy ebben a gondolatmenetben azért van egy kis csúsztatás. Elvégre Madách nem azt állította, hogy nincs több példány, csupán azt, hogy nála nincsen. Elméletileg előfordulhatott volna, hogy mondjuk valamelyik barátjánál vagy egy másik műítésznel van még egy példány. Ez azonban, bár elvben nem zárható ki, nem túl valószínű lehetőség. A papír akkoriban még igen drága portéka volt, arról nem is szólva, hogy egy ilyen terjedelmes művet lemásolni vagy lemásoltatni jó ideig eltartott. Emellett Madách más műveinek is általában csak egy példánya maradt fenn; ha mégis kettő, annak leggyakrabban az volt az oka, hogy beadta valamelyik pályázatra, s olyankor – hogy a szerző kilétét az íráskép ne árulja el – kötelező volt valakivel lemásoltatni a művet. Egy szó, mint száz: amikor a fent idézett félmondatot írta Madách, akkor valószínűleg nem is létezett más példánya a műnek, csak az, amely Arany Jánosnál volt, s amely később az első kiadás forrásává vált.

És most hosszabban idéznék ugyanebből a levélből: „...hidd el nekem kedves barátom, ha az öreg isten Szabó-mesteres kitörése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszálló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegegtem volna mellette, s Ádám utósó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig. – Átalán csak azt ne hidd, hogy műveimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a’ koron, mellyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz, – semmi közepszerűt nem adni világ elé. Ha irtam valamit, rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám mint idegen művet, láttam hibáit ’s vettem tüzre. «Az ember tragédiája» volt első melly a próba évet kiállván azon meggyőződésre hozott, hogy a’ nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell itélni, – így hoztam azt hozzád. – [...] van sok apróbb köl-

teményem, melyek gondolatait legalább én eredetieknek s jóknak hiszem, – Neki álltam kidolgozásuknak újra és újra, – a’ próba év végén a’ göröngyös technica újra el ieszgett, ’s hogy még szekrényem egy szegletében élnek csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoznak hozzájuk. –”

Madách munkamódszere ezek szerint az volt, hogy egy évig „pihentette” az írásait, s mivel a próbaév után a korábbiakban semmit sem talált megfelelőnek, ezért – versei kivételével – megsemmisítette műveit. Persze, ezeket az információkat nem kell szó szerint vennünk. Maga a levélíró is előbb általánosan alkalmazott módszerként írja le, majd – ráeszmélve arra, hogy a verseivel kapcsolatban nem igaz az állítás – magyarázkodni kezd, hogy miért is maradtak meg a költeményei. Az egy év várakozási idő is kicsit soknak tűnik. Az *ember tragédiája* egyetlen fennmaradt kézírata például 1860. március 26-án készült el. A szerzőnek tehát elméletileg 1861. március 26-áig várnia kellett volna, s csak aztán vehette volna ismét elő s mutathatta volna meg másoknak. Csakhogy április 6-án már egészen biztosan Budán volt, az országgyűlés megnyitásán, ahová legjobb tudomásunk szerint magával vitte a kéziratot. Sőt, legkésőbb 1-jén meg kellett érkeznie, hiszen eredetileg 2-ára hívták össze az országgyűlést, s csak az utolsó pillanatban halasztották 6-ára a megnyitót. Mégis, egy másik levelében azt állítja, hogy többeknek megmutatta, de senki sem akarta elolvasni, végül ő maga olvasta fel azt Szontagh Pálnak. Mivel ez a felolvasás és az olvasásra történő felajánlás nemigen történhetett az országgyűlés megkezdése után, ezért az egy év próbaidőt is csak közelítő értéknek kell tekintenünk, hiszen március 26-a után néhány nappal már Pesten volt. Az sem igaz, hogy a verseken kívül minden más művét megsemmisítette volna a szerző. Hogy mást ne mondjak, *A civilizátor* esetében az Aranynek írt levél írásakor már rég letelt az egy év, mégis megvan a dráma, nem is másolatban. Pedig, ha a *Tragédiát* megelőzően egy műve sem állta ki a próbaévet, s ha ilyenkor „rendesen” megsemmisítés volt a sorsuk, akkor *A civilizátornak* se lett volna szabad fennmaradnia. Szőrszálhasogatásunk eredménye tehát az, hogy általában valóban úgy járhatott el Madách, mint ahogyan Aranynek leírta, de korántsem mindig: voltak a versein kívül is ellenpéldák.

Őnök persze joggal kérdezhetik: egyáltalán, mi okunk van feltételezni a szerző szavahihetőségét? Nos, remélem, hogy a jelen előadás-sorozat után erről azért többé-kevésbé meg lesznek győződve, de el kell ismernem a kérdés jogosságát. Hiszen irodalmunk legnagyobb alakjai között találunk példát arra, hogy az alkotó a leveleiben valótlan-ságot állít. Berzsenyi Dániel például egyáltalán nem volt szavahihető, legalábbis bizonyos kérdésekben biztosan nem. 1809. január 18-án Kazinczynak írt levelében azt állította, hogy 29 éves; ami több mint megszépítése a tényeknek, hiszen Nemesdömölk evangélikus kereszteleési anyakönyve szerint 1776. május 7-én keresztelték őt. Mint ahogyan az sem igaz – ugyancsak Kazinczynak írta –, hogy feleségét tizennégy éves korában vette el. Hiszen Takács Zsuzsannát a kissomlyói anyakönyv szerint 1784. február 26-án keresztelték, a nemesdömölki anyakönyv szerint pedig 1799. május 21-én volt az esküvő; egybekelésükkor tehát már elmúlt tizenöt éves. Ezek után az Önök belátására bízom, hogy önéletrajzi kérdésekben hogyan vélekednek Berzsenyi szavahihetőségéről. Mit gondolnak például arról a levélrészletről, amelyben ezt írta: „Én egykorúim között legelső magyar táncos voltam, lovat, embert, asztal általugrani nékem játék volt. Sopronban magam tizenkét németeket megvertem és azokat a város tavába hánytam, az én első szeretőm az én karjaim között elalélt”? (*Berzsenyi Dániel válogatott művei*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Mayer Erika. Bp., Szépirodalmi, 1961. 412.)

Azért időztem el Berzsenyinél, mert az ő esete jól példázza: még a legnagyobb alkotók esetében sem lehet *a priori* elfogadni azt, amit a költők önmagukról (még kevésbé azt, amit másokról) írnak vagy mondanak. Madáchnál azonban, az imént jelzett kisebb túlzásoktól s az esetleges önigazoló emlékeztetésektől eltekintve, nincs semmi okunk arra, hogy a szavaiban kételkedjünk.

Az iménti levélnek még egy részletére hívnám fel a figyelmet: „így hoztam azt hozzád.” Ez azt jelenti, hogy Madách személyesen vitte el Aranynek a kéziratot, máskülönben bizonyára a helyénvalóbb „küldtem” igét használta volna. Ebben a kérdésben a Madách-irodalom meglehetősen megosztott; sokan vitatták, hogy a szerző személyesen kereste volna fel Arany Jánost. Pedig ezt annál is inkább elhihetjük neki, mi-

vel az érintettnek ő maga írta. Látni fogják azonban, hogy más forrás is megerősíti az állítást.

A másik levél, amelyet a mű keletkezésével kapcsolatban idézni szoktak, Nagy Ivánhoz íródott. Sajnos, mind a mai napig nem tudjuk pontosan, hogy milyen kapcsolat volt közöttük, nem kizárt azonban: már ifjúkorukban, tehát jóval azt megelőzően is ismerték egymást, hogysen levelezésük első darabjai fennmaradtak volna. Erre utal egyébként a következő (1861. november 2-án írt) levélrészlet első mondata is.

„Akármilyen tapsainál a publikumnak, (ha még egyáltalán lesznek tapsok), sokkal jobban esik régi barátunk résztvevő megemlékezése. Különös története van Az ember tragédiájának. Valóban igaz: habent sua fata libelli. Már több esztendejénél, hogy készen van. Említettem több ismerősöm előtt, hogy írtam egy költeményt, melyben az Isten, az ördög, Ádám, Luther, Danton, Aphrodite, boszorkányok s tudj’ isten mi minden játszik; hogy kezdődik a teremtéssel, játszik az égben, az egész földön, az űrben. Mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. Végre mult tavasszal Szontágh Pál barátunknak felolvastam, s ő sürgetett, adnám Aranynak bírálat végett. Odaadtam, azonban mindjárt az első lappon az Isten így szól:

Be van fejezve a nagy mű igen,
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
Évmilliókig szépen elforog,
Míg egy kerékfogát újítani kell.

Ily frivol passzus az egész műben nincs több, de ez ott volt, s ezen Arany esztétikai érzéke annyira megbotránkozott, hogy letette, s hónapokig feléje sem nézett, míg Jámor Pál kérésére és sürgetésére újra kézbe fogta s megtetszett neki. Míg mi Pesten együtt voltunk, azalatt volt az iromány Aranynál, más példányom nincs, melyet közölhettem volna, annak pedig hollétét annál kevésbbé volt kedvem elárulni, mert a sokátartó letartóztatás a siker nem nagy reményével biztatott. Innen van az, hogy te arról nem tudtál, azzal pedig dicsekedni, hogy ezt írom meg ezt írom, s aztán sohasem születik meg semmi, hiúságotat sértené.”

Amint láthatják, éppen ez az a levélrészlet, amelyből arról értesülünk, hogy a szerző több ismerősének is olvasásra ajánlotta fel a művet, s hogy végül ő maga olvasta fel azt Szontagh Pálnak. Ami az idő-

pontot illeti, a „mult tavasszal” itt úgy értendő, hogy az éppen elmúlt tavasszal, vagyis 1861 tavaszán történt a felolvasás, nem pedig úgy, hogy az előző év tavaszán. Legalábbis ez látszik logikusnak, hiszen a másik eset azt jelentené, hogy Madách egyáltalán nem pihentette a művet, hanem szinte rögtön olvasásra ajánlgatta, majd felolvasta Szontagh-nak. (Levelezésében találunk olyan példát, ahol a „mult” szót bizonyíthatóan ilyen értelemben használta.) Azt is ebből a levélrészletből tudjuk, hogy Szontagh javasolta: vigye el Aranyhoz a kéziratot Madách. A „Míg mi Pesten együtt voltunk” alighanem arra a látogatására tett célzás, amelyre 1861 augusztusában került sor. Sajnos, a napot nem ismerjük pontosan. Tény azonban, hogy Nagy Iván a naplójában (*Nagy Iván naplója*. Balassagyarmat, 1998) egyetlen helyen tesz említést Madách látogatásáról: 1861 augusztusában, amikor már – mint később látni fogjuk – valóban Aranynál volt a kézirat. Vegyük észre: a most idézett levélrészletben is megerősíti a szerző, hogy másik példánya nincsen. Ami pedig a „letartóztatás”-t illeti, az itt úgy értendő, hogy Nagy Ivánnál tett augusztusi látogatásakor már túlságosan régen volt Aranynál a kézirat, ezért nem bízott a szerző a kedvező bírálatban, s ezért nem akarta a művet barátjának megemlíteni. Még egy apróság: Szontaghal kapcsolatban nem véletlenül említ „barátunk”-at. Ehhez tudni kell, hogy Szontagh Pál ekkor már Horpácson élt, ahol Nagy Ivánnak is – felesége révén – rokonai éltek (később maga Nagy Iván is ott élt, sőt, ott is halt meg): mindhárman jól ismerték tehát egymást.

Ha most figyelmesen elolvassák, mit írt a szerző az idézett részben a művéről, akkor két „hibát” is felfedezhetnek benne, ha ugyan hibának lehet nevezni azt, hogy a *Tragédia* ma ismert változatára nem érvényesek bizonyos állítások. Az egyik hiba, amelyet elvételnek is lehet tartani, a mű elejével kapcsolatos: „kezdődik a teremtéssel”. Azt nem állíthatjuk, hogy szó sincs benne a teremtésről, mert szó azért valóban esik róla, csak hogy múlt időben! Már az angyalok kara is azt állítja, hogy befejeződött a teremtés, s az Úr is megerősíti az állításukat. Vagyis nem a teremtéssel, hanem a teremtés utáni állapottal kezdődik a mű. Az egyszerű elvétel mellett azonban már itt számot vethetünk egy másik lehetőséggel: azzal tudniillik, hogy létezhetett korábban egy olyan változata a *Tragédiának*, amelyik talán valóban a teremtéssel kezdődött. Mint ahogyan az is elképzelhető, hogy valójában lényegtelen apróságról van szó.

És most nézzük a másik hibát! A szereplők felsorolásában van egy „kakukktójás”. Nem, nem a boszorkányok, hiszen ők valóban szerepelnek a bizánci szín végén. Aki nem szerepel, az Aphrodité. A neve ugyan előfordul Athénben, ahol Lúcia fohászkodik hozzá, de nem ő jelenik meg, hanem helyette Erosz. Miért állítja akkor mégis a szerző azt, hogy „játszik” a műben Aphrodité? Nos, itt már valóban nehéz mást feltételeznünk, mint azt, hogy lehetett a műnek egy olyan korábbi változata, amelyben valóban játszott. Ne feledjük el: az egyetlen kézirat már hosszú hónapok óta nincs a szerzőnél: azt, hogy ki játszik a műben s ki nem, ellenőrizni nem tudja, ezért emlékezetére kénytelen hagyatkozni. Nehéz azonban feltételezni, hogy sohasem volt dolgokra emlékeznie; ennél mindenképpen logikusabb feltételezés az, amit én ajánlok: az átdolgozásnak esett áldozatul a szóban forgó szereplő, s utóbb Madách emlékezetében némiképp összekeveredtek művének variánsai.

Van azonban még egy állítás a levélben, amellyel baj van. Madách azt állította, hogy Arany hónapokra félretette a kéziratát. Látni fogjuk majd, hogy inkább csak hetekről volt szó. Más kérdés, hogy valóban közel két hónappal művének átadása után kapta meg Arany válaszát, de ebben annak is szerepe volt, hogy Arany Madách személyes jelentkezésére számított, s miután ez nem történt meg, csak akkor írta meg levélben a véleményét. Így történt, hogy Tompa csaknem három héttel korábban megismerte Arany véleményét, mint maga a szerző.

Hány változata lehetett a Tragédiának?

Folytassuk a megkezdett gondolatmenetet, s az egyéb rendelkezésünkre álló forrásokat vizsgáljuk meg most abból a fő szempontból, hogy vajon hány változata lehetett a *Tragédiának*. Ez ugyanis elég fontos kérdés, még akkor is, ha jelen pillanatban az egyetlen kéziraton kívül – amely az MTAK kéziratárában található – nem tudunk más változatot felmutatni. Mert lehet ugyan „csodákra” várni, arra, hogy egyszer majd véletlenül előkerül egy másik variáns, de ha keressük – amihez persze pontosítanunk kell, hogy mi is az, amit valójában keresünk –, akkor ennek mégiscsak nagyobb az esélye.

Madáchnak van – pontosabban szólva: volt – még egy feljegyzése, amely elég közvetlenül kapcsolódni látszik a *Tragédiához*. Erre a feljegyzésre gyakran hivatkoztak, s aki ismerni véli, bizonyára azt hiszi majd, hogy hibásan idézem: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!” Ugye, Önök is arra a változatra emlékeznek, amelyben „gyarló féreg”-ről van szó!? Nyugodtan elfelejthetik. Ezt a feljegyzést ugyanis csak egy valaki látta: Bérczy Károly, éspedig a Szontagh Pálnak 1857. február 7-én írt verses levél fogalmazványán. Maga a verses levél, részben Szontagh Pál hagyatékában, részben a Madách-versek között is fennmaradt; ez a fogalmazvány tehát egy harmadik változata lehetett a versnek, amelyet Bérczyn kívül soha senki sem látott. Az imént egyébként Bérczy kéziratából idéztem, abból a kéziratból, amelyet 1866. február 6-án olvasott fel az Akadémián, s amely azóta többször is megjelent, de kezdettől fogva a „gyarló féreg”-változattal. [Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete* (kézirat). Ez Salgótarjánban, a megyei múzeum irodalmi gyűjteményében volt, amelyet időközben Balassagyarmatra szállítottak, és átadtak a város önkormányzatának.]

Azt, hogy az idézett feljegyzésnek köze volna a *Tragédiához*, nem én találtam ki; a Madách-kutatásban nagyon elterjedt nézetről van szó. A gond csak az, hogy az időpont túlságosan korai. Nem mintha nem lehetne többféleképpen is kimagyarázni a dolgot. Hiszen egyáltalán nem biztos, hogy a feljegyzés is akkor keletkezett, amikor a verses levél. Lehetséges, hogy évek múlva olvasta el újra „e Pálnak töltött mérget” Madách. Ennek lehetőségét nem lehet kizárni, mint ahogy azt sem, hogy foglalkozott ugyan már 1857-ben a *Tragédia* megírásának gondolatával, de csak két év múlva fogott hozzá. A legkézenfekvőbb megoldás azonban mégiscsak az, ha feltételezzük: éppen ekkor, tehát 1857 elején írta a mű valamelyik változatát, s ezért került a jegyzet a levélfogalmazványra. Ez a megoldási javaslat annál is inkább megfontolandó, mivel egy látszólag nehezen magyarázható jelenségre egyszerű megoldást kínál. Arról van szó, hogy a *Tragédia* szemlélete nem

annyira pesszimista, mint az iménti feljegyzése. Erre az a magyarázat született, hogy bizonyára éppen csak belefogott a mű megírásába a szerző, amikor a feljegyzést készítette, s menet közben változott meg a szemlélete. Nem kizárt, hogy így volt, de akkor már sokkal logikusabb azt feltételezni, hogy egyszerűen volt egy korábbi, történetesen éppen 1857 táján írt változata a költeménynek, amely szemléletében még eltért a későbbi változattól. Arra, hogy egy kezdetben sötétebb képet festő „ős-Tragédia”-val valóban számolnunk kell, egészen más forrásból állnak rendelkezésünkre információk.

Madáchnak volt egy író- és képviselőtársa az 1861-es országgyűlésen, akinek emlékirataiból egy érdekes részt jelentetett meg unoka-öccse. (Túri Mészáros István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája”?* Ország-Világ 1888. 771–773.) Ismét hosszasan idéznék, mivel ez az egyik legfontosabb forrásunk a *Tragédia* születésével kapcsolatban; az emlékirat szerzője Madách szájába adta az alábbi mondatokat:

„[...] mikor félévi letartóztatásom után Pozsonyból az Újépületbe hurcoltak: lassankint borzadva vettem észre, hogy lelkem megtörik az iszonyú börtön sötét falai közt, a hol a napvilágtól is meg voltam fosztva.

Akkor éreztem, hogy mi az a magán-börtön.

De nem adtam meg magam küzdés nélkül sötét gondolataimnak. Felújítottam emlékemben a forradalom dicső napjait, átfürkésztem életem, ifjúságom, családi köröm minden szebb emlékét, hogy a sötét lehangoltságot, mely a hoszas magán-börtönben vérem minden cseppjét megmérgezte, eltávolítsam magamtól. Az *örüléstől* féltem.

Az auditor kikeresett pokoli kínzással V. S.-t és egy nálunk szolgált porosz tisztet – nevét elfelejtettem – vezetett el naponkint börtönöm előtt. Ezekkel találkoztam rövid délutáni sétáimon. Iszonyú volt ezekre a testileg-lelkileg megtört áldozatokra rá is nézni. Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azelőtt személyesen ismertem. [...]

Egy végerőlködéssel leráztam magamról a sötét kétségbeesést, s valamennyire nyugodtabb módokról kezdtem gondolkodni. Miként távoztassam el magamtól az őrvongás rémeit, melyek vázkarjaikkal megfojtással fenyegettek.

A mint szétnéztem szűk börtönömben, mintegy a gondviselést hívva segítségül, *egy krétadarabot vettem észre az asztalom alatt*. Valószínűleg a börtönőr ejtette el, mikor reggelimet behoza.

Mintha egy jótékony szellemsugár világította volna meg börtönömet és sötét kedélyemet: *tervem abban a perczben* készen volt.

– Írni, dolgozni fogok – susogám magamban – kedélyem szórakoztatására. A terv rögtön tetté lőn. *A fenyőfaasztal lett* pergamenem.

Minden nap egy-két jó barátom emlékkönyvébe készítettem verset; s miután megírtam, tüstént betanultam s aztán letöröltem, hogy a börtönőr vagy auditor észre ne vegyék és íróeszközömtől meg ne fosztassam.

Mikor krétám elfogyott, nagy jutalom ígérete mellett sikerült magamat ezzel az íróeszközzel ellátni.

De idő múltán azt vettem észre, hogy kedélyem ismét sötétülni kezd, s hogy már nem szórakoztat ez a neme a költészetnek.

Másodszor egy drámát írtam. Ez is hamar elkészült. Ezután egy regénybe kezdtem, de azt félbehagytam. *És ekkor kezdtem hozzá az »Ember tragédiájá«-hoz.*

Először Lucifer nevet adtam ennek a műnek, mellyel fogságom végeig kihúztam az időt.

Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.

Kiszabadulásom után békét hagytam az irodalomnak, de úgy hiszem, 56-ban, midőn a keleti hadjárat után ismét eltűnt a felszabadulásnak minden sugára: újra hozzáfogtam költői művemhez és rövid félbeszakításokkal még 57-ben be is fejeztem. *Most csak azt nem tudom, mitévő legyek vele. [...]*

Ismét magyarázat következik: a keleti hadjárat az ún. krími háború. Ami pedig V. S.-t illeti, ő Vachott Sándor (a nevét másképp író Vahot Imre testvére), akit – ma már tudjuk – valóban Madáchcsal együtt tartottak fogva az ún. Újépületben, s aki valóban megőrült. Az emlékirat szerzője Pétery Károly, aki Heves megyét képviselte az 1861-es országgyűlésen, s írásai is jelentek meg itt-ott. Pétery szavahihetőségét nincs okunk jobban kétségbe vonni, mint Madáchét, s csak csodálkozni lehet azon, hogy ez a visszaemlékezés, amelyre az 1910-es években

még többen hivatkoztak, utóbb feledésbe merült. Pétery egyetlen tévedése az, hogy amit Madách magával vitt Pestre, az már a mű harmadik változata volt, amely nem a krími háború idején, hanem 1859–60-ban keletkezett. Ezek szerint tehát az 1853-as krétával készült és folyamatosan megsemmisített kézirat volt az első, az 1856–57-es változat a második, és az 1859–60-as a harmadik.

Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a Szontaghnak írt levélfogalmazványon szereplő mondat a levél írásakor, vagyis 1857-ben keletkezett, s azért kapcsolódik a *Tragédiához*, mert annak második változatán Madách ekkor már javában dolgozott.

Kevésbé meggyőző indirekt érvek is amellet szólnak, hogy az egyetlen fennmaradt kézirat semmiképpen sem lehetett az első. Madách műveinek első változatai általában elég gyengék, s több példát is tudunk arra, hogy műveit átdolgozta. Több mint valószínűtlen tehát, hogy éppen a legjobban sikerült művénél rögtön az első változat szinte tökéletesen sikerült volna.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert az e téren uralkodó, szerintem túlzottan pozitívista álláspont eddig nem vett tudomást a mű korábbi változatairól. Igaz, hogy gyakorlatilag semmit sem tudunk ezekről, de a létezésükre nézve szerintem vannak bizonyítékaink. Pétery Károly visszaemlékezésének hitelességét semmi okunk sincs jobban kétségbe vonni, mint másokét, akiknek az állításaira a Madách-kutatás támaszkodik.

Mindennél biztosabb azonban, hogy létezett egy negyedik változata is a műnek, s e tekintetben az indirekt érvet is elegendő súlyúnak tartom, jöllehet korántsem az egyedüli érv, amely a negyedik változat mellett szól.

Bizonyára tudják, hogy nem az 1861-es első kiadást, hanem az 1863-as „tetemesen javított” második kiadást tekintjük alapkiadásnak; ez volt az, amely a szerző életében és feltehetően a jóváhagyásával utoljára megjelent. Mivel számos változtatást tartalmaz az első kiadáshoz képest, jogos a feltételezés, hogy nem lehetett azonos a forrása az előbbiével, vagyis léteznie kellett valamiféle negyedik kéziratnak, amelynek alapján Emich Gusztáv nyomdász a kiadást elkészítette. Ilyen kéziratról azonban nem tudott s nem is akart tudni a Madách-ku-

tatás. A filológusok nagyvonalúan átsiklottak a kérdés fölött, hogy milyen úton-módon született a második kiadás.

A kérdésre választ kapunk a költő fiától, Madách Aladártól, aki 1892. január 28-án leltárt készített édesapja hagyatékáról, s abban a *Tragédia* első kiadásának egy olyan példányáról tett említést, amelyben Madách ceruzairású javításai szerepeltek (Madách Aladár: *Madách Imre kézirateinak tartalma*. OSZK Kézirattár. Analekta 10.401.). Nos, talán ez, vagy egy ehhez hasonló példány lehetett a második kiadás forrása, vagyis a keresett negyedik „kézirata” a *Tragédiának*. (Nem kizárt, hogy a szerző párhuzamosan két példányon végezte el a javításokat, s az egyiket ellenőrzés céljából megtartotta magának.)

Állítólag létezett egy ötödik változat is, amely nem volt más, mint a második kiadás egy Madách által javított példánya, erről azonban nem állnak rendelkezésünkre igazán megbízható források. Azt a kevés információt azonban, amit ezzel kapcsolatban tudni lehet, szívesen megosztom Önökkel, hátha előkerül ez a – ha nem félreértésről van szó, hanem valóban létezik, akkor minden bizonnyal – végleges változat is. A győri RFMTM Madách-gyűjteményében őriznek egy levelet, amelyet dr. Guoth Béla tétí földbirtokos, aranydiplomás ügyvéd írt Szabó Józsefnek 1976. VII. 11-én. A levélben ez áll: „[...] A nálam lévő könyv – úgy látom a KÖLTŐ saját kezű bejegyzésétől javított – második kiadás, amely még az életében megjelent [...]”

A Madách által javított első kiadású példánynak igen különös sorsa volt, amelyet annál is inkább érdemes felidézünk, mivel megtalálása nagyon fontos volna. Végeredményben a mű végső kritikai kiadásához vihetne közelebb a könyv előkerülése. Szerencsére egy filológus kezében is megfordult ez a Madách által javított példány, aki részletesen számot adott róla. (Kozocsa Sándor: *Madách Imre javításai „Az ember tragédiája” első kiadásában*. Magyar Könyvszemle 1968/4. sz. 366–373.)

Amikor Madách Aladár 1892-ben elkészítette a leltárt, az említett könyvet már nem találta meg. Eltűnt, a benne elhelyezett lappal együtt, amelyet *Az ember tragédiája vázlata* címen ismerünk, s amely azóta előkerült. Ma már tudjuk, hogy hol volt: a Palágyi fivéreknél. Tény ugyanis, hogy 1921-ben Szász Andor (ügyvéd és könyvgyűjtő) Palágyi Lajostól vásárolta meg mindkettőt. (Tolnai Vilmos: *Madách-ereklyék*.

ItK 1925. 84–90.) Aztán 1943-ban Vasberényi Géza könyvgyűjtő vette meg, de ő már csak a Vázlatot, amely az ő hagyatékából 1981-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába került. A könyv sorsáról sajnos nincsen több adatunk.

Végül az első és második kiadásokkal kapcsolatban egy érdekes tipográfiai jelenségre hívnám fel a figyelmüket. Az első kiadás ún. 8° (ejtsd: nyolcadrét) formátumban, míg a második kiadás 4° (negyedré) formátumban jelent meg. (Ez azt jelenti, hogy a nyomdai ívet az előbbi esetben háromszorosan, az utóbbiban kétszeresen félbehajtva kapjuk a szóban forgó méreteket. Az egyszerűen félbehajtott ív a nyomdai értelemben vett fólió. Némiképp zavaró módon a filológiai munka során magukat a kéziratlapokat is fólióknak nevezik, függetlenül a méretüktől.) Am a második kiadás a kétszeres méret ellenére ugyanúgy 218 oldalból áll, mint az első, s ha egymás mellé helyezzük a két könyvet, akkor azt is hamar észre vesszük, hogy szinte bárhol ütik fel, ugyanott kezdődnek, ill. végződnek az oldalak. Ez megerősíti, hogy valóban az első kiadás egy javított példányából dolgozott a nyomdász, ezért aztán a tipográfián csak annyit változtatott, hogy arányosan nagyobb betűméretet használt.

Csak hogy mégsem mindenütt egyezik a két kiadásban az oldalak kezdete és vége. Az alábbiakban felsorolnám azokat az oldalpárokat, ahol egy vagy több sor nem azonos oldalra került a két kiadásban, zárójelben megadva, hogy hány sor csúszott át a másik oldalra (természetesen nem verssorról, hanem nyomdai sorról van szó):

V. szín:	48–49. (1)
VII. szín:	86–87. (2)
IX. szín:	122–123. (3)
XII. szín:	179–180. (1)
XIV. szín:	201–202. (2)
	202–203. (3)
	203–204. (2)
	204–205. (3)
	205–206. (3)
	206–207. (3)
	207–208. (3)
	208–209. (4)

Ez a lista persze önmagában semmitmondó, annyi azonban megállapítható belőle, hogy az első tizenhárom színben mindössze négy helyen találunk eltérést, az eszkimó szín azonban teljes egészében elcsúszott (összesen nyolc oldalon). Az első esetben (48–49. oldalak) alighanem egyszerű tipográfiai javításról volt szó, amennyiben az első kiadásban szerencsétlen módon egy kétsoros instrukció sorai más-más oldalra kerültek. De hogy a többi esetben miért döntött Emich Gusztáv az oldalak megváltoztatása mellett, vagy hogy az eszkimó színnek miért csúsztak el az oldalai, annak okát eddig még soha senki sem vizsgálta.

Egyéb források a mű keletkezésével kapcsolatban

Madách egyik ismerősének, Jeszenszky Danónak a visszaemlékezése alapján így számolt be évtizedekkel később Palágyi Menyhért a *Tragédia* keletkezéséről: „Egy alkalommal – 1858 körül lehetett – Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassagyarmati ügyvéd vendégszerető házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora) és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehetőnek vagyis költőileg megoldható föladatnak tartanák-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem sejtette, hogy Madách ilyénmű tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítette, bár különben sem ő, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecserében. Jeszenszky fő-érvei voltak, hogy oly műből, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányoznék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy e hősokeket mind egy műbe foglalni lehetetlenség; de ami a földolog: az emberiség története befejezetlen, márpedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom, Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg

Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert amely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem is őrzi meg emlékezetünk. Egyébként – mint mondtam – Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minémű költői tervekkel foglalkozik, máskülönben sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később Az ember tragédiája oly országos föltűnést keltett, emlékezett vissza a gyarmati beszélgetésre [...]” (Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 339–340.) Ez a beszélgetés tehát 1858-ban vagy (ha elfogadjuk, hogy négy-öt évvel később jelent meg a *Tragédia*) valamivel korábban történhetett, vagyis a korábbiak értelmében a mű második változatának megszületésekor vagy azt követően nem sokkal. Van azonban egy másik történet is, amelyben Jeszenszky Danó szintén szerepel; nem tudjuk, hogy az utóbbit is elmesélte-e Palágyinak, de tény, hogy Palágyi könyvében egyáltalán nem található meg. Nem is Jeszenszky Danó, hanem egy losonci orvos, Plichta Soma közlése alapján ismerjük, aki a történetet barátja fiának, Jeszenszky Istvánnak írta le egy levelében, több mint ötven évvel az esemény után.

„Az 1859ik év őszén, Alsósztrégován egy kellemesen eltöltött szüreti nap után, estve, a Kastély éttermében Madách Imre és magas műveltségű édes anyjának társaságába, Szontagh Pál, Jeszenszky Danó édesatyád, Veres Gyula és én vacsoránál ültünk; a napi események feletti társalgás és a Lukullusi estebéd után – a ház Úrnőjének kivételével – a billiárd terembe távoztunk, hol a nagy kandalló előtt körbeülve hosszúszerű csibukkal fegyverzetten pipáztunk, a sok tárgy között főleg az irodalommal foglalkozott a társaság. Göthe Faustjának elemzésénél Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki a felett, hogy az ember tragédiájának megírására még senki sem vállalkozott.

Mélyen elhallgattunk mindnyájan, a kandalló tűzébe bámultunk nagyon sokáig, – végre a csendet Madách Imre törte meg, – Jeszenszky Danónak vállára tette a kezét, és azt mondotta, hogy ő az ember tragédiájának megírására vállalkozik.

Ezentúl a költő kis czellájába szorgalmasabban irogatott, és megte-remtette az ember tragédiáját, e mélységes, magasztos gondolatokkal gazdag művet!

1860 év őszén szüret alkalmával ismét együtt völtünk a nagy kandalló előtt pipáztatva; a költő, iratsomagot tett a kezembe és felkért, hogy az egy év előtt megígért ember tragédiáját olvassam fel. –

Kérdő jellé váltunk mind a négyen.

A felolvasást fél 11 órakor kezdettem meg, 's hajnali 4 órakor végeztem be, azért oly későn, mert a költő, művének egyes részeinél élvezetet nyújtva discuralgatott. [...]” (Plichta Soma – Jeszenszky Istvánhoz. Losonc, 1911. jún. 12. OSZK Kézirattár. Levelestár.)

Ha most összehasonlítják a két visszaemlékezést, bizonyára teljesen zavarosnak fogják tartani a történeteket. Hiszen az elsőben Jeszenszky Danó kétségbe vonja, hogy meg lehetne írni *Az ember tragédiáját*, a másodikban viszont csodálkozik azon, hogy ezt még nem tették meg. Melyiknek higgyünk? Egyáltalán: 40–50 év távlatából lehet-e bármire is akárcsak megközelítőleg pontosan emlékezni? Nos, valóban lehetséges, hogy az ilyen és hasonló visszaemlékezések fabatkát sem érnek, de mert bizonyos esetekben nincsenek más, hitelesebb forrásaink, próbáljuk meg mégis elfogadni ezeket az információkat legalább addig a pontig, amíg olyan ellentmondásba nem ütközünk, amely végképp feloldhatatlannak látszik.

Itt azért ennyire nem súlyos a helyzet. A levélíró ugyanis valószínűleg nem volt ott Csörföly Imre házában, s így az első történetet talán egyáltalán nem is ismerte, vagy ha mégis hallott róla, akkor is régen elfelejtette már. Így nem érthette meg azt sem, hogy amikor Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki amiatt, hogy az ember tragédiáját még senki sem írta meg, akkor valójában visszaautalt Madáchsal folytatott korábbi vitájára, mintegy számon kérte a korábbi tervet.

Az ellentmondás másik lehetséges feloldása az, hogy a két történetben nem egészen ugyanarról van szó: az elsőben az emberiség történetének megírásáról, míg a másodikban az ember – közelebbről meg nem határozott – tragédiája megírásáról. Olyan hiba pedig nincsen a szövegben, amely eleve megkérdőjelezné annak hitelességét. Hiszen 1860 őszén már jó fél éve készen volt a nagy mű legújabb változata; igaz, ezek szerint a próbaév igen rövidre sikerült.

Nagyobb baj, hogy Madách egyik levelének súlyosabb formában is ellentmond Plichta Soma visszaemlékezése. Ha figyeltek, talán már rá

is jöttek arra, hogy hol van az ellentmondás; Szontagh az, aki nem illik bele a képbe. Hiszen ezek szerint nem Madách, hanem Plichta Soma olvasta fel neki a *Tragédiát*. Az is furcsa, hogy Nagy Ivánnak írt levelében Madách nem említette a többiek, akik szintén tanúi voltak a felolvasásnak, pedig Jeszenszky Danó egészen biztosan közös ismerősük volt, csakúgy, mint Szontagh Pál. Ugyanakkor a fél tizenegyötől négyig történő felolvasás nagyon is reális. A *Tragédia* színpadi történetében ugyan csak elvétve fordult elő, hogy a teljes művet előadták volna, ám amikor mégis ez történt, olyankor éppen öt és fél óráig tartott az előadás.

Ha mindezt egy magazinnak írta volna meg Plichta Soma, talán el is intézhetnénk azzal a dologgal, hogy a feltűnési vágy munkált benne, mivel azonban magánlevélről van szó, így ez a lehetőség elesik. Talán, ha azt feltételezzük, hogy Madách Imre nem kommentálta, hanem felolvasta a saját művét, s Plichta Soma időnként besegített neki, akkor közelebb jutunk az igazsághoz. Valóban: egy ilyen terjedelmű művet egyhuzamban felolvasni elég nagy próbatétel; logikusnak látszik a feladat megosztása, jöllehet sem Madách, sem Plichta Soma nem így írta le a történeteket. Abban pedig, hogy csak Szontaghot említette Madách a levelében, de a többiek nem, közrejátszhatott az is, hogy a többiek véleményére, legalábbis irodalmi ügyekben, nem sokat adott egyikük sem. Más szempontból is logikusnak látszik az, hogy arra a bizonyos felolvasásra, amelyre Madách is utal a levelében, az 1860-as szüret idején kerülhetett sor. Nem sokkal a szüret után ugyanis megjelent az ún. októberi diploma, s attól kezdve Madách és barátai jó ideig nem irodalommal, hanem politikával foglalkoztak. Nehéz elképzelni, hogy a következő hónapokban, amikor rengeteg feladattal bízta meg a megye nemcsak Madáchot, de a többiek is, amikor korteskorutat tesz, és semmi jele annak, hogy irodalommal is foglalkozna, akkor Szontaghhall egy fél napot töltenék a mű felolvasásával. Egyébként se lett volna praktikus dolog egy embernek felolvasni a művet; ilyen felolvasásokra rendszeren társaságban került sor. Ha Szontagh véleményére volt kíváncsi a szerző – ami időnként bizonyíthatóan előfordult –, akkor odaadta neki a művét elolvasásra.

A szüreti résztvevők névsora egyébként, amennyire meg tudjuk állapítani, hiteles. Igaz, csak egyetlen szüreti meghívó maradt fenn, ame-

lyet Madách írt: annak Veres Gyula volt a címzettje. Szontagh nyilván minden alkalommal a meghívottak között szerepelt, s Jeszenszky Danóval is tagadhatatlanul volt kapcsolata Madáchnak. Tulajdonképpen maga a levélíró az egyetlen „kakukktójás”; nem tudjuk, honnan ismer- te Madáchot (a kezelőorvosai között, eddig legalábbis, nem tartottuk öt számon).

Amint látják, nem könnyű eligazodni ebben az ügyben. Attól tar- tok, hogy ha nem kerülnek elő újabb források, soha nem is fogunk tel- jesen tisztán látni. Nem tehetünk tehát mást, mint hogy a rendelkezé- sünkre álló forrásokból megpróbáljuk kideríteni, mi is történhetett. Szerintem 1860 októberében (mindenképpen 20-a előtt) a sztregovai szüret után Madách Imre és Plichta Soma közösen (váltakozva) olvas- ta fel a *Tragédiát* a hallgatóságnak: Szontagh Pálnak, Veres Gyulának és Jeszenszky Danónak, s ez a felolvasás az, amelyre Madách is utalt Nagy Ivánnak írt levelében, igaz, csak a legkompetensebb hallgatót említve. A későbbiekben aztán a politikai események miatt a szerző hosszú ideig nem foglalkozott irodalommal, s a *Tragédiával* se tett semmit, azon túl, hogy az országgyűlés idején magával vitte Pestre.

Vannak más, kisebb anekdoták is a fő mű születéséről. Madách uno- kaöccse a mű keletkezésével kapcsolatban mindössze néhány sorra szo- rítkozott; úgy látszik, a költő (s ezt más források is megerősítik) csak ritkán beszélt irodalmi terveiről vagy készülőfélben lévő munkáiról. „Erre a művére célozva mondotta egyszer tréfásan, mikor annak meg- írásához fogott hozzá, Madách Imre Ninának, persze németül: »No, Nina kisasszony, most írok ám valamit, az furcsa lesz; Ádám frakkban fog szerepelni benne«”. (MK 6. 148.)

Morvay Győző tanulmánya nyomán szokás idézni a költő fiának visszaemlékezését: „[...] Madách Aladár említi, ki emlékezik arra, hogy házukban rendszeren csöngettek az ebédhez. Egyszer atyja az ebédhez jö- vén így nyilatkozott:

– Épp most írtam, hogy »csöngettek« és rá tényleg csöngettek. (XII. szín.)” Ugyancsak Morvay a forrása a kastély tőzsomszédságá- ban lakó alsósztrigovai lelkész, Henrici Ágoston visszaemlékezésé- nek: „[...] sejtelve sem volt arról, hogy szomszédságában nagy irodal- mi mű készül. Föltűnt azonban neki, hogy Madách abban az időben

sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyakról tüzetesen beszélgett. Föltűnt továbbá, hogy Gibbont ez időben sokat forgatta.” (Morvay Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. In. Budapesti VI. ker. áll. fő-reáliskola értesítője 1897/98. 3–25. Bp., 1898. 15.)

Érdekes, hogy a mű címének megszületéséről mai ismereteink szerint csak 1914-ben tudósított először Voinovich Géza: „Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarci taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesározta fehér vászon nadrágját, amin módfelett bosszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: »Lám, az ember tragédiája!« Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találna jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.” (Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914. 152. l.) Ha a kákán is csomót keresünk – márpedig az irodalomtörténet-írásnak, ha nem is feltétlenül a legfőbb célja, de legalábbis a legfőbb eszköze véleményem szerint éppen ez –, akkor észre kell vennünk, hogy ez a hagyomány is ellentmondani látszik egy másiknak. Plichta Soma leveléről van szó, amelyben a mű megírásának gondolata már eleve úgy merül fel, mint „az ember tragédiája” (szemben Jeszenszky Danó visszaemlékezésével, aki az emberiség történelmének drámai feldolgozásáról szól), márpedig ezek szerint már a mű megszületése előtt szóba került annak címe. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy amikor Plichta Somáék társaságában először szóba kerül a mű, már 1859 ősze van, vagyis már fél éve dolgozik rajta Madách; lehet, hogy ezt megelőzően történt a vanyarci eset. De éppígy elképzelhető az is, hogy valójában az ’59-es szüreten is az emberiség történelmének irodalmi feldolgozásáról volt szó, csupán Plichta Soma utólagos visszaemlékezése volt pontatlan.

A kézirat sorsa a megjelenésig

A továbbiakban csak arról az egy kézitról lesz szó, amelyet jelenleg ismerünk, s amely – az első és második kiadások mellett – mindmáig a *Tragédia*-kiadások egyik fő forrása volt.

Ez a kézirat a mű egyetlen fennmaradt vázlatával párhuzamosan keletkezett (ennek meggyőző indoklását nyújtja Kerényi Ferenc: *Madách Imre „...írtam egy költeményt...”*. Bp., 1983); magán a kéziron az 1860-as évszám áll áthúzva, míg a vázlaton ezt találjuk: „kezdttem 1859 Feb 17 végeztem 1860 Mar 26^{án}”. Sokan voltak azonban, akik a 17-et 14-nek olvasták; mint az említett könyv mellékletében szereplő hasonmásból megállapítható, nem is egészen alaptalanul. Valóban, a kérdéses számjegyet lehet így is, úgy is olvasni. Ugyanakkor, ha a kéziratlapon szereplő más számokat hívjuk segítségül, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a 4-es számjegyet következetesen másként írta a szerző, így tehát a fenti olvasat a helyes.

Az ilyen és hasonló dilemmák egyébként egyáltalán nem ritkák: minden esetben célszerű összehasonlításokat tenni, ha az olvasatban valóban biztosak akarunk lenni.

A kézirat tehát az említett időpontok között keletkezett, föltehetően jegyzetek és/vagy a mű előző (második) változatának felhasználásával. Madách drámáihoz igen sok jegyzet kapcsolódik, amelyeket egy saját maga készítette tartóban helyezett el (OSZK Quart. Hung. 2070.). Ebben a tartóban azonban azoknak a műveknek a jegyzeteit hiába keressük, amelyeket befejezett és véglegesnek ítélt. Az ilyen szükségtelenné vált jegyzeteket vélhetően megsemmisítette. Meglehet, hogy *Az ember tragédiája* esetében is ez történt.

Nem tudunk róla, hogy a mű elkészülte után 1861 tavaszáig bárkinak is odaadta volna; a történetek is csupán felolvasásokról szólnak, arra nézve azonban nincsen adatunk, hogy a szerző kölcsön adta volna bárkinek is a kéziratot.

A legkorábbi pillanat, amikor a jelek szerint erre sor került, 1861 tavaszán lehetett. Unokaöccse, Balogh Károly, így ír erről az emlékirataiban: „Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedréti alakú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: »Az ember tragédiája«.

Néhány év múlva a dicsőség sugarai áradtak a vastag betűkből, nemcsak azok írójára, hanem hazai irodalmunkra is.” (MK 6. 147–148.)

A visszaemlékezés nem szól arról, milyen céllal adta át fia és unokaöccse nevelőjének, Borsody Miklósnak a művet a szerző: lehet, hogy

csupán elolvasásra, de az sem zárható ki, hogy szűkebben vett szakmai tanácsait (helyesírás, verselés) is kikérte. Általában mindenki egyetért abban, hogy március végén vagy április elején, amikor az országgyűlésre Pestre utazott, már magával vitte a kéziratot Madách. Ez igen logikus feltételezés, bár meg kell jegyezni, hogy az országgyűlés során több ízben is hazalátogatott, így elméletileg fennáll a lehetősége annak, hogy csak később került Pestre a kézirat.

Pesten Pétery Károly az, akiről biztosan tudjuk, hogy elolvasta a művet. A már idézett visszaemlékezés szerint július 20-án együtt kirándult Madáchsal Nagycsalomjára, majd onnan késő este Horpácsra, s amikor Madách az út során elmesélte neki műve keletkezését, akkor ő már ismerte a Tragédiát. Pétery az emlékiratában azt állította, hogy ő ajánlotta a szerzőnek: keressék fel Aranyt, s erre állítólag nem sokkal később valóban sor került. Csakhogy Arany nem tartózkodott otthon [lakása ez idő tájt az Üllői út és Hárompipa (ma: Erkel) utca sarkán álló épületben volt], s a későbbiekben már Pétery nélkül ment el Aranyhoz a szerző. Pétery nélkül, ám nem egyedül! Másodjára ugyanis elkísérte őt Jámber Pál, aki Hiador néven akkoriban már ismert költő és publicista volt. Arany és Madách első találkozásáról így számolt be a Koszorú nekrológirója 1864. október 16-án: „Mint a balassagyarmati választókerület képviselője jelent meg a pesti országgyűlésen: egy hatásos beszédet tartott itt, s egy pár cikket írt az Ország című politikai hírlapba. Ekkor már kész volt Az ember tragédiája, magával hozta kéziratát. Érezte, hogy ez több mint kísérlet, szelleme most találta meg valódi útját, mindamellett nem bízott magában. Aki magának szigorú bírója, sokszor igazságtalan önmaga iránt. Óhajtott, hogy valaki idegen mondjon róla ítéletet, kit hozzá semminemű érdek nem köt. Megkérte Jámber Pál képviselőtársát, hogy vigye el Aranyhoz, kinek egy munkát akar átadni elolvasás végett. Jámber teljesítette kívánságát. Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte, s az egész látogatás alatt keveset beszélt. Nehány nap múlva belé is nézett a műbe, de mindjárt az első jelenetnél félbehagyta. Azt hitte, nem egyéb, mint a Faust gyöngye utánzása, s miért ahhoz nyúl, mit más már oly jól megírt. Hetek töltek el. Jámber Madách nevében sürgetni kezdte a vélemény és kézirat elküldését. Arany, hogy ígéretét be-

váltsa, olvasásához fogott, s addig nem tette le kezéből, míg végig nem olvasta”.

Őnök most joggal kérdezhetik: ki lehetett a nekrológ szerzője? Nos, ez egy olyan kérdés, amelyben mindmáig megosztott a Madách-kutatás. A nekrológ alatt ugyanis ezt a szignót találjuk: —U. Voinovich már idézett nagymonográfiájában úgy vélte, hogy ez Gyulai Pál jele, mások azonban – köztük Gulyás Pál álnévlexikona – azt állítják, hogy Arany Jánosé. A kérdést mindenképpen jó lenne egyszer s mindenkorra megnyugtatóan tisztázni, hiszen a szóban forgó nekrológnak mint korai életrajzi forrásnak a hitelessége elég nagy mértékben múlik a válaszon. (Meg aztán illő volna Arany János életművét is nagyobb figyelemre méltatni; a kritikai kiadás is csak akkor tudja közreadni hiánytalanul Arany műveit, ha előbb tisztázódik: milyen nevek és szignók alatt jelentek meg az írásai.) Nos, én azon a véleményen vagyok, hogy Arany lehetett a szerző. Bár elvben Arany megtehetette volna, hogy olyan információkat árul el Gyulai Pálnak, amelyekről rajta kívül senki sem tudhatott (pl. hogy mindjárt az első jelenetnél félbehagyta az olvasást), ám logikusabb feltételezni azt, hogy ő maga írta a szöveget, annál is inkább, mivel Gyulait – mint sok évvel később a *Madách Imre összes műveinek* előszavában megjegyezte – „néhány nap rövid, de szíves ismeretsége” kötötte csak a szerzőhöz, ezzel szemben Arany mindvégig igen jó viszonyban volt vele. Olyan intim részletek, mint pl. az, hogy „az egész látogatás alatt keveset beszélt”, szintén azt támasztják alá, hogy maga Arany írhatta a nekrológot. Ez a véleménye Bárdos Józsefnek is, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy Toldy Ferenc az 1876-os (öt kötetben megjelent) *A magyar költészet kézikönyve* c. munkájában (V. kötet 350.) azt állítja, hogy életrajzában „Arany szép nekrológja mellett” Bérczy Károly emlékbeszédét használta fel. Más Arany-nekrológról viszont nem tudunk, Toldy tehát csakis a Koszorúban közzétett írásra gondolhatott. Túl azon, hogy Toldynak autentikusabb információi voltak, mint Voinovichnak, ha esetleg tévedett volna, Aranynak is, Gyulainak is lehetősége lett volna a helyesbítésre, a tévedés korrigálására, ilyesmit azonban egyikük sem tett. Újabban Praznovszky Mihály arra a következtetésre jutott, hogy a szerző egy har madik személy,

Urházi György (1823–1873) lehetett. (*Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864.* Bp., Siker BT, 2015. 388.)

Akárhogy is történt, tény, hogy valamikor július 20-a után adhatta át a kéziratot a szerző. S itt meg kell állnunk egy pillanatra, mivel a Madách-életrajzok szinte kivétel nélkül úgy állítják be a történeteket, mintha Madách nem sokkal Pestre érkezése után átadta volna a kéziratot Aranynak. Az igazság az, hogy Pétery Károlyon kívül semmilyen más forrás nem áll rendelkezésünkre az átadás időpontjára nézve. Madách korábban már idézett levele cáfolja, Arany nekrológja viszont megerősíti az időpontot. Madách ugyanis, mint láttuk, azt állította Nagy Ivánnak írt levelében, hogy Arany „hónapokig feléje sem nézett” a kéziratnak, Arany nekrológiájából viszont az derül ki, hogy: „Hetek töltek el”. Nos, július 20-a és augusztus 25-e között inkább csak hetek telhettek el, s mint tudjuk, augusztus 25-én már beszámolt Tompának a műről Arany. Más kérdés, hogy a szerző csak jóval később kapott választ. Arany első levele ugyanis így kezdődik: „Tisztelt Hazafi! Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem keresett, engedje hogy én látogassam meg e néhány sorral.” A levélíró tehát – jogosan! – arra számított, hogy hazautazása előtt személyesen keresi fel őt a szerző, s miután erre nem került sor (meglehet, hogy az országgyűlés berekesztése miatt kellett sürgősen Balassagyarmatra utaznia a képviselőnek, s a későbbiekben sokáig nem tért vissza Pestre), ezért közölte levélben a véleményét. Ha azt a néhány hetet is számításba vesszük, amely a Tompának és Madáchnak írt levelek között eltelt, akkor talán magyarázatot találunk arra, miért érezte úgy a szerző, hogy bírálója hónapokig nem vette kézbe a kéziratot, noha két teljes hónap még így sem telt el a kézirat átadása és az első levél kézhezvétele között. Egyébként egy bizonyos körülmény határozottan amellest szól, hogy Arany nem ok nélkül számított arra, hogy a szerző személyesen keresi fel őt, máskülönben ugyanis, ha levélben várta volna a véleményét, akkor bizonyára meghagyja a címét is. Aranynak azonban ekkor még fogalma sem volt róla, hogy hol is lakik a költő. Bizonyosság rá első levelének sajátos boríték-címzése: „Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak tisztelt. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakását / ra. –”

Ettől kezdve a kézirat Aranyánál volt egészen addig, amíg Emich Gusztáv nyomdásznak át nem adta. Arany első levelében különböző kérdésekre várt választ. Sokáig az volt a Madách-kutatók álláspontja, hogy Madách nyilván válaszolt is a kérdésekre, csak éppen ez a levele elvesztett. (Az első fennmaradt Madách-levél október 3-i keltezésű, de abban már mentegetőzik a levélíró, hogy oly hamar újabb kéréssel fordul Aranyhoz.) Ebben a konjunkcióban azonban egy rejtett csúsztatás, megengedhetetlen előfeltevés szerepel, az ti., hogy a válasz levél formájában történt. Ma már csaknem bizonyosnak látszik, hogy Madách nem levélben válaszolt, hanem személyesen kereste fel Aranyt, ez a magyarázata pl. annak, hogy nemcsak Madách feltételezett válaszelevele „hiányzik”, hanem Arany azt követő levele is. (A szept. 12-i levelet Madách – mivel valószínűleg több napig nem tartózkodott otthon – csak 17-én kapta meg, majd 19-én írt Szontaghnak, javasolva, hogy 22-én személyesen beszéljék meg az Aranyának adandó választ. Mit mondhatott erre a jó barát 22-én? Nyilván azt, hogy ennyit nem szabad késni, meg aztán Arany levelének első szavaiból kiderül, hogy Madách személyes látogatására várt, vagyis minden érv amellest szól, hogy személyesen keresse fel Aranyt. Erre a levelezésnél még visszatérek.)

Arany második (október 27-i) leveléből kiderül, hogy a szerző hozzájárulhatott műve felolvasásához a Kisfaludy Társaságban, továbbá beleegyezését adta Arany javításaihoz, aki e második levél mellékletében fel is sorolta az első hét szín javítására tett javaslatait. Ennek a mellékletét aztán vissza is kapta a szerzőtől, s a későbbiekben már – Madách instrukciójának megfelelően – nem küldte el a javításokat, hanem közvetlenül a *Tragédia* kéziratába írta be azokat.

A kéziratból 1861. október 31-én olvasta fel Arany az első négy színt a Kisfaludy Társaság ülésén, de már három héttel korábban, az október 10-i ülésen döntöttek arról, hogy a művet megjelentetik. A felolvasás hatásáról harmadik (november 5-én írt) levelében számolt be a szerzőnek Arany: „Ultima 8bris felolvastam a tragédia négy első jelenetét a Kisf. társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengeri stb. hogyan kiáltott fel – csupán a localis szépségeknél is, – ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is. A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges – ere-

deti, merész, költői – hogy a külsőben, de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményeidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába.” November 28-án Arany újabb részleteket olvas fel a műből a Kisfaludy Társaság ülésén, legalábbis a Szépirodalmi Figyelő december 5-i száma ezt állítja. Ekkor azonban már csaknem bizonyos, hogy a kézirat nincsen Aranynál. Bérczy Károly ugyanis november 18-án kelt levelében azt írta Madáchnak: „olvastam Emich nyomdájában az első levonati ívet s most kétszeresen gratulálok a fényes sikerhez”. Ez pedig azt jelenti, hogy ekkor már a nyomdában van a kézirat. Ha feltételezzük, hogy október 31-én még az eredeti kéziratból történt a felolvasás, akkor ezek szerint november 1. és 18. között került a kézirat a nyomdába. Mindazonáltal ezt a feltételezést sajnos nem támasztja alá semmi, s a történetek fényében még csak logikusnak sem mondható. Elvégre, ha november 28-án kézirat hiányában is fel tudott olvasni belőle Arany, akkor ugyan mi akadályozhatta meg őt abban, hogy ezt már korábban is megtegye? Igaz, a korabeli nyomda barátságosabb viszonyt tartott fenn a megrendelővel, mint a tömegtermelés korának nyomdái: még az is elképzelhető, hogy egy-egy esti felolvasás erejéig visszakérte a kéziratot Arany. Vagy talán néhány részt lemásoltatott belőle. Sajnos, a lehetőségek pusztá számbavételén túl semmi biztosat sem tudunk mondani.

Így azt sem tudjuk, miért tartott olyan sokáig a könyv megjelenése. Akkoriban egy ilyen terjedelmű könyv szedése néhány napnál nemigen vett több időt igénybe. Tény azonban, hogy az 1861-es évszám ellenére a *Tragédia* csak 1862 elején jelent meg. (Az eset fordítottja gyakoribb volt: hogy sokáig frissnek lássék az áru, a decemberben megjelent könyvek címloldalára előszeretettel írták a következő évet a kiadók.)

A megjelenés pontos dátumát mind a mai napig nem ismerjük; igaz, ebben a fogalom tisztázatlansága is szerepet játszik. Valóban: egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy mit kell a megjelenés napján értenünk. Normális esetben mondhatjuk azt – bár a meghatározás tagadhatatlanul önkényes –, hogy a megjelenés napja az a legkorábbi dátum, amikor a könyv megvásárolható. De tekinthetjük azt a napot is, amikor a nyom-

da a megrendelőnek leszállítja az árut, illetve, ha ez több részletben történik, akkor az első példányok átvételének napját. Madách esetében az első meghatározás eleve nem alkalmazható, a *Tragédia* első kiadását ugyanis egyáltalán nem lehetett megvásárolni, mivel az a Kisfaludy Társaság tagjainak ún. illetménykötete volt, amelyet az éves tagdíj fejében kaptak. Petrik korabeli könyvészeti leírása egyértelművé tette, hogy a szokásos úton nem lehetett hozzájutni a műhöz, ugyanis a leírás végén ez állt: „Nem árultatik”.

A szállítás napját sajnos nem ismerjük. Tény, hogy január 14-én már több lap is beszámolt a mű megjelenéséről (Divatcsarnok, Magyarország, Pesti Napló), sőt, az is bizonyos, hogy nem ez a legkorábbi dátum. Arany János ugyanis január 13-án egy levél kíséretében elküldte a könyv egy példányát Szász Károlynak. Sokan ennek alapján úgy vélik, hogy előző nap, 12-én jelenhetett meg. Legújabbban Praznovszky Mihály megállapította, hogy Salamon Ferenc január 8-án keletkezett Az Ország Tükre január 15-i számában megjelent cikkét, pillanatnyilag tehát január 8. a megjelenés legkorábbi dátuma.

A kézirat javításai, az *Östragédia*

A kézirat további sorsát nem érdemes követnünk, mivel ennek a későbbi kiadások szempontjából már nem volt különösebb jelentősége. Tény, hogy a nyomdától visszakapta Arany, s ilyenformán a Kisfaludy Társaság tulajdona volt, egészen a társaság feloszlatásáig; azóta az MTAK Kézirattára őrzi.

Figyelmet érdemelnek viszont a kéziratban szereplő javítások. A közzelismert írásszakértői elemzése során (amelyre az újabb kritikai kiadás érdekében került sor) tisztázódott, hogy Madáchon és Arany Jánoson kívül más nem írt és nem javított a kéziratba semmit. Az is világos, hogy a szerző javításai meg kellett, hogy előzzék Aranyét, hiszen 1861. július 20-a után valószínűleg soha többé nem látta a kéziratot, így tehát abba a későbbiekben már csak Arany javíthatott bele. A kérdés mármint az, hogy milyen megfontolás állt a javítások hátterében? Meglehetősen elterjedt az a feltételezés, hogy bizonyos helyesírási kor-

szerűsítéseket Szontagh javaslatára végzett volna el a szerző. Ez annál is inkább meglepő feltevés, mivel semmi sem utal arra, hogy Szontagh bármikor is megkapta volna a kéziratot. Mint láttuk: mind Madách, mind Plichta Soma azt állította, hogy ő volt az, aki Szontagh jelenlétében felolvasta a művet. Márpedig helyesírási kérdésekben hallomás útján aligha lehet tanácsot adni. Ha valaki tanácsot adhatott Madáchnak, akkor az leginkább Borsody Miklós lehetett, hiszen neki Balogh Károly visszaemlékezése szerint valóban odaadta a kéziratot, s ő az egyetlen, akiről ezt határozottan állíthatjuk.

Ha tehát azt feltételezzük, hogy bizonyos Madách által elvégzett javítások hátterében valaki más állhatott, akkor ez a valaki legvalószínűbben Borsody Miklós nevelő volt.

Nagyjából ez minden, amit a fő mű keletkezéséről és szövegváltozatairól tudni lehet; persze, ami az előbbit illeti, az a szöveg keletkezésének lélektani, társadalmi stb. körülményeivel gyakorlatilag minden határon túl tágítható.

Újabban kísérlet történt a mű első, még a börtönben írt *s Lucifer* címet viselő változatának a rekonstrukciójára. Egy kicsit olyan ez, mint mikor a Biblia-kutatók egy ún. Ösmárk-változathoz, és egy ismeretlen, csak Q-val jelölt forrásból igyekeznek levezetni a három szinoptikus evangélium keletkezését. Bárdos József hívta fel a figyelmet arra, hogy ellentétben a többi drámai művel, a *Tragédia* vegyes képet mutat, és pedig abban az értelemben, hogy jelentős terjedelemben tartalmaz rímes és rím nélküli részeket is, míg más esetekben vagy az egyik, vagy a másik forma mellett döntött Madách. Itt nem csupán a versbetétekről van szó; teljesen természetes, hogy mondjuk Hippias éneke rímelő sorokból áll, ugyanígy az angyalok kara is stb. Ám számos esetben semmi sem indokolja, hogy miért rímelnék bizonyos sorok, s miért nem rímelnék mások.

Ennek alapján Bárdos József arra a következtetésre jutott, hogy az eredeti mű feltehetően végig verses volt, hiszen a börtönben így tudta a szerző a legegyszerűbben fejben tartani, miután letörölte egy-egy elkészült résznek a krétával asztalára írt szövegét. Ez a logikus feltételezés meglepően messzire vezet, hiszen ha különválasztjuk a mű rímes és rím nélküli szövegrészeit, akkor érdekes megfigyeléseket tehetünk. Egy-

részt megállapíthatjuk azt, hogy mely részek keletkezhettek a későbbi átdolgozások során, amikor már nem volt szempont a memorizálás, s így „felhígult” a szöveg rím nélküli sorokkal. És képet alkothatunk arról, hogy milyen lehetett az Östragédia, a *Lucifer*. Mindenképpen rövidebb, ez nyilvánvaló, de vajon milyenek a színenkénti arányok? Nos, a mű vége felé jelentősen csökkennek a rímes részek. Ez felveti annak a gyanúját, hogy talán nemcsak Csörföldy Imre vendégei nem tudták elképzelni, miként érhet véget az emberiség történelmét feldolgozó drámai mű, ha egyszer maga a történelem még nem ért véget, de talán kezdetben maga a szerző sem tudta ezt. Mivel a falanszterben, az űrben, az eszkimó színben, vagyis a történelem utáni (poszthistorikus) részekben alig van rím, így fennáll az a lehetőség is, hogy talán Londonban ért véget a *Lucifer*, vagyis a jelenben, Madách saját korában.

Személyes véleményem az, hogy a „Be van fejezve a nagy mű”-re a *Lucifer*-ben adott végső válasz az lehetett, hogy még sincs befejezve, az eredeti záró sorok tehát ezek lehettek:

Megcsendült, ím, az estharang,
Bevégezők; el, nyúgalomra,
Kiket a reg új létre költ,
A nagy művet kezdjék el újra.

A megszólaló Kar, amelynek neve elől az „égi” jelzőt ezúttal elhagyta a szerző, ellentmond az Angyalok kara első megnyilatkozásának, mintegy arra reflektál („Im, a teremtés befejezve már”). Mindenesetre ez logikus és bizonyos szimmetria-megfontolásokkal is összhangban álló befejezés lehetett. Vegyük észre, hogy a londoni szín a leg-hosszabb, aminek egyik lehetséges oka az, hogy az első befejezést követően „továbbírta” azt a szerző, és az önreflexió sem mellékes, vagyis az, hogy a teljes mű paródiája is megjelenik benne, amikor a bábjátékos Ádám és Éva történetét előadja. Mindent egybevetve, észszerű feltételezésnek látszik, hogy az első változat még Londonnál ért véget, noha ezt hitelt érdemlően bizonyítani nyilvánvalóan nem lehet.

Bárdos József feltételezése lehetőséget ad arra is, hogy megvizsgáljuk: vajon valóban pesszimistább volt-e az eredeti mű? Nem kell mást tennünk, csupán tartalomelemzésnek alávetnünk a rímes részeket, s egybevetnünk azt az egész műre vonatkozó kvantitatív adatokkal.

4. Az ember tragédiája forrásai

A mű forrásainak feltérképezése olyan feladat, ahol a kutatói fantáziának nehéz határt szabni. Talán nem is feltétlenül szükséges – mondhatnák erre –, ám a parttalanná váló összehasonlítások legalább olyan veszélyesek, mintha ragaszkodnánk ahhoz, hogy csakis olyan művek hatását vizsgáljuk, amelyekről a *Tragédián* kívüli eszközökkel is bebizonyítható, hogy Madách olvasmányai közé tartoztak. Nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a mű forrásai és párhuzamai – az utóbbiakról a következő előadásban lesz szó –, ha át is fedik egymást, nem azonosak. A párhuzamoknál bátran szabadjára engedhetjük a fantáziánkat, s érdektelenné válik az a kérdés, hogy mit ismert Madách és mit nem, míg a forrásoknál csak olyan művek jöhetnek szóba, amelyekről feltételezhető, hogy a szerző valóban ismerte azokat.

Az igazság az, hogy Madách könyvtára ugyan – mint majd látni fogjuk – elég nagy volt, de hogy pontosan mely könyveket olvasott el, arról meglehetősen keveset tudunk. A Madách-kutatás külön érdekessége, hogy éppen azoknak a műveknek a vizsgálata, amelyekről biztosan tudjuk, hogy az olvasmányai közé tartoztak, a legritkább esetben történt meg.

Elgondolkodtató pl., hogy Humboldt *Kosmos* c. művét Veres Pálnénak is elolvasásra ajánlotta, ennek ellenére sokáig senki sem vette a fáradságot, hogy utánajárjon annak: vajon Humboldt gondolatai megtalálhatók-e, s ha igen, akkor hol és milyen formában találhatók meg a *Tragédiában*? Szintén Veres Pálnénak küldte el Heine verseit, s más forrásunk is van arra nézve, hogy kedvelte Heinét, ám egy ilyen lehetséges hatás vizsgálata is kimaradt az eddigi kutatásokból.

Mindez tulajdonképpen érthető, hiszen a kiindulás rendszerint maga a mű volt, s arról senkinek sem jutott eszébe Humboldt vagy Heine, annál többeknek Goethe, Byron, Shelley és mások. Azért persze arra is volt példa, hogy valaki a fordított utat követte: bizonyára így született meg Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az*

Athenaeum) c. könyve (Akadémiai Kiadó, 1963). Az elemző föltehetően a folyóirat olvasása során figyelt fel bizonyos részletek hasonlóságára.

Külön módszertani problémát jelenthet annak eldöntése, hogy bizonyos esetekben közvetlen vagy közvetített volt-e a forrás, a közvetítettség minőségileg különböző módjairól nem is szólva. Gondolom – sőt, egyenesen remélem –, zavarosnak tartják, amit mondok, igyekszem tehát megmagyarázni. A közvetítettség és közvetettség közti meglehetősen képlékeny határt ott vélem felfedezni, ahol az autentikus információ és a „másodlagos” információ közötti határ húzódik. Egy egyszerű példával szemléltetve az egyébként nem is olyan egyszerű különbséget: aki nem tud angolul, arra Shakespeare nem lehet közvetlen hatással. De ha egy német vagy magyar fordítás révén ismerkedik meg vele, akkor ezt a hatást mégsem közvetettnek, hanem közvetítettnek nevezném, megkülönböztetve az esetet attól, ha valaki egyáltalán nem olvasa Shakespeare-t, csupán a róla szóló irodalmat, összefoglalókat, vagy más közvetett úton szerez tudomást a műveiről. S hogy mit jelent a közvetítettség különböző minősége? Nos, Shakespeare esetében pl. azt, hogy egy színházban is megismerhetjük valamelyik művét. Ez is közvetített mód, de minőségileg más, mint egy fordítás elolvasása. A példából az is kitűnik, hogy lehet többszörösen közvetített a mű, pl. ha a színházban nem is angol nyelven adják elő.

Egyáltalán nem mindegy, hogy melyik esettel állunk szemben, jól lehet erre nem mindig helyez súlyt a kutatás. Ami konkrétan Shakespeare-t illeti, németül minden bizonnyal olvasta a műveit Madách, mivel megvolt a könyvtárában, és a hátsó szennylapon a neve mellé az 1839-es évszámot írta, ami egyértelművé teszi, hogy melyik Madách Imréé lehetett a könyv. (Nem mintha ezzel kapcsolatban kétségeink lehetnének, hiszen a költő apja a kötet megjelenésekor már nem élt.) Csaknem bizonyos azonban, hogy eredetiben nem ismerte a szerzőt, szemben Goethével, akit minden jel szerint németül olvasott. Ez még nem is olyan nagy különbség – mondhatnánk erre –, csak hogy a fordítások olykor félrevezetőek. Bizonyára Önök is sokszor hallották már a „Gondolkodom, tehát vagyok” állítást, amelyet mindazok, akik nem mélyedtek el a karteziánus tanítás rejtelmeiben, Descartes-nak tulajdonítanak. Pedig a „Cogito, ergo sum” oly végtelen messzeségben áll az

imént említett, minden filozófiai mélységet nélkülöző magyar fordítástól, hogy bizvást elmondhatjuk: aki a fordítást megalkotta, az semmit sem értett meg Descartes tanításából. ([El]gondolom [ti. a saját létemet], tehát vagyok” – nagyjából így adható vissza a szerző érvelése.)

A *Tragédiával* és *A civilizátorral* kapcsolatban sűrűn találkozhatunk az elemzésekben Hegel nevével, akit azonban valószínűleg csak közvetett forrásokból (pl. az *Athenaeumban* megjelent cikkekből) ismert. Könyvtárában ugyanis nem volt Hegel-mű, ellentétben pl. Kanttal vagy Feuerbachhal. Ámbár az is lehet, hogy volt, csak elkallódott, mint ahogyan az sincs kizárva, hogy valakitől esetleg kölcsönkapta. Csak az látszik biztosnak, hogy Hegel tanításának bizonyos elemeit ismerte. Ezt persze a fő mű alapján inkább csak sejteni lehet, ám *A civilizátor* kifejezett Hegel-kritikát is tartalmaz, s mivel közvetlenül a *Tragédia* előtt íródott, így minden kétséget eloszlat.

Előjáróban két nevet említettem, Humboldt-ét és Heinéét, most harmadikként melléjük tenném Gibbont. Hogy mi közük egymáshoz? Semmi. Mint ahogyan a drámákhoz és drámai költeményekhez sem volt közük; ilyesmit egyikük sem írt. Nem árt azonban, ha tudjuk, hogy Madáchra a legkülönfélébb foglalkozású szerzők voltak nagy hatással, köztük természettudósok, költők, történészek is. S akkor még nem szóltam a képzőművészekről. A londoni szín forrásai között szokás megemlíteni Hogart egyik metszetét, amelyen állítólag a szín szereplői hiánytalanul megtalálhatók.

A *Biblia* (amellyel kapcsolatban többen is kiemelik *Jób könyvét*) hatása nyilvánvaló, kevésbé nyilvánvaló viszont, hogy bizonyos motívumok nem onnan, hanem a rabbinikus irodalomból származnak, mint arra Pollák Miksa felhívta a figyelmet (MK 65.).

Az egybevetések különben szinte minden esetben részlegesek voltak, nem véletlenül. Ahhoz, hogy két dolgot össze tudjunk hasonlítani, az egyiknek teljes egészében a fejünkben kell lennie. Ezért is volt szerencsés vállalkozás Pollák Miksáé, mivel a *Biblia* a fejében volt, így Madách életművének végigolvasása során (ő ugyanis nemcsak a *Tragédiát* vizsgálta, hanem a teljes akkoriban ismert életművet) meg tudta állapítani, hogy mi az, amit a *Bibliából* vett a szerző. Más terjedelmes művek esetében ez nehezen képzelhető el. Ezért is volt félig sikerült

Baranyi Imre monográfiája: csaknem képtelenség akár a teljes Madách-életművet, akár az Athenaeum összes megjelent írását fejben tartani. Ilyen esetben célszerű kisebb lépésekre bontani a feladatot, s például a könnyen fejben tartható fő műre szorítkozni az összehasonlításoknál, aztán később megpróbálkozni a versek memorizálásával, majd ismét elolvasni az Athenaeumot az első lapszámtól az utolsóig stb.

A „szerzői” források között Hegel és Kant neve mellett Ludwig Büchnert szokás megemlíteni (*Kraft und Stoff*), továbbá Feuerbachot (a *Das Wesen der Christenthums* Madách könyvtárában meglévő példányában bizonyos sorok ceruzával jelölve vannak, ezek elemzése máig nem történt meg), Kierkegaard-t és Vicót. A részletekbe csak azért nem mennék bele, mert azokban Tolnai Vilmos kellőképpen elmélyedt, s ilyen tárgyú írásai ma már összegyűjtve rendelkezésre állnak (MK 90.). Azt azonban mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy a hatás számos esetben közvetett lehetett. Ezért nincs különösebb jelentősége annak, hogy Madách könyvtárában nem találjuk meg pl. Hegel műveit (Kierkegaard-ról vagy Vicóról nem is szólva); lehet, hogy valakitől kölcsönkapta azokat, de az is lehet, hogy csak folyóiratokból értesült a filozófus tanításáról. (Más szempontból persze nagyon is van jelentősége: ismereteinek elmélyültségét vagy felszínességét magyarázhatja a forrás, amely rendelkezésére állt.) Az biztos, hogy Hegelre elég közvetlen módon történik utalás (*A civilizátorban*), míg Kierkegaard vagy Vico esetében inkább csak néhány elemző által feltételezett határról van szó (Belohorszky Pál, Bárdos József, Gintli Tibor Kierkegaard, míg Fáy Attila Vico mellett érvelt).

Néhány esetben egyenesen túlzás volna a közvetlen forrás ismeretét feltételezni. Olvasta volna pl. Darwin fő művét? *A fajok eredete* 1859-ben jelent meg először, nem valószínű tehát, hogy eljutott hozzá. Egyik jegyzetében azonban szerepel Darwin neve, így joggal feltételezhetjük, hogy az elmélet lényegét ismerte. Más kérdés, hogy egy felületes, rövid újságcikkből vagy egy komolyabb tanulmányból; erre az a tudománytörténész tudna legalább sejtésszerű választ adni, aki a darwinizmus magyarországi útját tüzetesen ismeri. Hasonlóképpen nem valószínű, hogy a termodinamikában elmélyedt volna. A hőhalál-elmélet 1855-re datálható; abból, hogy a *Tragédiában* is megjelenik („Míg min-

den megtelt, míg minden kihűlt, / És megmarad a semleges salak. –”), még nem következtethetünk arra, hogy Clausius eredeti dolgozatát olvasta volna a költő; nyilván híre ment ennek is, mint akkoriban minden tudományos (és nem ritkán áltudományos) érdekességnek: a darwinizmusnak éppen úgy, mint a frenológiának (koponyatannak) vagy a spiritizmusnak. [A darwinizmus esetében azonban nem árt a fogalmi tisztázás. Tudománytörténészek állítják, hogy *A fajok eredete* első kiadásában még nem szerepelt az evolúció fogalma, s hogy az valójában általános filozófiai elvként jelent meg Spencer *Alapvető elvek* című munkájában, 1863-ban. Spencertől vette át Darwin, művének sokadik (Spencer műve utáni) kiadásában, így aztán a későbbiekben, feledve Spencer elsőségét, a nagyobb hatású tudósnek tulajdonították az elméletet.]

Sajnos, az Athenaeumon kívül nem került sor további folyóiratok (esetleg napilapok) módszeres vizsgálatára, sőt, az évkönyvekére sem. Az *Auróra* egyik kötete biztosan megvolt Madách könyvtárában, vélhetően a többi is beszerezte az apja. Ami ma már nyilvánvaló: az Izóra nevet onnan vehette, Kisfaludy Károly töredékben maradt *I. Ulászló* c. drámájából, amely az évkönyv második kötetében látott napvilágot, s amely ismereteink szerint a magyar névalak első megjelenése. (Egy helyen a *Tragédia* kéziratában megmaradt az Isaura név; a változtatás, a magyarítás oka nyilvánvaló: kimondottan rossz hangzású az idegen névalak, igényes költői műben nem lehet helye. Hasonló esztétikai megfontolásból dönthetett úgy, hogy a tudományos írásában általa is használt, szintén nagyon rossz hangzású ’társadalom’ szót mellőzi, s helyette mindenütt ’társaság’-ot ír; ez akkoriban nem okozott félreértést.)

Őnök most bizonyára azt kérdezik: miért rossz hangzású az ’Isaura’ vagy a ’társadalom’, vagy hogy a mai nyelvhasználatból is hozzak egy példát, a ’generáció’, és miért jobb hangzású az ’Izóra’, a ’társaság’, a ’nemzedék’? Nos, ha közelebb szeretnének férkőzni a magyar nyelvhez, mindenképpen hallgassanak klasszikus zenét, és olvassanak verseket, de még célra vezetőbb, ha zenét komponálnak és verset írnak. Ha megpróbálják az említett szavakat mondjuk egy-egy négysoros versbe illeszteni, néhány óra után a kevésbé jó hallásúak is tapasztalni fogják, hogy az első három esetben ez szinte képtelenség, ráadá-

sul pl. a 'generáció' szónak a ritmusa is csapnivalóan rossz, nemcsak a hangzása, még modern szabadversbe se való! (Nem véletlen, hogy az *Üvöltés* fordítását Orbán Ottó így kezdte: „Láttam nemzedékem legjobb elméit...”)

Lehetséges, hogy más esetekben is merített az *Aurórából*, esetleg a *Hebéből* Madách. Azokat a lapokat, amelyekben írásai jelentek meg, nyilván figyelemmel kísérte (pl. Regélő, Pesti Hírlap). Balogh Károly visszaemlékezéséből (MK 6.) azt is tudjuk, hogy az evangélikus lelkész, Henrici Ágoston járatta a Pester Lloydot, s így azt Madách is olvasta (Balogh Károly említi, hogy a lap folytatásokban közölte a *Nyomorultakat*, bár arról nem ír, vajon Madách olvasta-e a művet?). De olykor megelőzték őt; így tudta meg az 1860. október 20-ai eseményt, amelynek hírének anyja társalkodónője, Ité Anna olvasta a Henricitől kapott Pester Lloydban, s állítólag e szavakkal tudatta a kastély urával: „Herr von Madách, wir haben die Constitution!” Ugyancsak Balogh Károly említi a Pfennig Magazint is.

Madách több történelmi drámát írt, s még többnek tervezte a megírását, amelyekből azonban csak töredékek készültek el. De honnan vette a magyar történelemmel kapcsolatos ismereteit? Ezt is érdemes volna elemzés tárgyává tenni, noha az alap világos: Fessler Ignác Aurél tíz kötetben megjelent Magyarország története (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815–1825). Ez a munka ugyanis megvolt a könyvtárában, s ennél részletgazdagabb forrás csak egy-egy időszakkal vagy történelmi személlyel kapcsolatban állhatott rendelkezésére.

5. Kitérő: az információ megszerzésének és elvesztésének jelentősége

Kedves kolleginák és kollégák! Önök tudományos képzésben részesülnek ugyan, mégis kötve hiszem, hogy az egyetemen eltöltött évek során egy óránál több időt hallanának arról, hogy mi is az a tudomány, mitől tudományos, áltudományos, tudománytalan vagy egyszerűen csak nem tudományos egy-egy nézet. Hosszasan én sem fogom untatni Önöket ilyen kérdésekkel, amelyek részben kívül is esnek illetékességi körömön. Egy bizonyos – egyetemeinken általánosnak mondható – hiedelmet azonban szeretnék eloszlatni, s ha ez az erőfeszitésem sikerrel jár, úgy tárgyunk szempontjából legalább annyira hasznos lesz, mintha egy tudományelméleti előadássorozatot végighallgatnának.

Arról, hogy a tudomány az információ megszerzésének, verifikációjának és strukturálásának bizonyos általánosan elfogadott, ám történelmileg igen csak változó módozataiból áll, bizonyára sokat hallottak vagy hallhatnak még ezután. Arról azonban általában hallgatni szokás, hogy az információ redukciójának milyen nagy a jelentősége. A szociológus előbb annak érdekében tesz erőfeszítéseket, hogy a lehető legtöbb embernek a lehető legtöbb kérdést tegye fel, majd miután hegyekben állnak a folyosóján – hiszen a szobájában már rég nem férnének el – a kitöltött kérdőívek, még több időt szentel annak, hogy az így begyűjtött információnak legalább a 99%-át elvesztse, s még így is éveket tölthet a maradék 1% rendszerezésével, értelmezésével és közzétételével. Önök nem matematikusok, így hát nem szívesen bocsátkoznának az információ számításának elméleti kérdéseibe. Annyit azonban az információelmélet ismerete nélkül is nyilván átlátnak, hogy a felhalmozott kérdőívek sokasága árnyaltabb, részletgazdagabb nézeteket tartalmaz, mint az azokból készített táblázatok. Egy adatfeldolgozásnál eleve nem is lehet szó másról, mint az információk elvesztéséről, hiszen amit a feldolgozás során nyerünk, az implicit módon, de mindig benne

van a feldolgozott anyagban, amely azonban óhatatlanul tartalmaz olyan érdekességeket is, amelyek a feldolgozás során elvesznek. A szociográfia éppen ennek a felismerésnek köszönheti a létét: olykor érdekesebb az az információ, amit néhány embertől megtudunk, szó szerint és csorbítatlanul visszaadva azt, amit mondanak, mint az, amit több ezer megkérdezett válaszainak kivonatolásával nyerhetünk.

A szociológiának mint tudománynak egyik fő kérdése az, miként veszítjük el a kérdőívekben felhalmozott információkat úgy, hogy a „lényeges” információk azért megmaradjanak. A szociográfiának mint művészetnek az egyik fő kérdése pedig az, hogy ki legyen az a néhány kiválasztott, akit megpróbálunk szóra bírni. Itt most a „tudomány” és a „művészet” nem értékítéletet jelent; a régiek a világ megismerésének más-más módjáról beszéltek hasonló esetekben, s a legegyszerűbben ma is ezzel intézhetjük el a dolgot.

Az információkhoz való eltérő viszony akkor is szembeötlő, ha szigorúan egy-egy tudomány területén belül mozgunk. Gyűjthetünk például tündérmeséket vagy csillagokat az egyik oldalon, s a gyűjtött anyag feldolgozása során elméleteket készíthetünk a másik oldalon, mint ahogyan azt a tündérmesék esetében Vlagyimir Jakovlevics Propp tette, a kozmológia esetében pedig meglehetősen sokan: mutatja ezt az elnevezés is, hiszen a kozmogónia, a csillagok lajstromba vétele és leírása már jó ideje elkülönült a kozmológiától, a világegyetem keletkezéséről és működéséről kialakult elképzelésektől. Az információk gyűjtése folyik az egyik oldalon, azok feldolgozása és redukciója a másik oldalon. Nem is lehet másként: hogyan alkothatnánk elméleteket anélkül, hogy ne gyűjtenénk előbb össze sok-sok információt? De miért is gyűjtenénk annyi információt, ha nem látnánk esélyt arra, hogy valamikor – évszázadok vagy évezredek múltán; az időtartam a vérbeli kutatót a legkisebb mértékben sem befolyásolhatja – valaki majd különböző szempontok alapján rendszerezi azokat, s ő (vagy valaki más) mélyebb következtetéseket von le belőlük, érdekes összefüggéseket vagy egyenesen törvényszerűségeket állapít meg a felhalmozott adatok alapján?

Az irodalomtudomány esetében sincs ez másként, legfeljebb az információk feldolgozásának tudományos és nem tudományos módjai kerülnek olykor összeütközésbe. Szélsőséges példával kezdeném. Az

igazán nagy baj nem az, ha valaki egy író horoszkópját felállítja, majd abból von le messzemenő következtetéseket. Az olvasó majd eldönti, mennyire hisz a módszerben. Tudományos szempontból az alapvető hiba az, ha úgy állítja fel azt a bizonyos horoszkópot, hogy valójában nem ismeri a születés pontos időpontját és helyét. Az esszéírók, de még a lexikonszócikkek szerzői és szerkesztői is leggyakrabban ilyesféle hibákat követnek el. Mert az információk redukciójának módozatait csak akkor van értelme mélyebb vizsgálat alá vetnünk, ha valós információkról van szó; a tévhitek rendezésének módja legfeljebb a hiedelemkutatásnak lehet a tárgya.

Madách életével kapcsolatban többen is írtak arról, hogy anyós és meny (Madách édesanyja és felesége) kapcsolata miként befolyásolta Madách életét, gondolkodásmódját, érzéseit, a házaspár kapcsolatát, Fráter Erzsébet viselkedését. Ez rendjén is volna, a gond csak az, hogy többnyire még azt a kevés valós információt sem használták fel az elemzők, amelyek rendelkezésükre álltak. Ráadásul ebben az esetben a forráskritika különösen indokolt: nem könnyű eldönteni, hogy a többnyire elfogult megállapítások mögött milyen tények vannak, ha egyáltalán lehet ilyesmiről beszélni. Egyelőre még azt sem tudjuk, közelebbről mikor (és kinek a házában) volt az az 1854-es losonci bál, amely végül a házaspár válásához vezetett. Pedig fontos lenne tudnunk, hogy a bál előtt vagy után kapta-e meg Madách a Pesti Haditörvényszék idéző levelét, hiszen annak kézhezvétele hatással lehetett a magatartására, döntésére is (pl. a báltól való távolmaradásra készíthette őt).

Erzsi magatartását férje bebörtönzése idején sokan illették kritikával, és olyan megállapításokat tettek, amelyekről talán még a kortársaknak, a közvetlen érintetteknek is helyesebb lett volna tartózkodniuk. Csak a legendásabb formában megfogalmazott bírálat állítására szorítkoznék: a börtönben töltött időszak alatt állítólag elhidegült a férjétől. Valóban így volt? Az elfogult visszaemlékezések helyett célszerűbb a dokumentumokhoz fordulnunk, ha választ kívánunk adni erre a kérdésre. A Madách-irodalom már csak azért is tanácsos első közelítésben mellőznünk, mert hosszadalmas keresgélés és rendszerezés után is legfeljebb odáig juthatunk el, hogy egy gráf segítségével ábrázolni tudjuk: az elemzők vagy visszaemlékezők milyen más műből vagy

egyéb forrásból (kortársaktól, más visszaemlékezőktől) szerezték „ismereteiket”, ami szintén érdekes lehet, de az adott kérdés megválaszolásához sajnos nem feltétlenül visz közelebb. Egy ilyen elemzés során eljuthatunk odáig, hogy megállapíthatjuk: az egyik oldalon, a Fráter Erzsébetet elmarasztalók között minden valószínűség szerint Madách Károlyt és Szontagh Pált kell az információ legkorábbi fő forrásaként megneveznünk, míg a másik oldalon, a Fráter Erzsébetet védelmükbe vevők (és a házasság felbomlását végső soron Majthényi Anna viselkedésével magyarázók) között Henrici Ágoston lelkészt és a házaspár lányát, Madách Jolánt találjuk.

Ez azonban nem visz előbbre, bár az is teljesen rendjén levő, ha azt mondjuk: semmi értelme sincs annak, hogy egyik vagy másik álláspont mellett lándzsát törjünk. Ezzel azonban kitérünk az eredeti kérdés megválaszolására elől: vajon elhidegült-e Fráter Erzsébet vagy sem? Előbbre jutunk, ha (mivel más dokumentum egyelőre nincsen) a leveleit vesszük górcső alá. Három különböző időszakból is több Madáchhoz írt levele maradt fenn (1844–45-ből, 1853-ból és 1864-ből, vagyis a házasság előtti, alatti és utáni időszakból), így azokat összehasonlíthatjuk. Ennek eszköze lehet a tartalomelemzés, de lehet a grafológia is. Sőt, talán az a legjobb, ha különböző módszerekkel igyekszünk választ adni a kérdésre.

Vegyük észre: mindkét módszer az információk elvesztéséről szól: Fráter Erzsébet minden szavát (a grafológiai elemzésnél minden betűjét) számba kell vennünk, és a kialakított szempontrendszer szerint besorolnunk, hogy végül azt a kevés információt kihámozzuk belőle, ami pillanatnyi érdeklődésünk középpontjában áll. Aztán, ha később újabb kérdés merül fel, akkor meg kell ismételnünk az elemzést egy új szempontrendszer alapján. Az így kapott eredmény mindenképpen hitelesebb, mint az egymásnak ellentmondó visszaemlékezések, amelyek, ha kutatói szemmel, vagyis előítélet és részrehajlás nélkül vizsgáljuk azokat, nem adhatnak választ a kérdésre.

Érdekes, hogy a tartalomelemzést mint módszert eddig csak a *Tragédia* optimista/pesszimista jellegének megválaszolásához használta Alexa Károly (MK 8.), és általában, a kvantitatív módszerek csak elvétve jutottak szerephez. Ezek között a legfontosabb Bene Kálmán elem-

zése volt, amely Madách szerzőségét valószínűsítette a *József császár* című dráma esetében, nem kis mértékben kvantitatív módszerekkel (MK 77.).

Ne feledjék: elveszíteni csak azt tudjuk, amit korábban már megszereztünk. A csillagászok általában elég sok csillagot igyekeznek jól megnézni maguknak, mielőtt még elméleti modelleket állítanának fel bizonyos égi jelenségekkel kapcsolatban. Semmiképpen sem szeretném tehát Önöket az információszerzésről lebeszélni, sőt: az erőfeszítések legalább 90%-át erre kell fordítani, hogy aztán időnként az információvesztés, a „lényeg” kiemelése lehetséges legyen.

De lehetnek más esetek is, amikor egy hosszadalmas kutatás eredménye semmi egyéb, mint egy apró információnak az elvesztése, pontosabban elvetése. Erre mondanék is egy példát saját kutatásomból.

Lujzának, Madách ifjúkori szerelmének Palágyi Menyhért nagy jelentőséget tulajdonított, s miután elolvastam a lányhoz írt, majd annak halála után az emléket idéző verseket, arra a megállapításra jutottam, hogy Madách korai monográfiájának igaza volt. De ki volt Lujza? Erre a kérdésre már Palágyi is hiába kereste a választ, pedig ellátogatott olyan felvidéki gyógyfürdőhelyre, amelyről azt feltételezte (a *Lujzához* című vers alapján), hogy megismerkedésük helye lehetett. Több mint 30 évvel Palágyi monográfiájának megjelenése után mégis megjelent Lujza neve mellett a családnév is: Dacsó, majd ettől kezdve egyre több helyen tűnt fel, s egy idő után magától értetődő ténynek tekintették a Madách-kutatók, hogy az ifjúkori kedves Dacsó Lujza volt.

Magam is így voltam ezzel, a név helyességét illetően évekig nem voltak kétségeim. Az, hogy Nagy Iván művében a keszihóczi és dacsólámi Dacsó családnál nem találtam meg ezt a keresztnévet, nem ébresztett bennem kétséget, hiszen a régi családfákon elég mostohán bántak a hölgyekkel, különösen akkor, ha fiatal hajadonként fejezték be rövid életüket. Hasonló okból azon sem csodálkoztam, hogy az OSZK XIX. századi gyászjelentései között sem szerepelt ez a név; talán nem is adtak ki gyászjelentést, csupán a közeli családtagokat és ismerősöket értesítették. A helyszínen, Keszihócon (utolsó hivatalos magyar neve: Dacsókeszi) a család két sírját ugyan megtaláltam, de Lujzának nem volt semmi nyoma sem.

Csak ekkor kezdtem el gyűjteni a Madách-kutatás Lujzával kapcsolatos információit, hogy a végére járjak: ki volt az, aki először említette a családnevet? Nem volt nehéz dolgom: Balogh Károly könyvéből, az 1934-ben megjelent *Madách, az ember és a költő* egyik lábjegyzetéből kiderült, hogy a monográfus Harsányi Zsolttól kapta az információt (28.). Valóban: Harsányi az 1932 végén megjelent életrajzi regényben (*Ember, küzdj!...*) részletesen írt a lányról, akit Dacsó Lujzának nevezett. Ezen a ponton ki is léphetünk a Madách-kutatók köréből, hiszen ezek szerint Harsányi nem más kutatóktól, hanem a lány családjától szerezte információit. Ezt különben ő maga is megerősítette a *Hogyan írtam a Madách-regényt* című cikkében. (Új Idők 1932. II. félév 638–640.) Nyilván a családnévhez is így jutott, mivel 1932 előtti forrásban a későbbiekben sem találkoztam a Dacsó Lujza névvel. Már csak az a kérdés: vajon konkrétan kitől származhatott az információ? Egy régi könyvből megtudtam [Rubinek Gyula (szerk.): *Magyarországi gazdacímár*. Bp., 1911. 310.], hogy a férfi ágon kihalt Dacsó család dacsókeszi birtokai özv. Pongrácz Györgyné tulajdonába kerültek, akinek volt egy örökbe fogadott lánya, Dacsó Kamilla. Mivel a Kamilla akkoriban fölöttébb ritka név volt, rögtön eszembe jutott, hogy a család utolsó férfi tagjának, Dacsó Pálnak az 1890-ben kelt gyászjelentésében is szerepelt egy Kamilla mint az elhunyt örökbe fogadott lánya, ott azonban Sevcsik Kamilla volt a neve. Nevelőapja halála után nyilván felvette a Dacsó nevet, ami más esetekben is szokás volt, ha egy család férfi ágon kihalt. Máig sem tudom, hogy özv. Pongrácz Györgynének mi köze lehetett a Dacsó családhoz (leánykori neve talán választ adhatna a kérdésre), ám ha a birtokaikat ő örökölte, akkor vélhetően közeli (rokoni) kapcsolatban állt velük. Vajon ő volt az, aki Harsányinak Lujzáról beszélt? Nos, Harsányi levelezésének épp az a része, amelyet a Madách-regénnyel kapcsolatban Madách-rokonoktól, a költő életének eseményeit, szereplőit közvetlen forrásból ismerő személyektől kapott, ma is megtalálható a megyei levéltárban (Salgótarjánban). Ám abban a gyűjteményben nemcsak Pongrácz Györgyné levele nem szerepel; egyáltalán semmi sincs, ami Lujzára vonatkozna.

Mint oly sokszor, ezúttal is a véletlen segített. 1990-ben Barna-Sz.[ögyén] Emil egy beszélgetés során futólag megemlítette, hogy ifjú

korában, még jóval a II. világháború előtt, gyakran megfordult Pongrácz Györgyné irodalmi szalonjában, ahol érdekes emberekkel találkozott. Így már minden világos! Különösebben keresgélniük sem kellett egymást: Pongrácz Györgyné nyilván tudott Harsányi készülő regényéről (az író olyan előzetes reklámba kezdett, hogy a fél ország értesült róla: vagy a rádióból, vagy az Új Időkből, ahol a készülő könyv számos érdekes részletéről számolt be), és elmondta neki, amit tudott.

Közel egy évszázad alatt azonban akár több hiba is csúszhatott a történetet egymásnak átadó családtagok elbeszélésébe. Úgy gondoltam, ha tüzetesen átnézem a vonatkozó anyakönyveket, okosabb leszek. Sajnos, nem így történt. A Dacsó család tagjait ugyan hiánytalanul megtaláltam Alsóféhérekút evangélikus anyakönyveiben, ám Dacsó Lujza nem szerepelt sem a megkeresztelték, sem az elhunytak között. Arra gondoltam, talán őt is örökbe fogadták. Átnéztem tehát Alsóféhérekút anyakönyveit, ezúttal csupán a Lujza (Aloisia) nevet keresve bennük. Legnagyobb meglepetésemre egyetlen Lujzát sem találtam, még a keresztanyák és esküvői tanúk között sem! A biztonság kedvéért megnéztem Csáb katolikus anyakönyveit is, szintén eredménytelenül. Mindez fölöttébb lehangoló volt: Dacsókeszin egyáltalán nem született és nem halt meg Lujza nevű lány a kérdéses időszakban. Ezek szerint nemcsak a Dacsó családnevet, de a helyszínt, Keszihócot is el kell vetnünk. Hosszas kutatás és információelemzés után visszajutottunk oda, ahol Palágyi Menyhért tartott: semmit sem tudunk a lányról, ha csak azt nem, hogy biztosan nem volt a Dacsó család tagja, és nem is Keszihócon élt. Így is el lehet veszíteni az egyszer már megszerzett (ám utóbb tévesnek bizonyult) információt, ezt azonban mégsem kudarcnak, hanem eredménynek kell tekintenünk.

Lélektanilag persze ennél bonyolultabb a helyzet. Mindenképpen nehéz egy több évtizedes kutatást azzal lezárni, hogy egy nevet kihúzzunk a listáról. (Egy XIX. századi francia költőről mesélték: amikor megkérdezték tőle, hogy mit csinált a múlt héten, így felelt: „végre találtam egy jelzőt az egyik versembe”, arra a kérdésre pedig, hogy mit csinált ezen a héten, azt válaszolta: „kihúztam”.) Nekem történetesen életem legnagyobb kudarca volt. Különösen nehéz leszámolni az illúziókkal,

ha látszólag kezd összeállni a kép. És Lujza esetében sokáig úgy tűnt, hogy minden rendben van. Itt van pl. a *Fagy-virágokból* két sor:

Hát itt vagyok megint óh drága völgy
Ajtód előtt állok kicsinyke ház...

Amikor először utaztam Keszihócra, Csáb felől, a mai országot felől nézve, valóban egy völgyben pillantottam meg a falut. Később, amikor Kőkeszi felől érkeztem, már egészen más kép fogadott; a falut félkaréjban hegyek ölelik körül, a látvány attól függ, honnan érkezünk. A Dacsó család kúriáját persze régen lebontották addigra (1986), de szerencsére a falu egyik fotósának volt róla fényképe: valóban kicsiny volt, miként pl. a csesztvei kúria is az, ellentétben a sztrégovai kastéllyal. A *Beteg kedvesemhez* szerint: „Távol harang szól”; topográfiai szempontból ez is érdekes adalék. A legtöbb faluban (pl. Csesztvén is) ilyesmi elképzelhetetlen; a falvak általában túl kicsik ahhoz, hogy bárhol is távolinak halljuk a templom harangját, a szomszédos falvakból pedig általában nem hallatszik át a harangszó. Keszihócon azonban igen. A domborzati viszonyok és a szomszéd település közelsége miatt a csábi templom harangját valóban lehet hallani, sőt, a helyiek szerint megfelelő széljárás esetén a szelényi harangláb is elhallatszik Keszihócra.

A megtévesztő egyezések ellenére nem láttam más megoldást, mint hogy a családnévvel együtt a települést is mint lehetséges helyszínt elvessem. Önök persze joggal kérdezhetik: nem mindegy, hogy mi volt a családnév Lujzának? Ugyan mi újat tudhatnánk meg róla, ha kiderítenénk a nevét, vagy azt, hogy hol élt?! Valóban, nem sok az, amivel kiegészíthetnénk ismereteinket. Életrajzi szempontból azonban mégis jó lenne tudnunk, hogy mikor halt meg a lány, mert ebben a tekintetben túlzottan nagy a bizonytalanságunk: akár már 1840 végén is meghalhatott, de legvalószínűbben mégis 1841 és 1843 között; ezek az időhatárok viszont túl tágak. Érdekes módon ebben az esetben a grafológusok is tartózkodóak, pedig a laikus azt hinné: a hirtelen halálesetnek, a váratlan gyásznak valamiképpen nyomot kellett hagynia Madách kézírásában is. („Talán nevettem amíg haldokoltál, / Talán vigadtam amíg

szenvedél, / 'S nem jött el hogy meg intsen szellemed” – ezekből a sorokból következtethetünk arra, hogy Lujza halála váratlanul érte a költőt.) Egyelőre tehát Harsányinak azt az „adatát” is törölnünk kell az ismertnek hitt információk listájából, amely szerint 1843-ban történt volna a haláleset.

Vannak tudományágak, amelyekben a negatív eredmény is előbbre viheti a kutatást (pl. a fizika: amikor Einstein rájött, hogy valójában nem létezik az éter, ezzel a felismeréssel előbbre jutott ő is és a fizika is), az irodalomtudományban azonban ezt nehéz elképzelni. Ugyanakkor az is komoly eredmény, ha egy tévútról sikerül időben visszafordulnunk, mielőtt még messzire kalandoznánk, s másokat is magunkkal vinnénk. Harsányi Zsolt, önhibáján kívül, néhányunkat magával vitt a „Lujzográfia” egy utóbb tévedésnek bizonyult útjára. Nem sajnálom, hogy sokáig én is vele tartottam, annak pedig kifejezetten örülök, hogy az utánam következő Madách-kutatóknak jelezni tudtam: más úton kell elindulniuk, ha olyan tények birtokába szeretnének jutni, amelyek egy majdani „Lujzológia”-t megalapozhatnak.

De merre? – kérdezhetik joggal. Úgy gondolom, egyelőre még hiba volna Pongrácz Györgyné családi értesülését teljesen figyelmen kívül hagynunk. Az emlékezet torzulása nem azt jelenti, hogy semmi valóság-alapja sincs annak, amire emlékezünk. Többet kellene tudnunk Pongrácz Györgyné családjáról (egyelőre a leánykori nevét sem ismerjük), arról, hogy mi köze volt a Dacsó családhoz, hol született, kitől szerezhetette az értesülését stb. Kiderülhet, hogy egy másik helyen, ahol esetleg szintén Dacsó-birtokok voltak (pl. Alsó- és Felsődacsólám), élt egy Lujza nevű lány is; talán nem is vér szerinti rokonuk, hanem örökbe fogadták őt. Az biztos, hogy az evangélikusok körében tapasztalatom szerint sohasem adták az újszülöttnak a Lujza nevet; a keresztnévvel eddig csak katolikus anyakönyvekben találkoztam, márpedig a Dacsó család evangélikus volt.

De lehetséges egy merőben másfajta út is. A *Lujza leánytársához* verscím mellett egy helyen az *Amália* nevet találjuk a kéziratban. Ebből az a feltételezés adódik, hogy talán Gyürky Amália környezetében élt Lujza, vagyis Kisterenye vagy Ludányhalászi vidékén. Mindenestre, akárhol élt is, egy biztos: valaha léteznie kellett két olyan anya-

könyvnek is, amelybe bejegyezték őt (egy keresztelésinek és egy halottnak); ha ezek még megvannak, akkor Lujza megtalálható. Attól szerencsére nem kell tartanunk (ellentétben pl. Madách másik szerelmével, Cserny Máriával), hogy túl sok Lujzát találunk, s nem lesz majd támpontunk annak eldöntéséhez, hogy melyikükről lehet szó. A legtöbb felvidéki anyakönyvben az 1815–1830-as időszakban egyetlenegy Lujza (Aloisia) nevet sem találunk, a halál pedig bizonyára egyértelművé teszi, hogy kiről lehet szó. Lujza kb. 15–25 éves korában halhatott meg, ami ritkaság volt akkoriban: aki megérte a serdülőkort, az általában 30 fölött halt meg. Emellett az is valószínűsíthető, hogy Lujza társadalmi helyzete nem sokban térhetett el Madáchétól (a neve is erről árulkodik, hiszen egyszerű falusi emberek általában nem adtak ilyen keresztnévet a gyermeküknek).

6. Madách műveltségének szerkezete

Kedves kolleginák és kollégák! Bizonyára a felvilágosodás korának közelsége is szerepet játszott abban, hogy Madách ifjúkorában, a reformkorban, a műveltségismény még igen tág horizontú volt: nemcsak a klasszikus irodalomban és filozófiában illett tájékozottnak lennie annak, aki (akár politikusként, akár íróként, akár más minőségben) a nyilvánosság előtt megjelent, hanem a modern természettudományok eredményeit is ismernie kellett, legalább nagy vonalakban. Persze, ez a műveltségismény se terjedt ki mindenre: az ókori vagy középkori matematika nem volt olyan fontos, mint Homérosz, Platón, Arisztotelész főbb műveinek ismerete. (Ez utóbbit belül is Arisztotelész *Poétikájával*, *Retorikájával* vagy *Metafizikájával* ellentétben a *Fizika* vagy az *Organon* mindig is csak egészen szűk szakmai körben volt kötelező olvasmány.) De talán nem is annyira a természettudományok egymást érő új eredményei, mint inkább az azok nyomában megjelenő műszaki újdonságok irányították az érdeklődést a reál műveltség felé. A gőzgép, majd a gőzhajó és a vasút megjelenése tette világossá azt, hogy immár a természettudomány nem korlátozódik a laboratóriumok szűk világára, hanem meglepően gyorsan beszivárog a mindennapi életbe is. [Azért nem minden jelentős gondolat vált széles körben elterjedt vívmánnyá. A digitális információ-megőrzés felfedezése (amely valójában már Jacqard előtt megtörtént), sőt, maga az eszköz, a lyukkártya is, hosszú időn át gyakorlatilag egyetlen berendezésre, a szövőgépre korlátozódott (Jacqard, 1806), s csak a XIX. század második felében, előbb a nyilvántartásokban (népszámlálási adatok: USA, 1890), majd a modern számítógépek megjelenésével a programok és adatok megőrzésében játszott alapvető szerepet, egészen az 1970-es évekig.]

Madách korában a természettudományok fejlődésének eredményeként érdekes szemléletváltozás következett be: az ember kiszolgáltatottságába vetett hit gyengülése, és az emberi tevékenység lehetőségeinek, mozgásterének felértékelődése. A világ megváltoztatható és meg is vál-

toztatandó! Az orvostudomány történetének első igazán átütő erejű sikerét könyvelhette el a fekete himlő elleni (vakcinálással történő) védőoltás felfedezésével és elterjesztésével, amelynek jótékony hatása már Madách ifjú korában is megmutatkozott. A mocsaras területek lecsapolása és a folyamszabályozás is megkezdődött. Ennek ugyan jóval később a negatív hatásai is látszottak (pl. állat- és növényfajok eltűnése), ám eleinte csak a pozitív következményei voltak nyilvánvalók: az árvíz és belvíz elleni védelem, a sáskajárások megszűnése és a malária visszaszorulása Európában.

A szemléletváltozásra jellemző, hogy 1838-ban a felvilágosult emberek már úgy gondolkodtak a pesti árvízről, hogy az alapvetően nem természeti pusztítás, még kevésbé isteni csapás volt, hanem társadalmi katasztrófa. Lehetett és kellett volna lépéseket tenni a védekezés érdekében, akkor megelőzhető, vagy legalább mérsékelhető lett volna az áradás. Erről a folyamszabályozás hazai úttörője számolt be a Madách által is sűrűn forgatott Athenaeum című lapban (Vásárhelyi Pál: *A budapesti állóhid tárgyában*. Athenaeum 1838. július 5. 25–35.). Talán a legérdekesebb a cikkben az, hogy egy alapvetően irodalmi és társadalomtudományi jellegű lapban a szerző nem riadt vissza attól, hogy négyzetgyökjelet használjon magyarázatában, és a szerkesztők (Vörösmarty, Toldy Ferenc és Bajza) se láttak ebben semmi kivetni valót. Ezek szerint a korabeli művelt olvasónak nem okozott különösebb fejtörést a képlet és a hozzá fűzött magyarázat megértése.

Madách tanulmányainak részleteit ugyan csak hézagosan ismerjük, ám az biztos, hogy az egyetemen, annak ellenére, hogy bölcséletet tanult, abban a metafizika mellett a fizika is külön tárgyként szerepelt. Más kérdés, hogy az érdeklődők olykor nemcsak a kötelező előadásokat hallgatták meg; pl. Madách és barátai Schedel (Toldy) Ferenc egészségtan óráira is bejártak. (Ebben azonban nem feltétlenül a tárgynak, mint inkább az előadó személyének lehetett szerepe, közelebbről pedig annak, hogy Horvát István példáját követve Toldy Ferenc se latinul, hanem magyar nyelven tartotta meg az óráit.)

Kétségtelen, hogy a széles körű érdeklődéshez egyfajta polihisztor hajlam is hozzájárult költőnkénél, s egy igen nagy fokú – ma úgy mondanánk, hogy „pályaválasztási” – tanácsstalanság. Gyermekkorától szin-

te haláláig nem tudta eldönteni, hogy mivel érdemes, mivel nem érdemes foglalkoznia. Az Alsósztrégován még 1837 nyarán írt kéziratok lapnak csak a leírása maradt fenn, és a Sólóym nevet használó Imre két cikkének a címe, ám azok egyáltalán nem irodalmi ambícióra engednek következtetni. *A napok nevének eredetéről* szövege az egyik írása, a másik pedig *A trias és tetras* címet viselte.

A későbbiekben az irodalom és a közélet lett az a két terület, amelyen csaknem folyamatosan, aktívan és nem öncélúan (vagyis nem kedvtelésként) tevékenykedett, ezek között azonban valójában sohasem tudott dönteni. Közvetlenül *Az ember tragédiája* megjelenése előtt, amikor már nemcsak szűk szakmai körben terjedt el a mű híre, hanem a sajtóban is, Madách még mindig azon fáradozott, hogy a nemzetiségekről tervezett, de az országgyűlés berekesztése miatt soha el nem mondott beszédét megjelentesse. Nem csoda! Hiszen néhány hónappal korábban egy nagy hatású beszédet mondott, amely országosan ismertté tette a nevét, míg a sajtó által jó előre beharangozott fő műve egyelőre megjelenés előtt állt. Bérczy Károly mégis figyelmeztette őt, egy hónappal a *Tragédia* megjelenése előtt: „[...] a politikai nyilvánosság különben is szünetel s ilyenkor a szépirodalom szünetel. Aztán meg benned a szónokot és publicistát itt Pesten egy időre anélkül is háttérbe tolta az »Ember tragoediájának« szerzője [...]” (MK 87. 316.) Azt gondolhatnánk, hogy a mű megjelenése és országos sikere után nem lehetett többé kétséges, mivel érdemes foglalkoznia Madáchnak. Ő azonban mégsem volt hajlandó egyetlen területnél megmaradni. Arról ugyan nem tudunk, hogy kifejezetten filozófiai mű írását tervbe vette volna (bár *talán* erre utal a Ph. Lev. és Phil. Lev. megjegyzés egy-egy rövid feljegyzésének a végén, amelyekben *esetleg egy Filozófiai levelek* című művéhez készült gondolatait rögzítette), az viszont biztos, hogy frenológiai tárgyú tanulmányt valóban készült közre adni (MK 87. 319.).

Ugyanakkor voltak olyan kedvtelései, amelyeket valószínűleg ő maga is csak időtöltésnek (ma úgy mondanánk, hogy hobbinak) tekintett. Egész életében szívesen rajzolt, közvetlen környezetének néha meg is mutatta ezeket a rajzokat, de sohasem gondolta úgy, hogy a nyilvánosság elé kellene velük lépnie. Érdekes módon egyelőre annak sincs nyo-

ma, hogy Jókai élcslapjában, az 1856-tól megjelenő Nagy Tükörben kísérltet tett volna egyik-másik rajzának a megjelentetésére. Pedig a karikatúrái nagyon is beleillettek volna a lapba, és az is biztos, hogy ismernie kellett a folyóiratot: egyik rajza, de különösen az ahhoz mellékelt vers igen nagy egyezést mutat a Nagy Tükörben közreadott egyik karikatúrával. (MK 7. 38–39. A rajz két változata a kötet végén lévő számozatlan lapokon, 37–38. sorszám alatt található.)

Az olajfestés kicsit más volt, hiszen ahhoz egy mestert (Schwindt Károlyt) is felfogadtak mellé, ennek ellenére nem tudunk róla, hogy komolyabb célja lett volna vele. A zongorázást valójában megemlíteni is fölösleges: még a XX. század első felében is illett megtanulni valamelyest („felsőbb” körökben és különösen nőknek) egy hangszer használatát, és ez leggyakrabban a zongora volt.

Madách korában (a férfiak körében) a mértéktartó testedzés is fontos volt. Gondoljunk csak arra, hogy az öttusa nem véletlenül áll éppen abból az öt erő- és ügyességi próbából, amely a mai napig is kitüntetetté teszi az összetett sportágak között. Hiszen az a férfi, aki nem tud vívni vagy célba löni, hogyan védi meg magát, vagy miként küzd meg az ellenséggel a harctéren? De még békeidőben is adódhatott egy-egy „éles helyzet”, ha párbajra hívtak ki valakit. A lovaglás ugyanolyan természetes volt, és ugyanúgy a mindennapi élethez tartozott (de ez is csak a férfiaknál!), mint napjainkban az autóvezetés, futni pedig mindenki tudott. Marad az úszás, ez valóban nem tartozott az alapkövetelmények közé, s aki messze élt a nagyobb folyóktól és tavaktól, annak nem is volt alkalma az elsajátítására. Madách azonban a pesti tanulók alatt úszni is megtanult. (Egyébként abban a korban a „sport” alapvetően azt a két tevékenységet jelentette, amely a jómódúaknál elszakadt a napi megélhetést biztosító tevékenységek körétől, vagyis a lovaglást és a vadászatot.)

Veszélyes helyzetben, az életben maradáshoz leginkább ennek az öt sportágnak a napi gyakorlása segíthette hozzá a bajba kerülőt. Ezek azonban nem jelentettek védelmet az éhezéssel és nélkülözéssel szemben. Mit tegyen az, akit nemcsak üldöznek, hanem ráadásul minden vagyonát elveszítette egyik napról a másikra, miként az a francia forradalom idején sokakkal megesett? A forradalmat követő korszak nemességé-

gének válasza az volt erre a történelmi kihívásra, hogy szakmát kell tanulni, fel kell készülniük a nemes ifjaknak arra, hogy egyszer talán kétkezi munkával kell biztosítaniuk a megélhetésüket! Madách faesztergával tanult meg dolgozni, bár nem tudjuk, hogy ez kinek az ötlete volt, az azonban a leveleiből megállapítható, hogy egyáltalán nem volt ellenére, kedvtelve készítette családtagjainak a kisebb használati tárgyakat, amelyek egyikének a leírások szerint a terített asztalon volt a helye: só-, bors- vagy paprikatartóként írták le azok, akik még kézbe vehették. A tárgy eredetiségét az aljába bevéssett felirat: „fabrikálta Madách 1839” igazolta, valamint az a körülmény, hogy az alsósztrigovai Madách-kastélyban látták az egykori szemtanúk. (Öccse, Károly, állítólag könyvkötészetet tanult.)

Madách műveltségének szerkezetére főként a könyvtárból következethetünk, de kisebb részben levelei és írásai is kiegészítik ezt a kicsit egyoldalú információt. Hiszen a latin és a német mellett ógörögül, franciául és olaszul is tudott, sőt, valamelyest a szlovák és az angol nyelvet is elsajátította, de a könyvei között mégis a magyar, a német és a latin nyelv dominál. (A könnyen hozzáférhető, boltban kapható könyvek e három nyelv valamelyikén íródtak; az egyetemen használt könyvek pl. általában latinul.) Ami a történelmet illeti, a magyar és az európai történelem mellett legfeljebb Egyiptomról illett még minimális tájékozottsággal rendelkezni, esetleg Perzsiáról (Iránról), bár inkább csak európai vonatkozások miatt, tehát Rómával, ill. a görög történelemmel összefüggésben. A világirodalmi ismeretek is ehhez igazodtak: a gazdag perzsa költészetből szinte semmi, de még a nevek közül is csak Háfizé volt igazán ismert Madách korában. (A Goethe, Byron s mások által nagyra tartott Háfiz verseiből két kötet is megjelent magyarul Madách életében: 1824-ben és 1858-ban, azt azonban nem tudjuk, hogy ismerte-e Háfiz ghazaljait.)

Arról a negyedik előadás végén már volt szó, hogy a magyar történelmet illetően Fessler tíz kötetben megjelent munkája volt az egyetlen nagy terjedelmű összefoglaló mű, amely egyébként a költő könyvtárában is szerepelt. A magyar irodalom történetéről is német nyelven volt átfogó kétkötetes mű a költő ifjú korában: Schedel (Toldy) Ferenc első ízben ugyanis németül jelentette meg fő művét. (*Handbuch der ungari-*

schen Poesie I–II. Pest und Wien, 1827–28.) Madách művei és könyvtárának kötetei egyaránt arra engednek következtetni, hogy főképp a kortársakat és a közelmúlt szerzőit olvashatta fiatalon: a Kisfaludy fivérek, Berzsenyit, Kölcseyt, Kazinczyt, Czuczort, Horváth Cyrillt, Daykát, később az ifjabb nemzedék szerzőit: Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt.

De azért a tőlünk távolabb eső kultúrák is felkeltették az érdeklődését, erre következtethetünk abból, hogy a könyvei között megvolt a *Korán*, továbbá egy szanszkrit nyelvből fordított összeállítás is.

Egy fontos területnek azonban nem maradt hely – bár vitatható, vajon a műveltségi területek közé sorolható-e egyáltalán –, a gazdálkodásnak. Madách nem volt jó gazda, minden fontos kérdésben öccséhez, Károlyhoz fordult (pl. a juhrüh elleni védekezés), aki valóban elismerésre méltó eredményességgel gazdálkodott, jóval kisebb területen, mint bátyja. Ezen a tényen az sem változtat, hogy a Nógrádi Gazdasági Egylet alapítói között volt, egy időben vezető tisztséget is betöltött az egyesületben. (Érdekes, hogy Madách Károly viszont nem volt a tagja, legalábbis a fennmaradt dokumentumokban nem szerepel a neve.) Ez a szervezet sokkal inkább jó szándékú birtokosokat, mintsem hozzáértő gazdálkodókat egyesített. Jellemző, hogy a kezdeményezője és első elnöke báró Balassa Antal volt az egyesületnek, aki hatalmas birtokot örökölt apjától, Sándortól. Ennek ellenére kénytelen volt Svájcba menekülni a hitelezői elől (ott is halt meg, mindössze 55 évesen). Az is igaz, hogy azokban az időkben (a Nógrád Megyei Gazdasági Egylet 1859-ben alakult) kezdett csak nyilvánvalóvá válni a szakmai hozzáértés fontossága. Aki gazdatisztekre, intézőkre bízta a birtokait, az könnyen pórul járhatott, főképp, ha a megbízott se rendelkezett kellő ismeretekkel. Az általában ritkán fordult elő, hogy a kor menedzseirei üres kézzel távoztak volna a birtokról, a tulajdonosok azonban egyre gyakrabban tönkre mentek. Madách Károly ezt felismerve döntött úgy, hogy amennyire csak lehetséges, saját kezébe veszi a gazdálkodást.

Azért azt el kell ismerni, hogy bátyjából se hiányzott teljesen az érdeklődés, és próbálkozásokban se volt hiány. Gazdálkodási témájú jegyzetei is vannak, amennyire meg tudom ítélni (mert hiszen az én ismereteim messze elmaradnak még Madách Imre gazdálkodási ismeretei mögött is!) pl. vetésforgók rajzait lehet látni egyes lapokon. Ennek

ellenére sokat mondó az az adat, hogy a halála után gyermekeinek gyáma, Veres Gyula 52 év futamidőre kívánt felvenni hitelt a Madách-gazdaság rendbe tétele céljából. A gazdálkodás tehát semmi esetre sem volt Madách „erős oldala”. Igaz, az ő korában, de különösen élete vége felé a hozzáértésen túl egyre több elfoglaltsággal is együtt járt az eredményes gazdálkodás. Aki komolyan foglalkozott az irodalommal, vagy a kártyaasztal mellett töltötte fél életét (mint pl. barátja, Szontagh Pál), esetleg a vadászat volt a nagy szenvedélye, annak általában nem maradt elegendő ideje és energiája az eredményes gazdálkodásra, a napi tevékenységek felügyeletére, a piac folyamatos figyelemmel kísérésére.

Madách zenei műveltségéről szinte semmit sem tudunk. Az biztos, hogy egyetemi éve alatt megtanult (de lehet, hogy már korábban, Sztregován is), zongorázni, még hozzá nem is akárkítól: tanára Babnigg Máté, a Pesti Muzsika Egyesület karmestere volt (MK 87. 60., 399., 512.) Egy családi levélrészletből pedig arról értesülünk, hogy még felnőtt korában is szívesen zongorázott otthon, Alsósztrégován. (Nénje, Anna írta édesanyjuknak: „Azután az én almáriomomba a’ kartendliba talán a’ bugyelárisomba vannak a’ húr mustrák, azt kérlek adnád Sperlingnek venne olyakat, mert Emike szeret klavírozni és Sztregován nem lehet ezek hijával.” MK 18. 183.) De hogy kik voltak azok a zeneszerzők, akiknek a darabjait szívesen játszotta vagy hallgatta, arról fogalmunk sincs. Egy évekkel korábbi, még az egyetemi időkből származó levelében ezt írta Imre az édesanyjának: „Minap az öreg úr hívására páholyában vóltunk új kegyességgel, hogy a muzsika egyesületre prenumeráltál nekem sok kelemes estét szerzettél” (MK 18. 123–124.). Ezek szerint a Pesti Muzsika Egyesületnek a koncertjeit rendszeresen látogatta. (A névegyezés nem véletlen: a Wiener Musikverein pesti megfelelőjéről van szó.) Nagy kár, hogy eddig még senki se járt utána annak: vajon pontosan mikor voltak a koncertjeik, s főképp: milyen zeneműveket hallhatott azokon az ifjú Madách? Az egyetlen zenemű, amelynek megnézésére-meghallgatására konkrétan utalt az egyik levelében, Donizetti *Szerelmi bájjala* volt, ám azt a Pesti Magyar Színházban látta. („Zsömböry a bájjal előtt valami pletykát tsinált rúlam és Róla” MK 87. 86.)

Azt, hogy az érdeklődéséhez és aktivitásához legközelebb álló művek, vagyis a drámák közül mit ismert és mit nem, nehezen dönthető el, bár az előbbi jóval kevésbé talányos, mint a zenei műveltsége, hiszen pl. leveleiben is idéz belőlük. Ismert és ismeretlen szerzőktől, sikeres és sikertelen művekből egyaránt. Horváth Cyrilltől vagy Vörösmarty *Marót Bánjából* ugyanúgy, mint Shakespeare-től. Néha említésre se méltó drámatörödékek is hatással voltak rá. Mint a negyedik előadásban szó volt róla, Kisfaludy Károly *I. Ulászlójának* rövid töredékét biztosan ismerte, mivel onnan vette az Izóra nevet.

Shakespeare bizonyára kedvelt vagy fontosnak tartott olvasmánya lehetett, hiszen az egykötetes német nyelvű összkiadásba, mint már volt róla szó, maga írta be a nevét és az 1839-es évszámot. Igaz, Arannyal vagy Vörösmartyval ellentétben sohasem tervezte, hogy lefordítja majd valamelyik darabját, nem ez lehetett tehát a célja a kötet forgatásának.

Érdekes a költőkhöz és prózaírókhoz való viszonya is. A 40 kötetes Goethe és a 36 kötetes Schiller megvolt a könyvtárában, s azokat bizonyára forgatta is, de a korabeli lektűr műveket is gyűjtötte, sőt: olvasta. A 72 kötetes német nyelvű (Edward George) Bulwert is megtaláljuk a könyvtárában. Egy visszaemlékezésből tudjuk, hogy rokona, Majthényi Flóra és Tóth Kálmán házasságával kapcsolatos véleményét egy olyan mondatban foglalta össze, amelyben Bulwerre utalt: „Nem jó az, ha két költő köt frigyét, előbb-utóbb szét fognak azok menni, csak olyan Bulwer-féle házasság lesz az.” (Rudnay Józsefné Veres Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., 1922. 26.) Ami a francia szerzőket illet, szintén egy rendkívül népszerű író, a folytatásos regény nagymestere, Eugène Sue műve, a *Les Mystères de Paris* (*Párizs rejtelmei*) nyerte el a tetszését, s bár több kifogást is megfogalmazott a művel kapcsolatban, azért mégis így vélekedett róla: „Én szeretnék írója lenni.” (MK 87. 129.) Míg Sue-t franciául olvasta (és pedig az 1841-ben megjelent első – 11 kötetes – kiadást), addig George Sand: *Eszmék Léliáról* c. könyvéhez, amelyről tanulmányt is írt, lehet, hogy már magyar változatban jutott hozzá. [*Lélia*. Regény Sand Györgytől (Dudevante-né). Franciából Récsi Emil. Első kötet–Második kötet. Kolozsvárt, özv. Barráné és Stein kereskedésében. 1842.] Talán nem túlzás azt állítani, hogy a franciák közül csak a népszerű szerzőket ismerte, mindenek előtt az

eddig nem említett, de az előbbieknél nagyságrenddel színvonalasabb szerzőt, Viktor Hugót. (Persze, más a nemzeti irodalom és más a világ-irodalom. Hugót sokan még ma is a francia *költészet* egyik legnagyobb alkotójaként tisztelik Franciaországban; a világ más tájain azonban alig ismerik a verseit, egyértelműen a regényeiért kedvelik őt. Ugyanígy a dánok nemzeti költőjének, Andersennek, hazáján kívül sehol sem ismerik a verseit, míg a meséit szinte mindenütt. A kor igazán jelentős francia szerzőit mások se nagyon ismerték: Baudelaire vagy Nerval csak a halála után vált külföldön is ismertté, Lautreamont-t a franciák is csak utólag fedezték fel.)

A Goethe és Schiller utáni korszak német (nyelvű) költői közül egyértelműen Heine volt hatással Madáchra, bizonyítja ezt az is, hogy egy alkalommal egy kétkötetes Heinét küldött ajándékba Veres Pálnénak. (MK 87. 260. és az azt követő számozatlan lapon, 470–471.)

Felfogásáról, az általa helyesnek tartott elvekről, ifjúkori (pálya)-művében, a *Művészeti értekezésben* adott számot, de a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalója, *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* is fontos adalék ehhez.

Az ismereteknek és szerteágazó műveltségelemeknek az integrációjára aztán fő művében került sor. Igaz, sokat elárulnak erről a feljegyzései, amelyekben történelmi, társadalmi, botanikai, helyenként csillagászati és filozófiai észrevételek is szerepelnek.

Arról, hogy Madách olvasmányai hogyan épültek be a *Tragédiába*, döntően két forrásból értesülhetünk, mindkettőről volt már szó a korábbiakban: Tolnai Vilmos (MK 90.) és Baranyi Imre mellett mások inkább csak egy-egy részlet megvilágítására szorítkoztak.

Eleinte azonban egyáltalán nem keltett érdeklődést a *Tragédiában* megjelenő természettudományos műveltség, pedig a mű történelem előtti és utáni részét (I–III. szín, illetve XII–XV. szín) a vallási háttér mellett a természettudományos háttér is alapvetően meghatározza, a kettőt pedig a filozófia kapcsolja össze. (Sőt: magát a természettudományt is: „Mi a tudvágyat szakhoz nem kötök, / Átpillantását vágyjuk az egésznek. –”)

A legfontosabb és legáltalánosabb természettudományos elv, amely a mű egészét meghatározza, a hőhalálelmélet (Clausius, 1855), erről

azonban a 4. előadásban már volt szó. A csillagászati vonatkozások mellett maradvá: érdekes módon jelenik meg a gravitáció. „Nézd, ugránám, és testem visszahull”; ez persze még csak a földfelszíni viszonyokról szól, de a XIII. színben, távol bolygónk felszínétől, a föld szellemének szavaiból megtudjuk: „Nem oly könnyű orszáგomból kitörni. —” Madách valószínűleg úgy képzelte, hogy nagyjából a Hold távolságáig kellene eltávolodnia Ádámnak ahhoz, hogy Föld körüli pályára állhasson, nyilván fel sem merült benne (de talán másokban sem), hogy ez jóval kisebb távolságban is megoldható, a sebesség alkalmas megválasztásával. Az egyetlen közeli égi mintát vette alapul. Mindazonáltal globális természettudományos látásmódja két olyan törvényen alapult (a termodinamikán és a gravitáción), amelyek akkoriban valóban a legfontosabb világmagyarázó elvek voltak.

Figyelmet érdemelnek azonban az apróbb részletek is. Az alumíniumot 1855-ben mutatták be Párizsban. Igaz, ebben az esetben a *Tragédiában* csak egyszerű átvételről van szó, hiszen maga a felfedező is (mint általában a felfedezők) nagy jelentőséget tulajdonított ennek a fémnek, és elfogultságát sikeresen osztotta meg a sajtóval. Madách tehát már eleve úgy értesülhetett, hogy a jövő ígéretes ipari alapanyagát fedezték fel.

Az elképzelések között azonban vannak naivak is. Talányos a falanszter tudósának „Fűtőszerű a víz ajánlkozik” megjegyzése. Vajon miként pótolhatná a Nap kihűlésével és a szén megfogyatkozásával a hiányzó energiát a víz? Az elektrolízis, s azon belül a vízbontás, a hidrolízis Madách korában már ismert jelenség volt, hiszen mindössze egy galvánelem és némi elektrolit kellett ahhoz, hogy a jelenséget demonstrálni lehessen. Ám itt a költő elszámolta magát. Az így nyert hidrogén elégetésével ugyanis mindenképpen kevesebb energiához jutunk, mint amennyire magához a vízbontáshoz szükség volt. Az is lehet, hogy egyszerűen a nagyságrendi viszonyokat nem látta át: valahogy úgy képzelte, hogy a galvánelemek szinte tetszőleges mennyiségben előállíthatók, s az azokkal felszabadított hidrogén olyan mennyiségű lehet, ami tartósan megoldhatja a Föld energiagondjait. Ha gondolt egyáltalán konkrét jelenségre, úgy nyilván a szénhíánnal kapcsolatos megjegyzésével is: „Mit most a légből szűr a tudomány” az elektrolízis lehetőségére utalt:

a levegőben lévő szén-dioxidnak elektronikus úton történő szétbontására.

A kor legnagyobb hatású természettudományos eredményét azonban a biológia produkálta, Darwin elmélete 1859-ben igazi világszenzáció volt. Valójában nem is került bele érdemben a *Tragédiába*, Madáchnak azonban kapóra jött, hogy lám: az élőlények átalakulására született egy meggyőző elmélet, minden világos: a kezdetektől napjainkig, éppen csak a kezdetekre nincsen magyarázat, vagyis arra, hogy az élettelen anyagból hogyan lesz élő anyag. („De azt a szikrát, azt honnan veszed?”)

A *Tragédia* tudományos hátterénél nem szabad megfélekezünk arról, hogy nemcsak a természettudományok értek el fontos, gyakran technikai eszközökben is realizált, s ezáltal a mindennapokra is kiható eredményeket. A társadalomtudományok is differenciálódtak, a társadalomstatisztika egyre inkább önálló, gyakorlati célokat szolgáló tudományággá vált. A KSH ugyan csak Madách halála után, 1867-ben alakult meg, ám az igény már jóval korábban megfogalmazódott, s a fejlettebb országokban történtek is olyan adatgyűjtések, amelyek érdekes elemzésekhez vezettek. Ilyen elemzés pl. az Athenaeumban is megjelent; különböző országok adatsorainak összehasonlításával arra kereste szerzője a választ, hogy miért születik több fiú, mint lány. [Dr. Vállas Antal: *Ember' physikai életét tárgyzó adatok. I. Közlés. Szülöttek' statisticája*. Athenaeum 1837. II. félév 25. szám (szeptember 24.) 385–390.] Madáchot azonban a társadalomstatisztikában rejlő filozófiai paradoxon nyűgözte le:

S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást. —

Valóban: ha minden egyes ember szabadon dönthet, hogy folytatja-e az életét, vagy véget vet neki, s ilyenformán senkiről sem lehet előre megmondani, hogyan fog majd dönteni, akkor miként lehetséges, hogy

előre tudható: nagyjából hányan követnek majd el egy adott évben öngyilkosságot? Még bonyolultabb a helyzet a házassággal, hiszen ott két fél szabad döntésnek kell összhangban állnia, ám ebben az esetben is megjósolható, hogy kb. hány ilyen páros döntés születik egy évben. A szabad akarat és a determinizmus között a felsorolt esetekben látszólag feloldhatatlan az ellentmondás:

Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja láncait...

Ez felveti annak a kérdését: vajon a történelem is determinált volna? Lucifer szerint igen, de nem társadalmilag, hanem természetileg determinált: ha lenne is a Nap kihűlése ellen védelem, az entrópia növekedését akkor se lehetne megakadályozni, s ez a végeredményt eleve eldönti:

Míg minden megtelt, míg minden kihűlt,
És megmarad a semleges salak. –

Végül Madách műveltségének fontos, a *Tragédia* elemzése szempontjából is kitüntetett (bár eddig kellő figyelemre nem méltatott) területe a szabadkőművesség és a miszticizmus. (A kettőt nem utolsó sorban Prága kapcsolja össze, amennyiben az ottani szabadkőművesek alkímiával is foglalkoztak.) Nagyapja, Madách Sándor szabadkőműves volt, és számos ilyen témájú könyv volt a család birtokában, amelyek közül Imre is ismerhetett néhányat. Ami biztos: Karl Eckartshausen: *Probaseologia, oder praktischen Theil der Zahlenlehre der Natur* (Leipzig, 1795) című könyvét bizonyára elolvasta, hiszen a kötet *Die Einheit* fejezeténél egy cédulát helyezett el, amelyen saját kezű rajza és szavai láthatók. (MK 48. 209–222.)

7. Egyéb művek

Nem szeretném, ha a sommás előadascím nyomán úgy képzelnék, hogy a *Tragédián* kívüli műveknek nincsen különösebb jelentőségük. Ne feledjék: a tudományban minden a nézőponttól függ! Az, hogy egy bolygón van-e élet, izgalmas kérdés a biológusnak, de a vérbeli csillagászt teljesen hidegen hagyja, mert számára ennek semmilyen jelentősége sincs, s ha mégis kíváncsi rá, az csupán annak a jele, hogy olykor szeret kitekinteni saját tudományának határain túlra.

De milyen szempontból lehetnek érdekesek Madách egyéb művei? Alapvetően két szempontból: a fő mű keletkezéséhez, előzményeihez nyújthatnak támpontot, másrészt pedig az életrajz pontosabbá tételéhez járulhatnak hozzá. Lehetnek más szempontok is, valaha pl. az „eredetvizsgálat”-nál néhányan éppen azért vonták kétségbe Madách szerzőségét, mert úgy gondolták, egyéb műveinek színvonalával nehezen egyeztethető össze az, hogy a *Tragédiának* is ő lett volna a szerzője. (Szerencsére ez a híresztelés, úgy tudom, sohasem kapott publicitást, megmaradt a szóbeszéd szintjén, ott azonban nagyon is tartósnak bizonyult.)

Dramák

Az egyéb művek sorában hagyományosan a drámáknak és a verseknek szokás komolyabb figyelmet szentelni. Az előbbiek ma már hiánytalanul hozzáférhetők (MK 37., 46., 55., 77., 84.), köztük a *József császár* is, amelynek szerzősége vitatott.

A dilemmát az okozza, hogy Madách hagyatékában nem találjuk ezt a művet, de még csak a részleteit sem; pályaműként került be a Karácsonyi-pályázatra, s mivel díjat nem nyert, a szerző kilétét tartalmazó borítékot megsemmisítették. Maga az idegen kézzel írt pályamű azonban megmaradt; ez tehát nem Madáchnak, de nem is Szász Károlynak

a kézírása. Amiért sokáig mégis Szász Károlyt tartották a mű szerzőjének, annak az az oka, hogy az ő hagyatékában fennmaradt a mű kézírata, igaz, annak egy átdolgozott, s végső soron „elrontott” változata. Az egész úgy fest, mintha Szász Károly átdolgozta volna Madách művét, s kellő tehetség híján inkább rontott, mintsem javított annak a szövegén.

De miért merült fel egyáltalán Madách szerzősége? Nos, már a pályázat idején megjelent olyan feltételezés, amely neki tulajdonította a művet, bár kétségtől többet „szavaztak” Szász Károlyra. Van azonban itt egy bökkenő: Madách két levelében is azt ígérte Szász Károlynak, hogy majd elküldi neki bírálatra egy készülő művét. 1863. február 1-jén írja: „szemtelenség tőlem talán, hogy egy most sajtó alá csiszolni kezdett művem is annak idején nyakadra szándékozom küldeni baráti ítéletet s tanácsodat kikérendő.” Majd március 18-án: „Szives ígéretre nézve szavadon foglak, s mihelyt elkészülök most munkában levő művemmel, rád rontok minden szerénység nélkül [...]” Fogalmunk sincs, mi lehetett az a (nyilván nagyobb lélegzetű) mű, amely másfél hónap múltán is csak ígéretként szerepelt a levélben, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy utolsó aktív évében, 1863-ban mit csinált Madách? Ezek a körülmények felvetik annak a lehetőségét, hogy Szász Károly megkapta a Madách által írt *József császárt*, majd barátja halála után igyekezett azt átdolgozni. Az eredménytelen pályázat lezárulta után megindultak a találgatások, hogy ki lehetett a legjobbnak tartott, de végül díjazásra nem méltatott *József császár* szerzője, s e találgatásokban Szász Károly neve mellett Madáché is megjelent.

Látszólag ellentmond Madách szerzőségének az a tény, hogy a hagyatékában nincsen nyoma a műnek. De ha elfogadjuk azt, amit Arany Jánosnak írt, hogy ti. a sikertelennek ítélt műveit általában megsemmisítette, akkor ezen nem csodálkozhatunk: miután értesült róla, hogy egy újabb pályázaton való részvétele is eredménytelennek bizonyult, az átdolgozás helyett ezúttal is a megsemmisítés mellett döntött. (A *Csák végnapjainak* ifjúkori, pályázatra benyújtott változatát is vélhetően megsemmisítette, másképp nem kérte volna a pályamű visszaszerzésére Nagy Ivánt, amikor annak átdolgozása mellett döntött.)

De lehet-e egyáltalán, s ha igen, akkor milyen eszközökkel lehet egy ilyen feltételezést igazolni vagy cáfolni? A szerzők nyelvhasználatának

vizsgálatát Bene Kálmán már elvégezte, és munkája során kvantitatív eszközöket is használt. Ezek mind arra az eredményre vezettek, hogy Madách Imre lehetett a szerző. Mindez azonban inkább csak valószínűsíti, de nem teszi teljesen bizonyossá a szerzőséget. Érdekes kilépünk a szöveg világából, s a jövőben más módszerekkel is megpróbálkozunk. Ezek közül sorolnék fel néhányat.

A kézírás. A pályaműveket mindenkor idegen kéz másolatában kellett benyújtani (nehogy a bírálók valamelyike felismerje a szerzőt a kézírásáról); így történt ezúttal is. Nagy kérdés, hogy ki lehetett az írók: Madách környezetének vagy Szász Károly környezetének valamelyik tagja? Madách esetében ebben az időszakban a nevelő, széplaki Jancsó Sándor jöhet leginkább szóba, neki azonban egyelőre egyetlen hiteles kéziratát sem ismerjük, annak ellenére, hogy a halála után édesanyja kiadta az írásait (*Széplaki Jancsó Sándor hátrahagyott munkái*. Pécs, 1885). De szóba jöhet a sztrégovai kastély más alkalmazottja is, pl. a birtokok intézője, Philipp Károly. Azt, hogy Szász Károly környezetében kiknek a kézírását kellene megvizsgálnunk, nem tudom; erről életének alapos ismerői tudhatnak valamit, esetleg a leveleiben fordulhatnak elő olyan személynevek, amelyeknek alapján környezetének tagjai azonosíthatók.

Ujjlenyomat. A pályamunkán nyilván sokféle ujjlenyomat megtalálható, feltételezhető azonban, hogy a szerző is átnézte azt, s ebben az esetben az övének is köztük kell lennie. A *Tragédián* lévő tintafoltos ujjlenyomatokra, amelyek nyilván a két szövegírótól: Madáchtól és Aranytól származhattak (közülük azonban vélhetően inkább Madáchról lehetett jellemző ez a fajta hanyagság), már Tolnai Vilmos is felhívta a figyelmet (MK 90. 98.). Ennek alapján megvizsgálandók volnának a pályaművön található ujjlenyomatok.

Papír. Madách is, Szász Károly is sokféle papírt használt élete során, lehetséges persze, hogy azonosakat is. A papír színe, vízjele és sok más apró jel árulkodó lehet. Vajon melyikük használt a pályamunkával megegyező papírt?

Pollenek. Alsósztrégova és Kunszentmiklós között ugyan nem túlzottan nagy a távolság, mégis fennáll annak a lehetősége, hogy a virágporok eloszlása talán statisztikailag eltérő. Ez elvileg egyszerűen elle-

nőrizhető, pl. Madách és Szász egy-egy kéziratának vizsgálatával. A gond csak az, hogy nincsenek olyan kéziratok, amelyek a keletkezési helyükön maradtak volna, a pályamű pedig nyilván budapesti polle-
nekkal „szennyezett”. Ilyen körülmények között egyáltalán nem biztos, hogy markáns különbségeket lehetne kimutatni.

Madách drámái (miként pl. versei és elbeszélései is) más szempont-
ból is érdekesek. Általában nincs elegendő támpontunk annak megállá-
pításához, hogy pontosan mikor keletkeztek. Néhány levelében ugyan
utal készülő vagy már elkészült drámájára, de ezt nem mindig teszi
egyértelműen, sokszor az utalás alapján csupán sejthető, hogy melyik
művére gondolhatott. Itt a grafológusok segíthetik a további kutatást.
1837-től kezdve Madách életének minden évéből fel tudunk mutatni
legalább egy olyan levelet, amely biztosan az adott évben íródott, en-
nek alapján tehát aprólékosan, évről évre nyomon követhető írásának a
változása. Igaz, lehetnek olyan jellegzetességek is, amelyek nem a sze-
mélyiségének változásával, hanem életének aktuális eseményeivel ma-
gyarázhatók, ennek ellenére kísérletet lehetne tenni a drámaszövegek
keletkezési idejének körülbelüli megállapítására az íráskép alapján is.

Versek

Régi filológiai gond: a *Nógrádi képcsarnok* egyes darabjairól csak né-
hány esetben állapítható meg, hogy Madách, nem pedig a társszerzők,
Szontagh Pál vagy Pulszky Ferenc volt az alkotójuk. Teljesen biztosak
csak azoknál a verseknél lehetünk, amelyeket Madách tervezett kétkö-
tetes versgyűjteményébe felvett; azokat nyilván ő írta. De mi a helyzet
a többi epigrammával? Sem Pulszky, sem Szontagh életművének eddi-
gi kutatása nem vezetett eredményre: jelenlegi ismereteink szerint
egyiküknél sincs olyan nyom, amely határozottan utalna egyik vagy
másik epigramma szerzőségére. Marad tehát a mérlegelés: Madách,
Pulszky, Szontagh nyelvezetének, stílusának, hasonlatainak elemzése
alapján kellene megkísérelni legalább néhány esetben választ adnunk a
kérdésre: melyiknek ki lehet a szerzője?

Van azonban egy fontos „segédlet” is, amely ebben az esetben a
tárgyilagosságnak nélkülözhetetlen kelléke. Az Oct. Hung. 716-
os jelzetű kézirat (OSZK Kézirattára) valójában colligatum: egyfelől
egy füzet, amelybe valaki (valószínűleg Pulszky) lejegyezte a *Nógrádi
képcsarnok* epigrammáit, és mellette találjuk két nagyobb főlíon a
verseket Madách sajátkezű lejegyzésében, saját javításával. Ez utóbbi
különösen fontos: feltehetően saját, nem pedig mások gúnyverseit javí-
totta. De érdekes lehet a két kézirat eltéréseinek elemzése is: ahol elté-
rés van, ott joggal tételezhetjük fel, hogy az adott vers szerzője saját
versét javította ki, nem pedig valamelyik barátját.

Végül nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a *Nógrádi kép-
csarnok* önálló kötetként is megjelent (Salgótarján, 1984), a Nógrádi
Irodalmi Ritkaságok 3. köteteként, Praznovszky Mihály előszavával és
jegyzeteivel. Ez az előszó is nyújt némi támpontot Madách szerzőségét
illetően, és egy fontos megállapítást tesz: eszerint a colligatum másik
darabja Pulszky-autográf. (Halász Gábor az összkiadásában csak a
jegyzetéről állította határozottan, hogy azokat Pulszky írta. MÖM II.
1184.)

A *Szegény-dal* is figyelmet érdemel, bár az eddig megjelent írások
kellő eligazítást nyújtanak. (Alexa Károly: *Szegény-dal. Egy Madách-
vers kalandos története*. Irodalomtörténet, 1970/2. 443–445.; Kerényi
Ferenc: *Egy Madách-vers szellemi hátországa: a Szegény-dal*. A Nóg-
rád Megyei Múzeumok évkönyve. Salgótarján 1983. 41–45.; Praz-
novszky Mihály: *A Szegénylegények társasága*. Uo. 56–58.)

A *Szegény-dal* nem szerepel Madách összeállításában, miként a
Candida sem, amelyet nővéréhez, Madách Annához írt. S hogy ezt
honnan tudjuk? Az alcímen túl (*Énekelve M. Ninának Madách Imre
által*) a proveniencia az, ami árulkodó: Klobusiczky Dénes egyetemi
magántanár (Rio de Janeiro) tulajdonából került az OSZK-ba 1942-ben.
Klobusiczky Dénesről „természetesen” semmit sem tudunk; a Dél-Ame-
rikába kivándoroltak élete tele van rejtéllyel, pl. arról a Neuschloss
Károly Marcellről sem tudunk semmit sem, aki lefordította a *Tragédiát*
spanyolra, s a gépiraton lévő megjegyzés szerint a chilei egyetem taná-
ra volt. Úgy látszik, Dél-Amerikában az egyetemi tanárok is nyomtala-
nul tűnnek el, mert egyetlen lexikonban sem találjuk meg a nevüket,

beleértve az emigránsokról készült lexikonokat is. A családfából azért kikövetkeztethető, hogyan került a kézirat Klobusiczky Déneshez. Madách Anna egyik lányának, Huszár Idának (Baráti, 1846. jún. 17.–?) egyik lánya Okolicsányi Mária volt (Zavar, 1869–Bp., 1945), az ő férje pedig Klobusiczky Béla; nyilván gyermekükről, Klobusiczky Dénesről (Baráti, 1900. júl. 30.–Sao Paolo, 1976) van szó, vagyis Madách Anna dédunokájáról. (MK 18.)

A Madách összeállításában nem szereplő versek főképp a keletkezési körülményeik (olykor azok tisztázatlansága) miatt érdekesek. Ezek között filológiai szempontból a legizgalmasabb a *Nem mondom: kebled templomát...* kezdetű korai szerelmes versének fogalmazványa. Miután 1994-ben rövid időre megkaptam és digitalizáltam az addig ismeretlen vers kéziratát akkori tulajdonosától, egymástól függetlenül kezdtük meg a munkát: Benes Istvánné grafológus és én. Első pillanatban nem volt világos sem a vers keletkezési ideje, sem a lehetséges címzett, sem az, hogy mi lehetett vele a célja a szerzőnek (pl.: emlékkönyvbe szánta-e), végül pedig a provenienciát illetően is több lehetőség kínálkozott. Ami az utóbbit illeti, a kéziratlap verzóján lévő rájegyzés szerint Szontagh Pál sógornőjének, Szontagh Antóniának a gyűjteményéből származott a kézirat, ami érdekes feltételezésekre adott lehetőséget. A grafológiai elemzés azonban kiderítette, hogy a ceruzai-rású vers alatt olvasható „Madách” aláírás minden valószínűség szerint Majthényi Annától származik, éspedig a Madách halála utáni időszakból. Amiből viszont az következett, hogy a fogalmazvány akkor kerülhetett „idegen kézbe”, amikor annak tulajdonosa elméletileg Madách Aladár volt. Miért nem semmisítette meg Madách, miután nem tudott vele mit kezdeni, nem tudta olyanná formálni, hogy a gyűjteményébe felvehesse? Ezt nem tudjuk; talán elkallódott, mondjuk könyvjelzőként pihent egy kötetben, amíg édesanyja véletlenül rá nem lelt. És mi történt utána? Elajándékozták volna? Ez nehezen hihető, hiszen Madách Aladár igyekezett egyben tartani apja hagyatékát. Egyelőre úgy tűnik, sohasem fogunk tisztán látni ebben a kérdésben. Fontosabb kérdés persze, hogy kihez szólhatott a vers? Ma sincs jobb tippem, mint 1994-ben volt: valószínűleg szemerei Matkovich Ida lehetett a címzett, de ez csupán sejtés, amely mellett lehet ugyan érvelni, de nem lehet bizonyítani.

A versek első publikációi is fontosak, mivel néha eltérnek a kézirat forrástól. Így az *Otthon* a Vasárnapi Újságban (1864. augusztus 21. 342.) 1849-es évszámmal jelent meg, ami vélhetően a keletkezés (az első változat megírásának) ideje, míg a ránk maradt kéziratban nincsen évszám. Van olyan versrészlet is, amelynek kézirat forrását nem sikerült megtalálnom: úgy tűnik, a *Fagy-virágok* ciklus II. versének utolsó négy versszaka ma már nincs a hagyatékban, jöllehet Gyulai Pál összkiadásában hitelesnek látszó szöveg szerepel (I. 244–245.), amelyet, ha nem is betűhíven, de szó szerint átvett Halász Gábor is. (Gyulai előszeretettel használta a ’lyány’ szót; Madáchra inkább a ’lány’ használata volt jellemző.)

Levelezés

Ez a legösszetettebb része az „életmű”-nek, ha szabad egyáltalán a részének tekintenünk. Ezek ugyanis általában nem a nyilvánosságnak íródtak. Vitatható persze, hogy ebből a szempontból van-e különbség egy szerelmes levél és egy szerelmes vers között: alkotójuk mindkettőről vélekedhet úgy, hogy ezek magánjellegűek, s csak egy bizonyos személyhez szólóak. Arról már nem is szólva, hogy a kettő azonos lehet, már ti. a szerelmes levél íródhat vers formájában is, miként arra éppen Madáchnál találunk példát, mint ahogyan arra is, hogy olykor más személyeknek is verses levelet írt, nemcsak a szeretett lánynak. Azt ajánlanám, hogy az egyszerűség kedvéért minden írást tekintsünk az életmű részének, még a gazdasági természetű feljegyzéseket is vagy a kivonatolt műveket, sőt: legyen az életmű része minden rajz és festmény, amelyet alkotott.

Az összetettség életútjával, közéleti szerepével függ össze; a levelek egy része ugyanis hivatalos levél. Régebben szokás volt különválasztani a magánjellegű levelektől, s a dokumentumok sorában közreadni, ez az eljárás azonban nem alkalmazható egyértelműen. A magánélet és a közélet között nem volt éles határvonal, nem is nagyon lehetett. Amikor pl. báró Balassa Antal meghívta a költőt kékkői várába a Nógrád Megyei Gazdasági Egylet (a levélben még az ’egyesület’ szó

szerepelt) előmunkálataira, akkor nyilván személyes kapcsolatuk alapján (egyetemi társak voltak valaha, mindketten a „nyolcak” tagjai) döntött úgy, hogy a szervezetben Madáchnak is fontos szerepet szán. Különben is, ekkor még nem létezett a létrehozni szándékozott szervezet. Így aztán a régebbi kiadásokban ez a levél a magánjellegűek közé került, míg a már hivatalosan is működő egylettel kapcsolatos leveleket a hivatalos iratok között adták közre.

Néha a formai kritériumok is megtévesztőek. Van olyan (Szontagh Pálhoz írt) levele Madáchnak, amelyre azt írta, hogy „hivatalból”, jól-lehet magánjellegű levél volt. Egy másik levelében pedig (amelynél a címzés nem maradt fenn) ezt írta: „Most érkezik Gellén fő bíró – és nekem csakugyan végezniem kell, és rá írom a címre a hivatalból, bocsássá meg Jehova a csalást”.

Minden szerző esetében számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy mihelyt közreadjuk összes levelét, váratlanul előkerül egy addig ismeretlen darab. Persze, ez más művekkel is megeshet, ám a leveleknél különösen nagy az esélye, hiszen azok szanaszét szórva, számos címettnél vagy azok leszármazottainál találhatók, egy idő után adják-veszik vagy elajándékozzák őket, s ennek megfelelően igen változatos lehet a történetük. Ráadásul a levelezők már 150 évvel ezelőtt se feltétlenül fordítottak gondot a levelek megőrzésére. Madách levelezésének minden bizonnyal a nagyobbik fele régen megsemmisült már, kár is keresgélni. Nemcsak az általa írt levelek végezték a szemétkosárban, de azok többsége is, amelyeket ő kapott. Lássunk néhány példát!

1837-től 1840-ig Pesten tanult az egyetemen, édesanyját rendszeresen tudósította az eseményekről. Nyilván édesanyja is gyakran írt levelet, ez pl. abból is kitűnik, hogy az ifjú egyetemista olykor valamilyen kérdésre válaszol, valamit magyaráz. Ezek a levelek azonban minden bizonnyal már Pestről sem kerültek vissza Sztregovára, hanem már Madách ifjúkorában enyészett lett a sorsuk. (Érdekes, hogy Majthényi Annának unokájával, Huszár Annával való levelezése szintén „egyoldalú”, csak éppen fordított képet mutat: amit Majthényi Anna írt, azt a jelek szerint Huszár Anna gondosan megőrizte, ezzel szemben az unoka levelei közül egyetlenegy sem ismerünk. Itt azért nagyon valószínű, hogy a levelek megsemmisítése „egy tételben” történt. Egy lehető-

ség: Huszár Anna csaknem fél évvel korábban halt meg, mint nagyanyja, lehet, hogy az idős hölgy így tartotta helyesnek, bár ennek ellentmondani látszik, hogy meggyilkolt lányának, Madách Máriának a leveleitől sohasem vált meg, azok ma is megvannak.)

Az ifjúkori barát, Lónyay Menyhért Madách 40-nél több írását őrizte meg az utókornak. És Madách? Egyetlenegy sem. Ami azért is különös, mert még a Sztregovára való visszatérést követően is írt leveleket, amelyekre a választ nyilván az otthonában kapta meg, így semmi se magyarázza, hogy azokat miért nem őrizte meg. Megromlott volna a kapcsolatuk? De hiszen még 1844. május 8-án is írt neki egy levelet! Ezt követően nem is lehetett alkalma Madáchnak a sértődésre, mert a jelek szerint az 1861-es országgyűlésig nem találkoztak. Elgondolkodtató persze, hogy miért épp ekkor íródott az utolsó levél? Mi történt utána? Röviden: Madách életében minden (ami fontos) megváltozott.

Ekkor már Fráter Erzsébetbe volt szerelmes, és ez az érzés határozta meg az elkövetkezendő hónapokat, éveket. Ennek ellenére, sajátos személyiségének köszönhetően, minden korábbi szerelmi érzés hiánytalanul megvolt benne, és pedig nemcsak az emlékezetében, hanem olyan formában, hogy azokat (pl. a versek írásakor és javításakor) képes volt újra és újra átélni, mintegy „szimulálni”. Számos költő képtelen a 10–20 évvel korábban írt verseit kijavítani, különösen akkor, ha szerelmi költeményről van szó. Madáchnak ez nem okozott gondot: 1864-ben úgy javította ki szinte az összes szerelmes versét, hogy a javítások nem hagynak kétséget afelől: maradéktalanul átélte mindazt, ami egykor a vers megírására ihlette őt, s ezért volt képes a javításra. Épp ezért joggal feltételezhetjük: annak ellenére, hogy Lónyay Etelkát valószínűleg már évek óta nem látta, s közben több szerelmi „kalandja” is volt, éppen akkor, amikor már teljesen elkötelezte magát Fráter Erzsébet mellett, mélyen érinthette őt a hír: 1844. augusztus 6-án Lónyay Etelka férjhez ment Szirmay Ödönhöz. Lehet, hogy ekkor döntött úgy: mindent, ami a Lónyayakra emlékezteti őt, megsemmisít, és megszakítja a levelezést Menyhérttel.

Liszniai Kálmánnal is nyilván levelezett ifjúkorában. Azt, hogy Liszniai hagyatékában semmit sem találunk, nem csodálhatjuk, hiszen nem is nagyon volt hagyatéka. És Madáchnál? Valamiért haragudha-

tott egykori barátjára (szerintem azért, mert amíg ő börtönben volt, addig elcsábította a feleségét), tény, hogy még a legszemélyesebb szövegeket is csak azért ismerjük, mert Lisznai közreadta azokat. Pl. a Madách házassága előtt két héttel megjelentetett, a vőlegényt magasztaló versét, majd az 1861-es országgyűlés idején írt, szintén dicsőítő költeményét. Ezeket vélhetően elküldte az érintettnek is. Akárhogyan is történt: Madáchnak komoly oka lehetett rá, amiért semmit sem őrzött meg, ami Lisznaiával állt kapcsolatban. (A kötetét is hiába keressük a könyvtárban.) Egy elgondolkodtató kivétel azért van: Beniczky Erzsébetnek az a levele, amelyben kéri, hogy Madách látogassa meg a haldokló Lisznai Kálmánt. Ezt a levelet megőrizte.

Feltűnően kevés az olyan levél is, amelyet a testvéreitől kapott volna, kivéve Károlyt. A keltezések egybevetése azzal az érdekes eredménnyel jár, hogy jobbára csak 1848-tól kezdődően őrizte meg azokat. Ha a részletekre is odafigyelünk, akkor kiderül, hogy korábban is kapott két (fennmaradt) levelet Madách Máriától, de azokat 1836-ban és 1840 végén, vagyis olyan időpontokban, amikor Sztrégován tartózkodott. Ez azt jelenti, hogy az 1837 és 1840 között Pesten kapott levelek, továbbá a Csesztvén 1848 előtt kapott levelek csak kivételes esetekben maradtak fenn.

Különösen furcsa a szerelmes levelek csaknem teljes hiánya. Sohasem írt volna ilyen levelet? Ezt nehéz elképzelni, sőt: biztosan állíthatjuk, hogy írt, hiszen a *Távolból* —hez (a gondolatjel helyén eredetileg 'Erzsi' állt) tervezett versgyűjteményében a *Levelek* ciklusban kapott helyet, s mivel van olyan (Szontagh Pálhoz írt) levele, amely a címzettnek elküldött levélként és a versgyűjtemény részeként is fennmaradt, ezért az is biztos, hogy nem fiktív levelekről van szó. Különben is elképzelhetetlen, hogy Fráter Erzsébetnek több mint húsz levelét megőrizte volna, miközben ő maga sohasem válaszolt azok egyikére sem. Felesége tehát nem őrizte meg Madách leveleit (bár elvben az is lehet, hogy az örökösei nem tartották megőrzésre érdemesnek). Az is csak egy meg nem erősített, bár Erzsi közeli családtagjától származó információ, hogy Madách a válás után visszahívta volna a feleségét. (Erről L. Kiss Ibolya számolt be, jöllehet az 1942-ben megjelent *Erzsi tekintetes asszony* c. regényében, majd az 1966-ban megjelent *Az asszony*

tragédiája c. tanulmányában annyira eltérő módon, ami már kétségeket ébreszt a levél létezésével kapcsolatban is. Kétségeimet a *Két talány Fráter Erzsébet életében* c. előadásomban fogalmaztam meg, MK 23. 121–129.)

Van még egy (általánosnak mondható, tehát nemcsak Madáchra jellemző) oka annak, hogy számos levél megsemmisülhetett. Ha megnézzük az elmúlt fél évszázadban előkerült darabokat, úgy találjuk, hogy azok a költő távolabbi ismerőseinek íródhattak. Nem véletlenül. Ha csak annyi állt a levél végén, hogy: „barátod: Imre”, akkor a laikus (a kései örökös vagy tulajdonos) általában nem tudta eldönteni, hogy kinek a levelével áll szemben, márpedig a kicsit is bizalmasabb levelek aláírása többnyire csak Imre volt, a korai levelek végén pedig Emi, Emő, Emők állt. Ezek a levelek tehát könnyen végezték a szemeteskosárban. Szerencsés eset, ha az eredeti tulajdonos vagy az értő olvasó eligazító magyarázatot ír a levélre. A filológus ugyan általában nem örül annak, ha a szerző kéziratát illetéktelenek firkálják össze, de ez kivétel, hiszen végső soron a kézirat hosszú távú fennmaradását segíti elő. (A Madách család levelezésében ijesztő példát is találunk. Előfordult, hogy egy kutató piros írógépszalagot használva rágépelte a levélre, hogy annak ki a feladója és a címzettje: „Madách anyja levele lányához / Morvay”. Mivel sem a feladó, sem a címzett nem Madách Imre volt, így szemet hunyhatunk a rendhagyó eljárás fölött. A dolog pikantériája, hogy Morvay Győző tévedett, a leveleket nem a lányának, hanem az unokájának írta Majthényi Anna. MK 18. 266.)

A levelek értelmezésénél, magyarázatánál számos körülményt kell (olykor csak kellene) mérlegelnünk. Ismernünk kell Madách környezetének tagjait, életének eseményeit és még sok minden mást. Nem árt pl. tudnunk, hogy Magyarországon a postabélyeget 1850 júniusától vezették be. Ha tehát egy keltezetlen levél borítékján bélyeg van, akkor az ez után, ha viszont csak a feladás helyének hosszúbélyegzője, akkor korábban íródott. Időnként nem árt használnunk a kézikönyveket, ehhez viszont tudnunk kell azok létezéséről. Két példát említenék. A bélyeg megjelenése előtti időszak bélyegzőit hiánytalanul megtaláljuk *A Magyar Posta bélyeg előtti bérmentesítéseinek és bélyegzőinek kézikönyve* (összeállította: Bér Andor, Makkai László, Makkai Lászlóné és

Surányi László, Téka Nyomda kiadása, é. n. [1991]) c. kötetben. A daláláshoz olykor segítséget nyújthatnak a természeti események is. Ne feledjük, hogy létezik egy könyvsorozat: Réthly Antal: *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon*. Ennek a XIX. századot (1801–1900) felölelő két kötete (OMSZ, Bp., 1998) fontos adalék lehet, bár sajnálatos módon kevés benne a Nógrád megyével kapcsolatos részlet. Így az 1852. február 16-ai (Harsányi Zsolt jegyzetei között található) Csesztvén is észlelt nógrádi földrengés nem szerepel benne (jóllehet Harsányi szerint ekkor a balassagyarmati börtön fala megrepedt), s egy igen ritka időjárési esemény sem: a holdszivárvány, amelyben ugyancsak Csesztvén lehetett gyönyörködni 1852. január 18-án.

Madách ifjúkorában rendszerint hetente kétszer továbbította a posta a leveleket (Pestről a Vác–Rétság–Balassagyarmat–Nógrádszakál útvonalon szerdán és szombaton, míg ugyanezen az útvonalon hétfőn és pénteken érkeztek Pestre a levelek), erről pl. a korabeli kalendáriumokban olvashatunk, mint ahogyan arról is, hogy a különböző településeken mikor tartottak vásárt. A kalendáriumokból egyébként is sok fontos részlet kiderül olykor. Így pl. az utazásokkal kapcsolatos információk is; megtudhatjuk pl., hogy amikor Arany János meglátogatta Madách Imrét, mikor érkezhetett a vonata Vácra, de Madách elhurcolásával kapcsolatban is megfogalmazhatunk hipotéziseket, ha figyelembe vesszük, hogy 1852-ben már Pozsonyba is el lehetett jutni vonattal, így vélhetően Vácra szállították őt a Vízikaszárnyába, nem pedig a megyeszékhelyről, Balassagyarmatról. Sajnos, Nógrád megyei kalendárium Madách idejében nem volt, ez az oka annak, hogy míg az ifjúkori leveleiben említett pesti kereskedőket a korabeli kalendáriumokban megtaláljuk, addig a felesége által 1853-ban említett, vélhetően balassagyarmati kereskedőkről egyelőre nincsenek információink.

Az Alsósztrégovához legközelebb eső postaállomás Nógrádszakálban volt (az Ipoly innenső partján), nem véletlenül. A közlekedés és hírközlés mindig is fontos államügynek számított, ezért a katonai szervezetekre jellemző hatékonysággal igyekeztek azt megszervezni. Mivel Nógrádszakál mellett volt az Ipoly egyetlen kőhídja, ezért a postaállomás nem is lehetett volna máshol, hiszen árvizek alkalmával a többi hídon nem feltétlenül lehetett átkelni. A két szomszédos megyeszék-

hely: Balassagyarmat és Ipolyság között nyilván volt közvetlen út is, ám a leveleket mégis hatalmas kerülővel, a rétsági postaállomáson keresztül szállították. Az ok: az Ipoly partján lévő települések között logikus megoldás ugyan a folyó partján közlekedni, de ez az áradások miatt nem mindig lehetséges. Elnézve a térképet, felmerül a gyanú: talán mégsem lett volna szükség ekkora kerülőre, s lehetséges, hogy az utazók többsége még árvizek idején is egy rövidebb útvonalat választott. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy a szomszédos postaállomások között nem lehetett túlzottan nagy a távolság; ha az utasoknak nem is feltétlenül, de a lovaknak azért enniük, inniuk és pihenniük kellett időnként.

Címzés, földrajzi nevek

A korabeli leveleken egyébként a címzésben fel kellett tüntetni a postaállomásokat is. Amikor pl. Pestről Alsósztrégovára küldte Madách a leveleit, akkor a címzés valahogy így nézett ki: „par / Waitz / Retsag, / Szakal / a / Sztregova”. Tekintsünk el most a helyesírástól! Ez „újmagyarra” fordítva (hogy ez mit jelent, azt mindjárt megmagyarázom) azt jelenti: „Vácon, Rétságon, Nógrádszakálon át Alsósztrégovára”. Azért fordítottam tüstént a mai magyar nyelvre a címzést, mivel a magyarországi települések többségének a nevét a XIX. század végén megváltoztatták. Időszerű volt! Ugyanolyan káosz uralkodott ugyanis ezen a téren, amilyen káosz mindmáig a budapesti utcanevek területén tapasztalható. Ha valaki, aki nem ismeri tüzetesen a fővárost, és minden megszorítás nélkül a Rákóczi utat keresi, akkor csak azt tanácsolhatjuk neki: vegyen egy térképet (ha nincs GPS-e), nézze meg a BKV útvonaltervezőjét a világhálón, aztán ha jókor reggel elindul, estére talán végig tudja járni a főváros Rákóczi útjait, annyi van belőlük. Ugyanez jellemezte a településneveket is, számos Pálfalva, Szentmárton stb. létezett, de hogy Nógrádhoz közelebb eső példákat említsek: a ma Fejér megyében (a Velencei-tónál) található Gárdony és Agárd falunévek pl. Nógrádban is léteztek; az utóbbiak a XIX. század végén, éppen a megkülönböztetés céljából, a Nógrádgárdony és az Ósagárd neveket kapták.

Ne higgyük azonban, hogy a földrajzi reform sikertörténet volt; Erdélyben a mai napig is fennmaradtak teljesen azonos nevű települések (legalábbis a magyar nyelvben). Így pl. két Brassó létezik, az ismert nagyváros mellett ma is ez a neve az egykori Hunyad vármegyében található apró falunak is.

Az egykori Szakalból így lett Nógrádszakál a településnevek egyértelműsítésének korában. A megelőző idők zűrzavara azonban feltétlenül szükségessé tette az útvonal meghatározását, másképp lehetetlenség volt eldönteni, hová szándokozzák a levelet küldeni. (Aki ma Csekén, vagyis az Őrvidéken keresi Kölcsey sírját, csalódní fog, mivel az az egykori Magyarország átellenes felében, Szatmárcsekén található. Sokan keresik Móricz szülőházát Csécsén, pedig az azonos nevű, mára azonban már Tiszacsécsére átkeresztelt faluban született.)

A címzés német–francia nyelven történt. Mivel Madách ifjúkorában a hivatalos nyelv a német volt, ezért a településeknek is általában a német nevét tüntették fel a címzésben (Ofen = Buda, Fünfkirchen = Pécs, Grosswardein = Nagyvárád, Pressburg = Pozsony, Waitzen = Vác), ugyanakkor a 'par' és az 'a' a francia nyelvből eredt, miként a címzés más jellegzetességei is (pl.: A Madame / Madame Anne de Madách, née / de Majthényi). Mivel a társalgás, vagyis a nemzetközi kommunikáció nyelve a francia volt, így ez vált a diplomácia nyelvévé is, így aztán a közlekedésben és hírközlésben is általánossá vált a használata. (A közelmúltban, amikor létezett még ún. légi postai küldemény, amelyet megkülönböztetésül kék színű borítékba tettek, Magyarországon is a „par avion” feliratot olvashattuk a borítékon. Ugyanígy a vonatoknál is kötelező volt a francia nyelvű felirat, pl. a hálókocsiknál.)

A földrajzi név a magyar irodalomtörténet-írás egyik legelhanyagoltabb, legtöbb hibát tartalmazó területe. (Ennél nagyobb zavar csak jeles eleink születésnapját illetően mutatkozik!) Szinnyei József egyébként kiváló munkájában rengeteg helyen találkozunk ilyen természetű félreértéssel: pl. Gulács nem azonos Nemesguláccsal. Néha érthető a tévedés. Magam is találkoztam olyan gyászjelentéssel, amelyben P.-Darócz szerepelt halálozási helyként. Fogtam is a fejemet: vajon Panyidarócról vagy Pusztadarócról van-e szó? (Még szerencse, hogy a P. kizárta a harmadik lehetőséget, Tibolddarócét!) Nyilván ilyen félreér-

tés folytán került Szinnyeinél a Básthy család egyik tagja Pusztadarócra, pedig a sírja ma is Panyidarócon van.

Madách közvetlen környezetének tagjait illetően is félrevezetőek a legújabb lexikonok is. A félreértés egy eddig nem említett forrása ugyanis az, hogy a földrajzi nevek legtöbb névtárában csupán a helységnevek szerepelnek, de azok a települések, amelyek nem voltak közigazgatásilag önállóak (ún. népes puszták) már nem. Nem könnyű pl. rájönni arra, hogy Veres Pálné Beniczky Hermin, jóllehet valóban Láziban született, ez a hely mégsem azonos az egyetlen ilyen nevű faluval, amelyet egyébként Veszprém megyében találunk, hanem egy Losonc melletti település, Lázipusztá. Ráadásul ilyen esetben az sem ritka, hogy egy megyén belül is vannak látszólag azonos nevű (csupán a nem mindig említett előtaggal megkülönböztethető) települések. Így Nógrád megyében Kelecsény jelentheti Tótkelecsényt, Kelecsénypusztát, Fülekelecsényt és Kiskelecsényt is. Az eligazító kézikönyvek sorában érdemes megemlíteni Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I–IV*. (Pest, 1851; hasonlóan is megjelent) c. könyvét, ill. a modern munkák közül Gyalai Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon* (Egler KFT, Bp., 1997, 2006) c. összeállítását. Mindkettő átfogó, a teljesség igényével készült munka, és minden más hasonló kiadványtól megkülönbözteti őket az, hogy nemcsak a helységeket, hanem a népes pusztákat is felsorolja.

Visszatérve a levelek címzésére, így már talán érthető, miért nem volt elegendő a címzett lakhelyét megadni, miért kellett az odáig vezető postaállomásokat is felsorolni; aki Szentmártonba küldte a levelét, az az útvonal megadásával egyértelműsítette, hogy melyik Szentmártonról van szó: Turócszentmártonról, Szentmártonkátáról, Dicsőszentmártonról, Szépkenyerűszentmártonról vagy a többi Szentmárton valamelyikéről. (A *Földrajzi nevek etimológiai szótára* több mint húsz Szentmárton nevű települést sorol fel!)

Hipotetikus levelek

Madáchról lévén szó, külön ki kell térnem a hipotetikus levelekre is. Olyan esetekre, amikor valamilyen nyomós (vagy néha csak annak látszó) ok miatt azt feltételezzük, hogy léteznie kellett egy bizonyos levélnek, annak ellenére, hogy az nincs meg, sőt: korábban sem számolt be szemtanú a létezéséről.

Ez rendkívül kényes, ingoványos terület, látszólag logikus esetekben is könnyű melléfogni. Amikor Fráter Erzsébet 1864. május 13-án ezt írta: „Ez mán ötödik levelem”, akkor nem könnyű eldönteni, vajon rosszul emlékezett-e, vagy valóban négy levelet küldött korábban. (Tekintsünk el most attól a kérdéstől, hogy mennyivel korábban. Nyilván nem évekkel korábbi levelekre gondolt.) Ismerjük a február 17-én, március 16-án és április 10-én Madáchnak küldött levelét, a negyediknek azonban semmi nyoma sincsen. Lehetséges, hogy valóban volt egy negyedik levél is, amely elkallódott, esetleg Madách átadta az ügyvédjének, akitől nem kapta vissza, de az is lehet, hogy sohasem volt. Mindenképpen hiba lenne tehát, ha az ilyen esetlegesen létező, hipotetikus leveleket akár egy levelezéskötetben, akár Madách részletes életrajzában megemlítenénk; a tárgyilagos kommentár csak annyit állapíthat meg ebben az esetben, hogy nem négy, csupán három korábbi levélről van tudomásunk.

Továbbá nem tudunk mit kezdeni az olyan levélrészletekkel sem, amelyekben egyértelmű utalás van a címzett egy korábbi levelére (pl. valamilyen levélbeli kérdésre válaszol a levélíró), ám semmi más támpontunk sincsen.

Egy fokkal jobb a helyzet Nagy Iván levelezési jegyzőkönyvével (OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 957.), ő ugyanis legalább megadta az általa elküldött (néhány esetben azonban ma már nem található) levelek dátumát is, és olykor azok tartalmára is utalt. Itt viszont az a gond, hogy a levél Madách által történő kézhezvételéről nincsen tudomásunk. Kétségtől az a legvalószínűbb, hogy Nagy Iván valóban elküldte a levelet (ha azonban előzőleg került a bejegyzése a jegyzőkönyvbe, a szándék jelzéseként, akkor még ez sem biztos), a posta valóban továbbította, s ha esetleg illetéktelen vette volna át, Madách va-

lószerűleg akkor is megkapta azt. Vegyük észre, hogy még itt is túl sok a bizonytalanság, pusztán arról van szó, hogy mégis jóval nagyobb az esélye annak, hogy a levél a későbbiekben (akár Madách gondatlansága folytán, akár az örököse vagy a levél későbbi tulajdonosa vigyázatlansága miatt) elkallódott, mint annak, hogy azt valójában meg sem kapta.

Érdekes az 1840 elején nővérének, Máriának írt hosszú levél is, amelyben a Lónyayéknál rendezett farsangi bálról részletesen beszámolt. Itt már sokkal komolyabb kételyeink lehetnek, mint Nagy Iván jegyzőkönyvével kapcsolatban, annak ellenére, hogy a levél megvan. Ugyanis Madách novellajegyzetei és apróbb feljegyzései között található. (Oct. Hung. 711.) De hogyan került oda? Ezt nem tudjuk. Mivel hasonló módon „elkeveredett”, „rossz helyre tett” levéllel nem találkoztam, arra gondoltam, hogy csupán fogalmazványról van szó, amit valamiért megőrzött, míg a ténylegesen elküldött levelet Mária halála után talán megsemmisítették. Kétségtől ez is egy lehetőség, ám bár az is elképzelhető, hogy a levelet megírta ugyan, ám sohasem küldte el a nővérének. A hosszúra nyúlt báli mulatság után kimerülten papírra vetett sorokat utólag újraolvasva elégedetlen lehetett a beszámolójával. Ám ebben az esetben, talán más formában, kicsit eltérő tartalommal, de mégiscsak el kellett küldenie egy hasonló levelet, hiszen szövegének első szavai szerint ígéretet tett arra, hogy beszámol a bálról; miért szegte volna meg ezt az ígéretét? Az sincs kizárva, hogy Mari váratlanul Pestre érkezett, így aztán élőszóban mondta el neki azt, amiről a levelében írt. Ebben az esetben tehát létező levélről van ugyan szó, mégis teljes a bizonytalanságunk, fogalmunk sincs, hogy valójában mit küldött el (ha ugyan elküldött valamit) a nővérének a költő: a fennmaradt szövegű levelet, annak egy másolatát, vagy egy kisebb-nagyobb mértékben attól eltérő tartalmú levelet?

Hipotetikus levél az is, amelyről Vay Sarolta tudósított egyik írásában: „Madách már patvarista, Nógrád néhai híres alispánja, Sréter János mellett, amikor megkérdezi édesanyját, varrathat-e kék frakkot, arany gombokkal, aminőben módiztak a negyvenes évek elején. Madách inkább nehezen adja ki a pénzt, mint könnyen, s mindig csodálkozva említi nővérének, Huszárnának, hogy Szontagh Pali nem tudja beosztani a

garasokat, s egyre »bajban és adósságban van«.” (*Gróf Vay Sándor munkái X. Elpusztult urak.* 174. Bp., Országos Monográfia Társaság, é. n. [1910].) Sőt, nemcsak az említett édesanyjához írt levelet nem ismerjük, de azt sem, amelyben valamelyik nővérének (mindkettő Huszárné volt ekkoriban!) említette Szontagh Pál adósságát.

Egy nem létező levél

A hipotetikus levelek állatorvosi lova Madách feltételezett válaszlevele Arany János első (1861. szeptember 12-ei) levelére. 2010-ig minden irodalmár meg volt győződve róla, hogy a *Tragédia* szerzője a művét elismerő költőtárs levelére válaszlevelet írt (én magam is így véltem). Az *Arany János hátrahagyott iratai és levelezés* IV. kötetében (Ráth Mór, Bp., 1889. 385.) ezt olvassuk az említett Arany-levél után: „E levélre a válasz nincs meg.” A kommentárra nyilván azért volt szükség, mert közvetlenül ezután Madách november 2-ai levele következik, formailag tehát úgy fest, mintha az volna a válasz, ám a levél tartalma ezt a lehetőséget kizárja. Már itt megfigyelhető egy apró következetlenség a közreadó részéről. Ha ugyanis egyoldalúan, egymást követő levelek sorozataként fogjuk fel a két költő kapcsolatát, akkor az iménti megállapítás helyett ezt kellett volna írni: „Sem Madách válasza, sem Arany azt követő levele nincs meg.” Ez a tény elgondolkodtató. Mindketten őrzik egymás leveleit, de hogy, hogy nem, egy levélváltásnak a két levele mindkettejükénél hiányzik. Már ezen a ponton érdemes számat vetni azzal a lehetőséggel, hogy a kettős hiány kézenfekvő magyarázata az lehet, hogy ideiglenesen a kommunikáció más módjára tértek át. Nem arra gondolok, hogy egy harmadik személyen keresztül üzentek volna egymásnak, bár egy mindenre kiterjedő elemzésnek ilyen lehetőséggel is számolnia kell. Sokkal inkább arra, hogy találkoztak egymással.

Arany szeptember 12-ei levele más szempontból is tanulságos: érdemes tüzetesen elolvasni, és minden részletére odafigyelni. Ezt nemcsak a Madách-kutatók mulasztották el 150 éven át, hanem maga Madách is!

De lássuk előbb, hogy mi is történt a levéllel! Csak 1992-ben, a kézirati katalógusban tettem közzé Arany levelének borítékát, s bár az azon lévő jelek elgondolkodtatóak voltak, akkoriban mégsem jutottam el odáig, hogy feltételezzem: nem volt válaszlevél. A boríték mindig is megvolt, azért nem törődött vele senki sem, mert nem volt a helyén, a levél mellett, hanem Madách Imre hivatalos levelei között. Pedig látni lehetett, hogy a palliumban található valamennyi hivatalos levél még összehajtván is lényegesen nagyobb, mint a boríték, s így egyikhez sem tartozhatott. Közelebről megnézve feltűnő volt a teljes épségben megmaradt pecsétviasz; ez ugyanis ritkaság, általában már a felbontásnál sem ügyelnek a címzettek annak sértetlenségére. Madách azonban nyilván látta azt, amit minden Madách-kutatónak látnia kellett volna, ha figyelmet szentel egyáltalán ennek a látszólag jelentéktelen papírdarabnak: az AJ monogramot. A pesti bélyegzőn pedig jól olvasható volt a dátum: szeptember 12-e.

Az igazán érdekes azonban a levél rendhagyó címzése volt: „Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakása- / ra. –” Miért nem tudta Arany, hogy Madách Alsósztrégován lakik? S ha Madách nem közölte vele a címét, akkor mire számított? Nyilvánvaló volt, hogy itt valami félreértés történt, és pedig Arany levelének első mondata alapján Madách részéről: „Miután Kegyed, elutazása előtt, engem föl nem keresett, engedje hogy én látogassam meg e néhány sorral.” Arany tehát arra számított (korábban volt már erről szó), hogy Madách majd felkeresi őt, s akkor élőszóban mondhatja el a véleményét. Bizonyára ezért várt a levelével augusztus 25-től szeptember 12-éig. Úgy illett volna, hogy elsőként a szerzővel tudassa véleményét, ám három nappal az országgyűlés berekesztése (augusztus 22.) után a képviselő úr még mindig nem jelentkezett nála, pedig megbízatása véget ért, a munkája immár nem akadályozhatta a jelentkezését. Így történt, hogy augusztus 25-én Tompa Mihálynak írt levelében említette először *Az ember tragédiáját* Arany, a szerző neve nélkül. Aztán egy ideig még várt; vélhetően abban állapodtak meg, hogy Madách ismét jelentkezik majd nála; azt semmiképpen sem ígérhette, hogy levelet ír neki, hiszen ahhoz meg kellett volna kapnia Madách címét.

Arany első mondatából enyhe szemrehányás olvasható ki: számított Madách ismételt látogatására, s azért kénytelen tollat ragadni, mert ez elmaradt. Madách valószínűleg átsiklott ezen (mint ahogyan a Madách-kutatók is), legalábbis abból a lelkendező levélből, amelyet Szontagh Pálnak írt, s amelyben lemásolta Arany levelét, ez derül ki. Később talán rájött, hogy meg kellett volna látogatnia Aranyt, bár az is lehet, hogy Szontagh figyelmeztette erre, aki barátjánál figyelmesebben, vagy egyszerűen csak érzelmi túlfűtöttség nélkül olvasta el a levelet.

Az idő múlására is érdemes figyelni. A levelet 12-én írta s adta postára Arany, a boríték hátoldalán „Balassa-Gyarmath 13/9” és „Szakál 13/9” olvasható, vagyis már másnap átvehette volna a levelet a címzett. De nem tette. Szontaghnak írt levele szerint „tegnap előtt” kapta meg a levelet, s mivel barátjának 19-én írt, ezek szerint csak 17-én. Ne kérdezzük, hogy miért! Nyilván nem volt otthon. Az biztos, hogy egy közeli ismerősének volt az esküvője 15-én, bár nem tudjuk, hogy valóban ott volt-e. Szontaghnak különben azt javasolta Madách, hogy majd vasárnap, vagyis 22-én találkozzanak Nógrádszakálban közös ismerősüknél, mivel szeretne vele találkozni, még az Aranyak adandó válasz előtt. A jó barátunk küldött levélmásolat tartalmazta a keltezés is, Szontagh tehát látta, hogy szeptember 12-ei levélről van szó, amelyre 22-én válaszolni kényszerült. Más esetben talán kimagyarázható lett volna a késlekedés, de itt két hiba is magyarázatra szorult. Először: miért nem kereste fel a szerző ismételtén a bírálót? Másodszor: miért válaszol ennyire későn? Ráadásul az ünnepeket költőnek, akit ekkor már az egész ország ismert, s aki elismerését fejezte ki.

Végül a két jó barát minden bizonnyal átvágta a gordiusi csomót. A megoldás: pattanjon lóra Madách, és meg se álljon az Üllői út és Hárompipa utca sarkáig! Ez volt az egyetlen egyszerű megoldás, s az a tény, hogy látszólag egy teljes levélváltás hiányzik az első levél után, azt bizonyítja, hogy valóban ezt választotta a szerző.

Őnök talán azt mondják minderre, hogy szörszálhasogatás, amire én csakis azt felelhetem: addig örüljünk, amíg van szörszál, amelyet hasogatni lehet! Hiszen nem kis részben éppen ez a mi munkánk. Mert ahol a hasogatható szörszálak eltűnedeznek, ott a filológiai munka is kezd véget érni.

Cikkek és beszédek

A cikkek esetében érdekes kettősség figyelhető meg: vannak köztük kéziratban fennmaradtak és megjelentek, de ezek között kicsi az átfedés. Ha egy kézirat megjelent változatát nem ismerjük, annak persze nem feltétlenül az az oka, hogy Madách nem küldte el valamelyik lapnak, vagy elküldte ugyan, de nem közölték az írását, hanem az is elképzelhető, hogy eddig még nem akadtunk a nyomára, mert egy mára feledésbe merült lapban jelent meg. Fogalmunk sincs, hogy az 1846-ban Losoncon megjelent első megyei lapban, a Pelikánban milyen írások voltak; a lapnak csak a címét ismerjük, de egyetlenegy száma se maradt fenn. A legtöbb lap hozzáférhető, de repertóriumok híján nincs más megoldás: az elejétől a végéig át kell néznünk, valahányszor egy-egy szerző írásait keressük. Az irodalomtudomány ezen a téren az erőforrások lehető legésszerűtlenebb allokációja mellett döntött! Hiszen, ha egyszer valaki venné a fáradságot, és sokszoros munkával ugyan, de elkészítené egy-egy lap teljes repertóriumát, attól kezdve nem kellene újra és újra előről kezdeni a keresgélést, valahányszor egy újabb szerző publikációit kívánjuk összegyűjteni.

Számolnunk kell azzal is, hogy sokszor előfordulhatott: álnév alatt jelent meg az írás, esetleg monogram utalt a szerzőre. Azt persze tudjuk (egy korábbi előadásban már volt róla szó), hogy egy időben politikai írásait előszeretettel írta alá Timonként, vagy hogy a háromszög jel is őt jelölte. Szintén Praznovszky Mihály talált 2015-ben egy olyan írást, amelynek elején „ALSÓ-SZTREGOVA, aug. 28-án.” állt, a végén pedig: „M.” Ebből kellett a figyelmes olvasónak rájönnie arra, hogy ezt is Madách írta.

A cikkek esetében sem sokkal egyszerűbb az írást megvilágító jegyzetek készítése, mint a leveleknél. Míg ott a szövegben előforduló nevek, helyszínek, események, emberi kapcsolatok szorulnak leggyakrabban magyarázatra, addig a cikkekben azok keletkezésének körülményei, s mindenek előtt az előzmények és a következmények. Győrffy Miklós kísérletet tett arra, hogy *Egy elkallódott Madách-Kossuth-vita* c. tanulmányában (It 1961) megvilágítsa két Madách-cikk (*Szózat törvényhatóságainkhoz a Telekdíj ügyében* és *Még egyszer a telekdíjról*) kelet-

kezésének körülményeit, azokat az írásokat, amelyekkel Madách vitába szállt, ill. amelyek vitába szálltak Madáchcsal. A mai olvasónak talán már a 'telekdíj' szó is értelmezhetetlen; valójában földadót jelent, csak akkoriban illetlenségnek számított adóról beszélni, s olyan indulatokat váltott ki az 'adó' szó pusztá említése is, amelyet tanácsos volt némi nyelvi furfanggal elkerülni. Györffy Miklós a későbbiekben derítette csak ki, hogy Kossuth egyik cikkében, Madách nevének említése nélkül, reflektált első írására. (MK 8. 60–66.)

Nemcsak a telekdíjról, de pl. a halálbüntetésről vagy az ún. vegyes házasságról is gyakran vitatkoztak akkoriban, és Madách ezekhez a témákhoz is hozzá szólt. (A vegyes házasság, ellentétben napjaink szóhasználatával, nem a különböző nemzetiségűek, hanem a különböző felekezetűek közti házasságot jelentette.) Egy-egy cikk megértéséhez előbb fel kell térképeznünk, hogy a téma miért vált időszerűvé, kik és milyen álláspontot képviseltek, s hogy végül történt-e valami, pl. jogszabályi változás a vita eredményeként. Még összetettebb magyarázatot kíván pl. a *Beszéd az esküdt székek mellett*, amelynek jegyzetében érdemes kitérni arra is, hogy miért került be ez a követelés néhány évvel később, 1848-ban a 12 pont közé (8. pont: „Esküdtszék, képviselő egyenlőség alapján.”), s hogyan lehetséges mégis, hogy a későbbiekben gyakorlatilag teljesen feledésbe merült? Hiszen voltak időszakok, amikor a 12 pontra sűrűn hivatkoztak, pl. a 10-re („A' katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a' külföldieket vigyék el tőlünk.”), jóllehet nem volt olyan korszaka történelmünknek, amikor ez teljesült volna. (Kivéve talán a szovjet csapatok kivonása és a Natóba történt belépésünk közti rövid időszakot.) Olykor azonban egyesek mégis követelték Magyarország semlegességét, pl. 1956-ban. Az esküdtszékek kérdése azonban 1848 után gyakorlatilag sohasem merült fel komoly formában, így 1956-ban sem.

A beszédek közlése is különleges feladat, főképp az országgyűlési beszéd esetében. A többi beszédnek ugyanis legjobb esetben is csak az írott változatát ismerjük, néha még azt sem. (1861. március 20-án, megválasztása után, Madách megköszönte a választók bizalmát, állítólag szlovák nyelven is. A szlovák nyelvű szöveg azonban nem ismert. Egyelőre a megyegyűléseken elhangzott felszólalásainak szövegeit sem is-

merjük.) Az országgyűlési beszédet azonban gyorsírással lejegyezték, majd átírták, s az utóbbi ma is elolvasható (MNL OL). Ez egybe vethető a szövegváltozattal, amelyet Madách kéziratai között találunk. De van még egy érdekessége: az írnok ugyanis lejegyezte a beszédnek a hallgatóságra gyakorolt hatását is, így számos helyen ilyen megjegyzést találunk: „taps”, „zajos tetszésnyilvánítás”, „derűlség”. Úgy gondolom, ilyen esetben egy kritikai kiadásban a beszédművet, a ténylegesen elhangzott szöveget kell a szerző által véglegesen „jóváhagyott” változatnak tekintenünk, nem pedig azt, amit megírt, bár ami a helyesírást illeti, nyilván a leírt szöveg a mérvadó, nem az írnok helyesírása.

Elbeszélések és feljegyzések

Madách elbeszéléseit sem könnyű feladat jegyzetelni, datálni meg mármár lehetetlenség. Ami biztos: a *Duló Zebedeus kalandjain* ott az 1842-es évszám (ez talán a kezdés éve), de a mű befejezetlen. Nem is jelezte a szerző ennek az ellenkezőjét, noha megtehetette volna, hiszen van egy cédula (KAT 762.), amelyen ez áll:

Ecce hómo kész
Cronica két pénzdarab sorsáról k
A kolozsi nemzetség k
Hétköznapi történet k

Ezek szerint a másik négy elbeszélést befejezettnek tekintette a szerző, míg az ötödiket (véltetően a legkorábban megkezdett) nem, tehát nem arról van szó, hogy csupán egy töredékes változata maradt fenn, hanem arról, hogy sohasem létezett befejezett változata.

Az 1842-es elbeszélés két szempontból érdekes: szokás párhuzamot vonni a *Tollagi Jónás viszontagságai* c. Kisfaludy Károly művel (de több más írással is, Kisfaludyt azért emeltem ki, mert Madáchra hatással volt, s az is biztos, hogy átvett tőle egyet s mást, az Izóra nevet egészen biztosan), másrészt érdekes a szereplő neve is. Ez lehet ugyan beszédes név, de gondolhatunk arra is, hogy a sztrigovai birtok

örökösei a Rimay családot követően a Duló család tagjai voltak, majd őket követték a Révayak. [Rimay György felesége Madách Krisztina volt, s mivel egyetlen fiuknak, Rimay Jánosnak csak lánya született (Mária), aki Duló Gábor felesége lett, így a Duló család vált Sztregova birtokosává.] Madách ezt nyilván tudta, épp ezért nehéz elképzelni, hogy az elbeszéléséhez ennek semmi köze se volna, jóllehet fogalmunk sincs a kettő kapcsolatáról.

A másik négy elbeszélés keletkezési idejét utoljára Györffy Miklós tette elemzés tárgyává, de ő se tudott biztos támpontot adni. Igaz, ezek egyike *A Koloszyak* címmel még a szerző életében megjelent. Itt is elgondolkozhatunk a családnéven. Ismert, létező családról van szó ebben az esetben is (miként pl. az Arany-balladából ismert Bárczy család is létezett), de míg a Duló család Madách korában már régen kihalt, s így a tényeknek nem feltétlenül kellett korlátozniuk az alkotót, addig a Kolosy család tagjai még éltek, ami felveti annak a gyanúját, hogy a történetet talán valóban másoktól hallhatta Madách, mint ahogyan azt az elbeszélés elején le is írta. Ellenkező esetben ugyanis, ha semmi valószínűsége se lett volna a történetnek, számolnia kellett volna az érintett család neheztelésével. Sajnos, ezen az úton eddig még senki sem indult el, pedig talán még nem késő a leszármazottak körében utána járni annak, hogy a családi legendák között nyomára lehet-e bukkanni egy hasonló történetnek.

Rövid kitérőt kell tennem, mert ismét olyasmiről van szó, ami a tudományos gondolkodás lényegét érinti. A néprajzosok körében a tudományág alapvicceként tartják számon az alábbi történetet. (Először Hoppál Mihálytól hallottam, 1974 körül.)

„Közeledik a tél, egy hétig vágják a fát az indiánok. Miután végeztek, a törzsfőnök eltűnődik azon, vajon elegendő lesz-e a kivágott fa télire? Végül úgy dönt, biztos, ami biztos, megkérdezi a kicsit távolabb, elvonultan élő varázslót.

– Mondd csak, milyen telünk lesz idén?

– Keménynek ígérkezik – feleli a varázsló.

A törzsfőnök visszatér, és arra biztatja társait, hogy még egy hétig vágják a fát. Egy hét múlva aztán ismét felkeresi a varázslót.

– Iszonyúan kemény telünk lesz! – hangzik a jóslat.

A törzsfőnök rábírja a többieket, hogy még egy hétig vágják a fát. Majd a harmadik hét után, mivel még mindig nem tudja eldönteni, elég lesz-e a kivágott tüzelő, újra elmegy a varázslóhoz.

– Ilyen szörnyű telünk még sohasem volt! – mondja a varázsló.

– Mégis, miből gondolod? – kérdezi a törzsfőnök.

– Hát te nem hallod, fiam?! Már harmadik hete vágják a fát az indiánok!”

A történet tanulsága esetünkben az, hogy a Kolosy családban fennmaradhatott ugyan olyan hagyomány, amely megerősíteni látszik Madách elbeszélését, de könnyen elképzelhető, hogy ez a hagyomány magából az elbeszélésből ered. A visszacsatolás tehát ebben az esetben sem kizárt. A párhuzam miatt egy pillanatra visszatérnék Lujzára. Amikor első ízben (1986-ban) Dacsókeszin jártam, volt a helybeliek között, aki a szüleitől értesült arról, hogy ott élt Madáchnak Dacsó Lujza nevű szerelme, ám csaknem bizonyos, hogy a hagyomány nem a valóságból eredt, hanem az egykori olvasmányélményből, hiszen Harsányi Zsolt négy kiadást megért regényét sokan olvasták. Az egyszerű halandók számára igen logikusnak látszó feltételezés: egy életrajzi regény nyilván a valóságon alapul.

A feljegyzéseknél még bonyolultabb feladat kideríteni, hogy pontosan milyen forráson alapulhatott egy-egy észrevétel. Nézzünk egy példát!

Generatio aequivoca

az 1666^{iki} Londoni tűz után a *sisymbrium iris* annyi nőtt a tűzhelyen, mint egész Európában nem. –

Nehéz megmondani, honnan vehette Madách ezt az információt, az sem kizárt, hogy hallotta valakitől, de azért mégis az a legvalószínűbb, hogy egy könyvben vagy folyóiratban olvasta. Lehet tehát keresgélni (pl. Madách könyvtárában), vajon melyik olvasmányában találkozhatott ezzel a (saját korában már meglehetősen régi) megfigyeléssel? Néha maga a szerző könnyíti meg a kutató helyzetét. Azon a kéziratlapon, amelyen az említett feljegyzés található (Quart. Hung. 2076. 36. fölió), továbbiakat is találunk, köztük olyanokat, amelyekben nevek szerepel-

nek (White, Brebisson, Crosse, Weekes). Tudománytörténeti előtanulmányra azonban szükség van, másképp aligha találjuk meg azokat a könyveket és folyóiratokat, amelyekben ilyen megfigyelésekről Madách korában olvasni lehetett.

Más esetekben is eredményre vezethet az egyazon papírlapon olvasható feljegyzések együttes keresése.

Erasmus Roterodamus mondá: nem lettem pap, hogy megházasodhassam, s nem házasodtam, hogy pap lehessenek.

Machtet ihr nicht so viel Lumpen, häßt' ich nicht so viel Papier.
Herweg G.

Adrian pápa midőn meg halt a rómaiak koszorúkkal díszíték házi orvosa kapuját e felirattal „Róma megszabadítójának. –

Külön-külön valószínűleg sok helyen megtalálhatók ezek az érdekességek, ám ha valahol mindhármát (vagy legalább a háromból kettőt) egy helyen sikerül megtalálnunk, akkor nagyon valószínű, hogy jó helyen keresgélünk, s esetleg ugyanabban a forrásban más érdekességet is találhatunk, olyasmit, ami közvetve (pl. valamelyik műben) vagy közvetlenül (egy feljegyzésben) Madáchnál is megtalálható. Biztos módszer nincs, sőt, biztos hipotézis sincs: lehet, hogy egészen különböző forrásokból valók a véletlenül egyazon lapra került feljegyzések.

A feljegyzések külön csoportját alkotják a mezőgazdasági jellegűek; ezek száma nem túl nagy, mégis jól mutatják, hogy a költő igyekezett jó gazda lenni, részben azért, hogy családja megélhetését biztosítsa, részben talán az is motiválta (mivel ezek a feljegyzések jobbára az 1850-es évek végéről származnak), hogy a Nógrádi Gazdasági Egylet tagjaként (egy időben a statisztikai és nemzetgazdasági szakosztály vezetőjeként) példát mutasson. Ez az igyekezete azonban kudarcot vallott, miként az egylet több más tagja esetében is; a szervezet alapító elnöke, báró Balassa Antal, a hitelezői elől kénytelen volt Svájcba menekülni, s ott is halt meg 1877-ben, mindössze 18 évvel azután, hogy az egylet alapításának előkészítő tanácskozására invitálta egykori évfolyamtársát, Madách Imrét, az akkor még tulajdonában lévő kékkői várba.

A folyóiratok kiadói nem mindig voltak olyan takarékosak, mint Madách, aki olykor kihasználta azt, hogy a lap hátoldalán egy nagyobb rész üresen maradt. Újságból kivágott papírcsíkok nyomtatást nem tartalmazó felére is írt jegyzeteket. Ebből következtethetünk arra, hogy milyen lapokat járatott, hiszen egy kölcsönbe kapott újságból mégsem illett volna kivágni bizonyos részeket. A gond csak az, hogy a nyomtatott szövegtöredékekből nehéz megállapítani, mikor és hol jelenhettek meg.

Itt van például három feljegyzés: 807., 904. és 905. sorszámok alatt található a kézirati katalógusban, ahol ez a kommentár szerepel: „Összeolvasva a nyomtatott szövegtöredékeket: a folyóirat 15 koronába került és egy pesti (kiadói, nyomdai vagy szerkesztőségi) címet tartalmazott: Bálvány utca 6., Herz János.” Egyelőre nem tudjuk, melyik lapról lehet szó, pedig egyáltalán nem reménytelen dolog sorra venni a felnőtt korában megjelent lapokat, és minden évfolyam egy-egy számát átlapozni (nyilván az utolsó lapon voltak az említett információk).

Rajzok és festmények

Madách egész életében (kb. 5 éves korától kezdve) rajzolt, és 1840 elejétől olajjal is festett. Ritkán találunk ugyan dátumot az alkotásain, de néha azért erre is van példa.

Már Palágyi is közölt egy korai cikkében Madách-rajzokat, komolyabban azonban Vayerné Zibolen Ágnes (*Madách*. Művészet 1964/8. 10–11.), majd Nagyné Nemes Györgyi foglalkozott velük (MK 7.). Utóbbi volt az, aki több fontos részletre fényt derített. Így mindenképp előtt arra, hogy Palágyi Menyhért félreolvasta Madách egyik levelében mesterének a nevét, valójában Schwindt Károly volt az, akitől az olajfestést tanulta. Ő hívta fel a figyelmet egy korábban a kutatók által egyáltalán nem ismert, magántulajdonban lévő képre is, a *Görgei álma*ra. Néhány esetben pedig kiderítette a rajz forrását; így Daumier-től egészen biztosan átvett motívumokat Madách. (MK 7. 39.)

Ugyanakkor változatlanul keveset tudunk a képen ábrázolt személyekről és helyszínekről. Egyik esetben a művész fia, Madách Aladár is jelezte a rajz hátoldalán a tanácstalanságát. „Édesapám iratai között

találtam, nem tudom kit ábrázol.” De legtöbbször nem tett megjegyzést, ha nem tudta, hogy kit ábrázol a rajz.

Bizonyára voltak olyan rajzok is, amelyek már alkotójuk életében mások tulajdonába kerültek; két olajfestményről ezt határozottan állíthatjuk (az *Amor* Lónyay Menyhértnek készült születésnap ajándék volt, a *Görgei álma* is az egykor megajándékozottól került annak le származottaihoz), a rajzoknál inkább csak feltételezhető néhány esetben az ajándékozás, főképp annak alapján, hogy nem szerepelnek az OSZK gyűjteményében (Analekta 3847.). Így nyilván elajándékozott gyerekkori rajz volt a 2005. október 1-jén a Honterus Antikvárium árverésén 170 ezer forintért elkelt, két sertést ábrázoló (valószínűleg nyomtatványból kopírozott) Madách-rajz. Ez az MK 7-ben nem szerepel, és nem is tudható, hogy ki vásárolta meg 2005-ben, éppen ezért fontos megjegyezni, hogy a *Honterus Antikvárium 64. Aukció* c. kiadvány 46. oldalán maga a rajz is megtekinthető, a 168. sorszámú tétel leírása pedig a provenienciára is fényt derít. (Sajnos, a kiadványra ennél pontosabban nem lehet hivatkozni; kolofon híján nem világos, hogy hol nyomtatták, s az sem, hogy volt-e egyáltalán ISBN-száma.) Ma ismeretlen helyen található az 1974-ben a Palóc Múzeumban kiállított, *A civilizátor* című komédiához készített rajz (szerencsére a róla készült fénymásolat nem veszett el, így ez szerepel MK 7-ben is).

A rajz egyike a legérdekesebbeknek. Ha a mű nyolc szereplőjét és a rajz nyolc alakját nemcsak egymással, hanem Madách közvetlen környezetével is kapcsolatba hozzuk, akkor a szereplők többsége elég egyértelműen azonosítható. A civilizátor alakja és István gazdáé könnyen felismerhető; az utóbbi nyilván Madách tisztartójának, Bory Istvánnak felel meg. A rajz jobb szélén látható kis termetű katonás alak a „Jancsi huszár”-nak csúfolt urasági hajdú, Tucsek János, akinek nemcsak keresztnéve, de nemzetisége is egyezik a műben szereplő tót Janóval. Az ajtóban álló magas, erős testalkatú férfi Mihály lehet, a család szakácsa, akinek legendás volt az ereje, s lám: a drámában is magyar a nemzetisége. A szemüveges sovány férfit nem annyira a komédia, mint inkább Madách környezete alapján tudjuk beazonosítani: ő az a Philipp Károly, aki Bory István 1858-as lemondása után a tisztartó szerepét betöltötte. A műben Carlo olasz nemzetiségű; nem tudjuk, hogy Philipp

Károly, aki Balogh Károly szerint Sziléziából került Alsósztrégovára, milyen nemzetiségű lehetett.

Nagy talány, hogy Mürzl, aki a rajzon jól azonosítható, hiszen csak egy nő szerepel a komédiában is és a rajzon is, ki lehetett Madách életében? Pedig fontos lenne tudnunk! A komédiában ugyanis félreérthetetlen utalás van rá, hogy Mürzl a gazda szeretője. Az életben nyilván nem Bory István kedvese lehetett, hiszen ő már igen idős volt (1786 körül született), sokkal inkább Madáché, s ilyen értelemben igazuk van azoknak is, akik István gazdát Madáchcsal azonosítják. Az egyetlen lehetőség, amelyre Nagyné Nemes Györgyi hívta fel a figyelmet: Mürzl az életben az a Márinkó lehetett, akiről egyedül Harsányi Zsolt életrajzi regényében olvashatunk (III. kötet 72–73.). S bár a mű szerint német a nemzetisége, a valóságban inkább szlovák (esetleg magyar) lehetett, hiszen németajkúak nem éltek Alsósztrégován (bár aki legalább egy-két évig iskolába járt, az nyilván tudott valamelyest németül, hiszen sokáig az volt az ország hivatalos nyelve).

8. Levéltári források

Aki a Levéltárban jár (a továbbiakban így, vagy MNL OL formában hivatkozom a 2015-ben Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának nevezett intézményre), sok érdekességet találhat Madáchcsal kapcsolatban. Ezek főleg a családi levéltár P 481. jelzetű fondjában kaptak helyet. Igaz, a közvetlenül Madách Imrével kapcsolatos iratokat és dokumentumokat Leblancné Kelemen Mária igyekezett összegyűjteni és közzé tenni, de azért maradtak benne publikálatlan érdekességek. Amit én találtam (egyáltalán nem módszeresen, inkább ad hoc módon megnézve a több mint négy iratfolyóméternyi dokumentumnak egy elenyésző töredékét), az a következő volt: a *Hős nő* című versnek egy fogalmazványa az egyik iratnak a hátoldalán, egy levél, amelyet eredetileg Szontagh Pál Sréter Miklósnak küldhetett, ő azonban nyilván továbbküldte Madáchnak, így kerülhetett az ő családi levéltárába, s néhány gyászjelentés, amelynek hátoldala Sztregovára volt címezve. Voltak egyéb apró érdekességek is, pl. Madách Sándor feljegyzése gyermekei születéséről, amelyből kiderült, hogy Madách apja még a Sztregova melletti Kisfaluban született (véltetően akkor még nem váltotta ki a Sztregovai birtokokat, csak valamivel később, mivel Imre nagybátyja, János már alsósztregovai születésű volt), pedig Szinnyeinek Al-sósztregovai szerepel születési helyként, mint ahogyan mindenki másnál is.

A családi levéltárnak azonban van egy másik, úgynevezett Mohács előtti része is; aki a család történetét vizsgálja, annak ezt is célszerű megnéznie.

S hogy hol lehetnek még Madáchcsal kapcsolatos iratok a Levéltárban? Ezt nem tudhatjuk. Bármelyik családi fondban előfordulhat egy-egy Madáchtól származó, akár hivatalos, akár magán jellegű levél. Ami azonban különös figyelmet érdemel, bár ezeket a fondokat nemcsak Leblancné Kelemen Mária, hanem Spáczay Hedvig is átnézte, az az úgynevezett gerilla akták D 42–44. fondjai. Ezek tartalmazzák az ab-

szolutizmus korának a magyar ellenállási mozgalommal, fegyveres szervezkedési kísérlettel kapcsolatos iratait. Emlékeztetőül: Madáchot ugyan Rákóczy János bűjtatásának vádjával tartóztatták le, s hurcolták Pozsonyba, ám hónapokkal később a Pestre történő átszállítása éppen azért történt, mert időközben, egy tanúvallomás nyomán, felmerült a gyanú, hogy az emigráció által kezdeményezett (közelebbről báró Kemény Farkashoz köthető) szervezkedésben Madách is részt vett, s ezt már, mivel a szálak területileg is szerteágazóak voltak, csak Pesten lehetett érdemben vizsgálni (pl. az ország különböző részein elfogott személyeket egymással szembesíteni).

Itt is szigorúan csak Madách nevének keresésére irányult eddig a figyelem. Ráadásul a közzé tett iratokban csupa olyan személy fordult elő, akiknek Madáchcsal való kapcsolatáról semmit sem tudunk, így nagy kérdés, hogy miért említette meg valaki az ő nevét is a kihallgatáson. Úgy sejtem, hogy Madách nem vett részt a szervezkedésben (már csak az általa bűjtatott személyekre való tekintettel sem, akik bajba kerültek volna egy házkutatásnál), ugyanakkor bizonyára meggyeszte tudták róla, hogy egy felkelés során számíthatnak rá. Fontos lenne az eddigi keresés mellett más úton is elindulni. Az iratok jelentős részében hivatkozás történik, és pedig az iktatószám megadásával, más iratokra; módszeresen végig kellene menni ezeken a szálakon ahhoz, hogy kellő áttekintésünk legyen. Sajnos, a publikált szövegekben éppen a számok nem mindig pontosak; bizonyos kéziratokban nem könnyű pl. a 4-es és 7-es számjegy megkülönböztetése.

A haditörvényszéki iratok értelemszerűen több helyen vannak, így pl. a hadilevéltárban (talán mondanom sem kell, ilyen egyszerű és közérthető neve sohasem volt ennek az intézménynek), vagy Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, bár a bécsi hadilevéltár is tartalmazhat iratokat. Egyelőre fogalmunk sincs, hogy a pozsonyi Vízikaszárnya iratai hová lettek, pedig legalább Madách fogva tartásának kezdőnapjáról (esetleg a látogatóiról) felvilágosítást adhatnának.

A Madách-per iratainak kívül sok más iratfajta után is érdemes lenne kutatni. Mivel Nógrád megyében viselt hivatal, értelemszerűen az ottani levéltárban akadhatunk a legtöbb dokumentumra. Leblancné Kelemen Mária két dokumentumkötetében igyekezett mindenről számot ad-

ni, amit talált, bár érdemes megjegyezni, hogy volt, amit Krizsán László gyűjteménye korábban már közölt, amit tehát előzetes információ nyomán kifejezetten keresett, ám mégsem tudta újól meg találni. Mint ahogyan nem találta meg a megyegyűléseken Madách felszólalásainak nyomát sem. Ugyancsak nem ismerjük a Zólyomi József által közölt, Madách letartóztatásával kapcsolatos tanúkihallgatási jegyzőkönyvet sem; Zólyomi József sajnos csak összefoglalta az abban szereplő kérdéseket és válaszokat, s bár ezt elég részletesen és körültekintően tette, az eredeti jegyzőkönyv tartalmazhat más fontos információkat is.

Nem tudjuk azt sem, hogy a megyefőnöki iratokban mi lehet, ami Madáchcsal kapcsolatos. Ráadásul nem elegendő csak a nevét tartalmazó iratokkal foglalkozni. Fontos lenne tudni, hogy mikor és hol lehetett az az 1854-es losonci bál, amely Madách házasságának felbomlásával közvetlenül kapcsolatba hozható, mivel ennek sem az időpontjáról, sem a közelebbi helyszínéről fogalmunk sincs. Az abszolutizmus idején az ilyen rendezvények megtartására engedélyt kellett kérni, nyoma kell tehát, hogy legyen valahol, legvalószínűbben a megyefőnöki iratok között. Az is valószínű, hogy az ilyen nagyrendezvényeket fokozott figyelemmel kísérte a hatalom (valaha azt írtam: talán épp ez lehetett az oka annak, hogy Madách, akit csak ideiglenesen helyeztek szabadlábra, s így nyilvánvalóan megfigyelés alatt állt, semmiképpen sem akart részt venni rajta), s ha így volt, akkor utólag jelentések készültek a bálon történetekről, ami szintén fontos forrása lehetne a válás közvetlen előzményének.

Végül sok apró érdekességet tartalmaz a „XIII. 1. A Bory–Madách család iratai” jelzetű fond is. Furcsa módon ezt az egyetlen doboznyi iratot sem nézte át tüzetesebben soha senki, másképp nem fordulhatott volna elő, hogy megbújik benne egy korábban ismeretlen Madách-levélnak a másolata, amelyet nővérének, Madách Annának írt 1843. január 1-jén. (Első ízben a kézirati katalógusban adtam számot erről a levélről.)

Az Egyetemi Levéltárban sem folyt még soha kutatás; megpróbálkoztam ugyan bejutni még 1990-ben, de elutasításban volt részem. Akkor azt mondták, Madách egyetemi éveiből nem maradt fenn semmiféle dokumentum. S hogy mit kellene mégis megtalálni ott? Főképp év-

folymtársainak és tanárainak a névsorát. Még azt sem tartom kizártnak, hogy esetleg adott ki évkönyvet is az egyetem; 30–40 évvel később ez már a gimnáziumokban is szokás volt. Addig is maradnak a találgatások, s az a kevés, amit innen-onnan (pl. Madách leveleiből vagy Lónyay Menyhért önéletrajzából) megtudhatunk.

Végezetül érdemes megemlíteni (bár ennek jelentősége napjainkban már csökken), hogy Nógrád északi (a mai Szlovákia területén lévő) részének egyházi anyakönyvei a szlovák területi levéltárban található, konkrétan a Besztercebányai Levéltárban. Ezek tehát nem anyakönyvi másolatok, amelyek hiányosan ugyan, de Salgótarjánban is rendelkezésre állnak, hanem az eredeti anyakönyvek. A Nemzetközi Genealógiai Társaság Salt Lake Cityben folyamatosan számítógépre viszi az anyakönyveket (a világ összes elérhető anyakönyvét, így értelemszerűen a Magyarországon és Szlovákiában találhatóakat is), így a világhálón ma már nagyon sok információ elérhető, s ezek köre folyamatosan bővül. Arra azonban nem árt ügyelnünk, hogy az adatbázisszerű keresésnek vannak korlátai. A nevekben sok az elírás, hiszen még a magyar nyelvet jól ismerőnek se mindig könnyű egy-egy családnévvel elolvasnia az anyakönyvekben, arról nem is beszélve, hányféleképpen írták a hallomás útján lejegyzett neveket. (Egy analfabétánál eleve nem is volt lehetőség az ellenőrzésre, vagy olyan kérdések tisztázására, hogy cz-vel vagy c-vel írja-e a nevét.) Érdemes tehát magukat a képszerűen rögzített anyakönyveket lapozni a képernyőn.

A levéltári dokumentumokra szokás úgy tekinteni, mint az abszolút biztos információk forrására. Célszerű ettől az előítélettől megszabadulnia annak, aki tudományos pályára készül! Minden dokumentumot gyanakvással kell olvasnunk, nem zárva ki a tévedés, sőt, egyes esetekben a szándékos megtévesztés lehetőségét sem. Ha több tanúkihallgatási jegyzőkönyvben egybehangzóan azt olvassuk, hogy egy bizonyos nő éjszakánként fekete macskává változott (a boszorkányperekben erre bőségesen van példa), akkor ma már nyilván senki se gondolja komolyan, hogy a többek által is megerősített állításnak bármi köze volna a valósághoz. Sajnos, nem mindig ilyen könnyen átlátható a dokumentum és a valóság viszonya.

Az anyakönyvekben általában még olyan esetekben sem végezték el a papok ill. lelkészek az ellenőrzést, amikor erre viszonylag egyszerű és nem túl időigényes eljárás kínálkozott. Hiszen ha a vőlegény és a menyasszony ugyanott született, ahol összeházasodtak, akkor az általuk bemondott életkor helyett sokkal jobb lett volna visszalapozni a keresztelési anyakönyvben, s megnézni: valójában mikor is születtek. Erre a legritkább esetben került sor, így aztán a házasulandók életkoránál sok a téves bejegyzés.

Sokan talán úgy gondolják, a keresztyén/keresztyén anyakönyvek latin nyelvű bejegyzéseit nehezebb olvasni és főképp megérteni, mint a magyar nyelvűeket. Ez azonban nem feltétlenül van így. Nekem például órákba telt, mire a halálokként egy bizonyos anyakönyvben számos helyen bejegyzett „időtlenség” nyitjára rájöttem, ezzel ugyanis korábban egyetlen halotti anyakönyvben sem találkoztam. Aztán az életkorokat nézve megértettem, miről is van szó. Az időtlenség/idétlenség valójában idő előttiiséget jelent, vagyis koraszülést. (Minden esetben néhány órát vagy pár napot élt újszülöttekről volt szó.) Ma sem tudom, hogy az egyik losonci házassági anyakönyvben a menyasszony társadalmi állása rovatban olvasott „becsületes hajadon” és „becsületes szűz” között mi a különbség. A különös az, hogy egyazon lapon, egyazon lelkész hol ezt, hol azt írta, ezért változatlanul él bennem a gyanú, hogy valamiféle különbség bizonyára lehetett, jöllehet eddig még minden megkérdőjelezett tanácstalanul állt az esettel szemben.

A latin és a magyar nyelv között még az anyakönyvi bejegyzések szintjén sincs egy-egyértelmű megfelelés; latinul csak Barbara van, magyarul ez lehet Barbara és Borbála is, a Francisca Fanni és Franciska stb. Régen a magyar nyelvben inkább csak a magyar neveket használták (az iménti példánál maradva a Borbálát és a Fannit). A házasságon kívüli születés mindig egyértelműen kiolvasható az anyakönyvekből, hiszen az „apa” rovatban ilyenkor nincsen név, vagy a „pater ignotus” bejegyzést találjuk (az apa ismeretlen), s általában van egy olyan oszlop is, ahol az „illegitimus” (fűknál), ill. az „illegitima” (lányoknál) szó mutatja, hogy házasságon kívül született gyermekről van szó.

Ahhoz, hogy az anyakönyvekben keresgélni tudjunk, előzőleg tisztoznunk kell (ha lehet) a keresett személy vallását. A keresztyének/ke-

resztyének körében a születés napját sokáig egyáltalán nem jegyezték be, csak a keresztelését; valóban: mivel az újszülött pogány, így nem is lehetett őt előbb, csakis a keresztelés alkalmával bejegyezni. A születésnap egyébként is mellékes volt (valaha a legtöbb ember nem is tudta napra pontosan, hogy mikor született), a névnap számított családi ünnepnek. Ennek megfelelően a karácsony jelentősége is jóval kisebb volt, szemben a húsvétal. (Egyetemi évei alatt Madách karácsonykor Pesten volt, húsvétkor azonban, hosszabb tanítási szünet lévén, mindig otthon találjuk őt, Alsósztrégován.)

Ha tisztáztuk a vallást és a helyszínt, akkor már csak meg kell néznünk Dvorzsák János: *Magyarország helységnévtára I–III.* c. könyvét, abban ugyanis megtaláljuk a választ arra a kérdésre, hogy egy adott település különböző felekezetű lakói hová is tartoztak, melyik település anyakönyveiben kell őket keresnünk. Így pl. Csesztve katolikus lakosait a csesztvei katolikus anyakönyvekben találjuk, de már az evangélikusokat a szomszédos településnek, Szügynek az anyakönyveibe jegyezték be.

Sokszor még ez sem elegendő. Nógrádban pl. kevés református élt. Olyan helyeken, ahol csak egészen távoli településen volt református gyülekezet, általában az evangélikus anyakönyvbe írták be őket. Sőt, arra is találunk példát, hogy a katolikusba. (A református Lisznyai Kálmán keresztelése a herencsényi katolikus anyakönyvben szerepel!)

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a magyar helységneveket illetően csak a XIX. század végén sikerült helyel-közzel rendet teremteni. Volt már róla szó, a posta működésével kapcsolatban, hogy rengeteg azonos nevű település létezett. Ez számos esetben a lexikonszerkesztőket is megzavarta, így e téren sok a téves adat Szinnyeinek is, az ÚMIL-ban vagy az ÚMÉL-ben is stb. Néha egyébként már azt sem könnyű eldönteni, hogy valóban helységről, tehát közigazgatásilag önálló településről van-e szó, vagy csak népes pusztáról; ez utóbbiakról ugyanis csak kevés földrajzi lexikon ad számot. Épp ezért nem nélkülözhetők az egyházi sematizmusok sem. Ha mondjuk a Rozsnyói Püspökség korabeli sematizmusát megnézzük, abban az alsósztrégovai plébánia filiáit is hiánytalanul megtaláljuk. Kár, hogy éppen Nógrád megye egyházigazgatási szempontból négyfelé tagolódott: a nyugati

részek a Váci Egyházmegyéhez, a keletiek az Egri Egyházmegyéhez, az északiak a Rozsnyói Egyházmegyéhez tartoztak, néhány település pedig (pl. Érsekvadkert) az Esztergomi Egyházmegyéhez. Így tehát, ha katolikus személyeket keresünk, négy sematizmust kell kézközelben tartanunk. Szerencsésebb a helyzet az evangélikusokkal: ők valamennyien a Bányai Evangélikus Egyházkerülethez tartoztak.

Persze, ha felvidéki anyakönyvekről van szó, akkor mindez sokkal egyszerűbb, elegendő egyetlen kézikönyvet kézbe vennünk: *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia* (spracovala Jana Sarmányová, Odbor Archívnictva Ministerstva Vnútra SR, Bratislava, 1991). Ha mondjuk Alsósztrégovára vagyunk kíváncsiak, akkor a könyv végén lévő mutatóból megtudhatjuk, hogy a 76. oldalra kell lapoznunk (bár erre nincs is szükség, hiszen ábécé rendben következnek a helységnevek), ott pedig a katolikus és az evangélikus anyakönyvekről is képet kaphatunk. Először is az alapinformációk: a település jelenleg (vagyis 1991-ben) közigazgatásilag a Nagykürtösi Járáshoz tartozik, maguk az anyakönyvek pedig a Besztercebányai Levéltárban találhatóak. Majd következik a katolikus anyakönyvekkel kapcsolatos alapinformáció: a települések felsorolása (sajnos, a népes puszták itt sem szerepelnek), és mindhárom anyakönyvnél (keresztelési, esketési és halotti; a klasszikus B, C, D betűjelölések helyett azok szlovák megfelelőit találjuk: n., s., z.) az évkör következik: pontosan mettől meddig található meg az anyakönyvek. Rejtély, hogy ennek a példamutató kézikönyvnek a negyed századdal ezelőtti megjelenése óta miért nem sikerült Magyarországon egy hasonló munkát közre adni.

A szlovák könyvhöz csak két apróságot kell a kezünk ügyében tartanunk. Az egyik egy kétnyelvű helységnévtár, pl. *Magyar neve? Határokon túli helységnév-szótár* (Arany Lapok, 1990). A gondatlan, hibát hibára halmozó külső megtévesztő. A borítón lévő címben nincs kérdőjel, és 'helységnévszótár' szerepel, kötőjel nélkül, előtte pedig a címdalton kihagyott 'magyar' jelzőt találjuk, ráadásul az előzéklapot és a címdalt is teljesen szabálytalan módon lapszámozással látták el, arról nem is szólva, hogy a kettő között elhelyeztek egy térképmellékletet és egy tartalomjegyzéket is. Valójában, a riasztó külsőségek ellenére, elég pontos és szakzerű munkáról van szó, amelyben a szlovák,

román stb. ékezetes betűket is sikerült visszaadni. A másik apróság, ami jól jöhet, egy megfelelő közigazgatási térkép, bár még többet segíthetnének az egyházigazgatási térképek, ha lennének ilyenek (én még nem találkoztam velük).

Vannak a levéltári munkának különleges szakértelmet kívánó területei. A Madách-dokumentumok egy jelentős része a birtokokkal, osztályegyezséggel, tagosítással, árendásokkal, és az említettekkel összefüggő perekkel kapcsolatos. Ezek kutatásához nem tudok tanácsot adni. Sok a német nyelvű irat, amelyeknek értelmezéséhez jól jöhet Karl Bruns: *Die Amtssprache* c. munkája [Berlin, 1928 (13. Auflage)], kataszteri térképekre is szükség lehet az eligazodáshoz, a korszak birtokokkal kapcsolatos jogügyleteiben sem árt valahogyan eligazodnunk, pl. a hatályos törvényeket ismernünk, másképp nem érthetjük meg, hogy egy-egy konkrét ügyben miért döntött a felperes vagy az alperes javára a bíróságnak. Már az elnevezéseket illetően is könnyű hibázni annak, akinek nincs meg a kellő jogtörténeti előképzettsége. Egyetlen példa: az irodalmárok sokszor beszélnek Madách bebörtönzéséről és hadbíróági peréről (magam is elkövettem néhányszor ezt a hibát). Egy tudományos igényű közleményben azonban illik szakszerűsége törekedni. Madáchot nem bebörtönözték (mire egyáltalán ítélet született az ügyében, addigra már régen szabadlábon volt), hanem letartóztatták és fogva tartották, a Kriegsgericht pedig nem hadbíróaságot, hanem haditörvényszéket jelent.

A hadiapparátusok általános működési módjaival sem árt tisztában lennünk, másképp nem érthetjük meg a rendszer kommunikációs rendszerét sem. Egy példa: amikor a Pesti Haditörvényszék úgy ítélte meg, hogy egy gerillaügy kapcsán Madáchot is ki kellene hallgatnia, s szembesítenie őt más letartóztatottakkal, akkor „természetesen” nem a Pozsonyi Kerületi Katonai Parancsnokságnak írta meg a javaslatát, ahol a gyanúsítottat fogva tartották. Ez tiltott kommunikáció lett volna, hiszen a katonai hierarchia ugyanazon szintjén helyezkedtek el, így egyik fél sem adhatott utasítást a másiknak, de még csak javaslatot sem tehetett. Ilyen esetben kötelező volt a közvetett kommunikáció: a katonai hierarchia eggyel magasabb szintjén keresztül kellett az információkat eljuttatni. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a Pesti Haditörvény-

széknek a Császári-Királyi Katonai és Polgári Kormányzóság felé kellett javaslatot tennie az ügyben, majd az utóbbi, miután megalapozottan látta azt, utasította a Pozsonyi Kerületi Katonai Parancsnokságot a fogoly Pestre történő átszállítására.

Mindezzel csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy Madách perének kutatása izgalmas, ugyanakkor különleges előtanulmányokat kívánó feladat: a jogban, a hadügyben, a korabeli német hivatali és a katonai nyelvben, a közigazgatás és a katonai igazgatás rendszerében egyaránt el kell mélyednie annak, aki eredményt szeretne elérni.

9. Madách élete

A Madách életéről fennmaradt információk tele vannak előítéletekkel, felületes megállapításokkal és pontatlanságokkal. (Nyilván nem ő az egyetlen, akiről ez elmondható.) Ez egészen természetes is, hiszen a halála után viszonylag sok idő telt el, amíg az első életrajzok megjelentek, azok pedig leggyakrabban a családtagok és barátok visszaemlékezéseit vették alapul, a dokumentumokat csak szerény mértékben, eltekintve persze az életműtől, a kifejezetten irodalmi jellegű alkotásoktól, amelyekkel alátámasztani véltek különböző feltevéseket. Hosszú idő után is csak kevés irodalmár gondolta úgy, hogy érdemes lenne az életrajzi szempontból fontos dokumentumokat felkutatni, és nagyobb mértékben tekintetbe venni.

A legkorábbi (vázlatos) életrajz Bérczy Károly emlékbeszéde volt 1866-ban, sokáig ez volt a legfontosabb forrás, mert csak 1899-ben jelent meg újabb, önálló kutatáson alapuló életrajz, nem is egy, hanem mindjárt kettő. (Tekintsünk el most a *Bibliográfiák és adattárak* c. előadásomban említett adattól: „Füchsel Ármin: Madách Imre és «Az ember tragoediája». Biharmegyei Közlöny, 1876. 32–41. sz.” Erről a tízrészes dolgozatról semmit sem tudunk, sőt, a szerzője is teljesen ismeretlen, mint ahogyan a Biharmegyei Közlönynek ez az évfolyama is.) Bérczy közeli ismerőse volt Madáchnak, aki (visszaemlékezése szerint) megmutatta neki ifjúkori verseit, azt pedig, hogy 1861-ben kapcsolatban álltak egymással, levelek bizonyítják. Eredetileg Bérczy feladata lett volna, hogy Madách életművét megjelentesse, ebben azonban korai halála megakadályozta őt. Így nyilván szoros kapcsolatba került a családdal, s az is biztos, hogy Madách kézíratait tüzetesen átnézte. Ez kiderül pl. abból, hogy egy Szontagh Pálnak írt levélfogalmazványon olyan megjegyzést talált, amelyet azóta se látott senki. Más esetekben indokolt lenne a gyanú: talán soha nem is létezett ez a fogalmazvány, ám Bérczynek semmi oka se lehetett arra, hogy nem létező Madách-szöveget tegyen közzé, hiszen ekkor még Madách műve-

inek (nem is szólva a levelezéséről) a java része teljesen ismeretlen volt. És maga az idézet is Madáchra vall: „Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!” (Erről az idézetről, valamint a nyomtatásban megjelent változatáról is volt már szó *Az ember tragédiája keletkezése és szövege* c. előadásomban.)

Bérczy Károly tehát sokat tudhatott, s nemcsak a családtagoknál, hanem az érintett ismerőseinél is érdeklődhetett: Aranynál, Szontaghynál, Nagy Ivánnál, Lónyaynál. Ugyanakkor valószínűleg kevés dokumentumot látott. A családi levéltárat ugyan megnézhetette volna Alsósztrégován, de neki más feladata volt: az életművet kellett volna összegyűjtenie és kiadnia. Szerencsétlenségére vagy a keresztlési anyakönyv vagy a keresztlevele a kezébe kerülhetett, így aztán tőle származik az ominózus január 21-ei születési dátum. Bérczy ismertségét és tekintélyét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az emlékbeszéd megjelenésétől kezdve több mint száz éven át minden életrajzban, lexikonban, tanulmányban és márványtáblán ezt a téves adatot közölték, holott korábban általánosan elfogadott volt a 20-ai születési dátum. Madách is, nővére is, Arany is ezt tartotta helyesnek, és Madách haláláig nem ismerünk olyan nyomtatott forrást, amelyben 21-e szerepelt volna.

Úgy látszik, már Bérczy korában sem tudatosodott az emberekben (a jelek szerint Bérczy Károlyban sem) az az egyszerű tény, hogy a keresztlevele a kereszteleőről ad információt, nem a születésről. Előfordulhatott persze (igaz, jóval később, jellemzően a XIX. század közepétől), hogy a születés napját is feltüntették az anyakönyvben, illetve a keresztlevelemben, de ez akkor is mellékes adatnak számított, s nem is feltétlenül volt pontos. Csak 1895-től, az állami – és ennek megfelelően már nem keresztlési, hanem születési! – anyakönyvezés megjelenésétől lehet komolyabban támaszkodni rá. Hiszen a keresztlési anyakönyvbe rendszeren a kereszteleés napján történt a bejegyzés, így a rítus időpontjának tekintetében szinte kizárt a tévedés lehetősége (bár elírás

azért itt is előfordulhatott). A születés napjáról viszont a papnak vagy lelkésznek nem feltétlenül volt biztos tudomása: általában a szülők „bemondását” fogadta el, s jegyezte be utólag, a kereszteleéskor.

Persze, ha az előző napon született a gyermek, akkor azért a szülők még elég jól emlékeztek rá. De hogy milyen gyenge az emberi emlékezet, azt Madách kisebbik lányának anyakönyvi bejegyzése tanúsítja. Madách Borbála 1853. április 3-án született. Ezt Fráter Erzsébet nagynénje, Fráter Pálné Platthy Klára írta Madáchnak, pontosabban szólva 7-én (csütörtökön) arról tudósította az apát, hogy kislánya vasárnap (tehát 3-án) született. Mivel a család Madách közeli visszatértében reménykedett, ezért húzták-halasztották a kereszteleést, amelyre végül április 28-án került sor. De ekkor már nem emlékeztek pontosan a születési napra, így történhetett, hogy április 2-a (szombat) került be születési dátumként a csesztve-i katolikus anyakönyvbe.

Őnök persze joggal kérdezhetik, hogy miért olyan fontos a születés pontos napja? Erre többféle felelet is létezik. A cinikus válasz az, hogy valójában egyáltalán nem fontos, de a tudálékos lexikonszerkesztők igyekeznek napra pontosan megadni, hogy ki mikor született. S ha már ilyen fölösleges tevékenységgel töltik az idejüket, elvárható, hogy legalább jól végezzék a munkájukat, járjanak utána annak, mennyire megbízhatóak az innen-onnan (leggyakrabban sajnos más lexikonokból átvett) adataik. De nemcsak nekik kellene komolyabban venni a munkájukat, hanem pl. az asztrológusoknak is. Függetlenül attól, hogy ki mi-ben hisz, alapkövetelmény: ha már egyszer horoszkópot kíván felállítani valaki, akkor igyekezzék előbb megtudni a születés pontos helyét és idejét. És ha már a modern időkben – ellentétben Madách korával, amikor a névnapot ünnepelték meg – a születésnapot tartjuk fontosabbnak, akkor illő is, hogy a híres emberek születésnapjait lehetőleg akkor ünnepeljük, amikor valóban megszülettek. A születésnapra azért is érdemes nagyobb gondot fordítanunk, mert néha éveket tévednek a lexikonok. Nem is kell messzire mennünk: Madách ifjúkori barátjának, Lisznyai Kálmánnak a születési évét még életében helyesen adta meg egy lexikon (Thewrewk József, ponori: *Magyarok születésnapjai. Első közlés, az 1843/4-iki hongyülést illető*. II. kiadás, Pozsony, 1847., *Második közlés, a multat és jelent illető*. Pest, 1846.), de már a halála

után következetesen 1823 októbere szerepelt minden kézikönyvben és monográfiában. Pedig a herencsényi katolikus anyakönyvben az 1821-ben megkereszteltek között találjuk őt. A gyászjelentése is arról adott hírt, hogy életének 42. évében hunyt el, 1863 februárjában. Érthetetlen tehát, hogy miként lehetett két évet tévedni úgy, hogy több mint száz éven át a téves dátum terjedt el, nem a valódi.

1899-ben aztán két nagyobb lélegzetű életrajz is napvilágot látott: Palágyi Menyhérté (*Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900) és Becker Hugóé (MK 34.), aki a későbbiekben Bakonyi Hugó néven tette közzé Madáchcsal kapcsolatos tanulmányait. (Nem tévedés: Palágyi könyvében 1900-as évszám áll, de Madách Aladár egy 1899 novemberi levelében arról számolt be, hogy már el is olvasta a könyvet.) Becker Hugó négy személynek mondott köszönetet cikksorozata végén: Madách Aladárnak, Szontagh Pálnak, Nagy Ivánnak és Henrici Ágostonnak, az alsósztrégovai lelkésznek, amiből az is következik, hogy a munkát legalábbis a közlést megelőző évben el kellett kezdenie, hiszen Nagy Iván 1898. október 26-án meghalt. Palágyi minden bizonnyal még korábban nekifogott az életrajznak, amely eredetileg egy Madách összkiadás bevezetőjében kapott volna helyet, legalábbis erre volt szerződése az Athenaeum Kiadóval. Az összkiadás végül nem készült el, az életrajz terjedelme pedig egyre csak nőtt. Az biztos, hogy már 1892 augusztusában a sztrégovai kastélyban időzött, Madách Aladár vendégeként, és nyilván többször is visszatért oda. Kisebb írásokat is megjelentetett Madáchról, mielőtt a könyvet kiadta volna, pl. Fráter Erzsébettel vagy Madách rajzaival kapcsolatban.

A későbbiekben több mint 30 éven át nem volt érdemi előrelépés az életrajzot illetően. Ezt annak ellenére le kell szögezni, hogy több életrajzi dolgozat is megjelent ebben az időszakban. Itt van pl. Haraszti Gyula: *Madách Imre* c. vékony könyve (Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, Bp., 1912), amely a Modern Könyvtár sorozat 128., a Nagy Emberek alsorozat III. köteteként látott napvilágot. Jellemző, hogy az életrajzi krónikában Radó György egyetlen helyen sem említette meg a művet (mint ahogyan én sem hivatkoztam rá a második kiadásban), mert semmi újat se mondott más életrajzokhoz képest. Ugyanez elmondható a *Bibliográfiák és adattárak* cí-

mű előadásomban már említett Gyulai Ágost könyvéről is (*Madách életéből*, Bp., 1903). Vida Imre füzete, a *Madách Imre életének vázlat*a (Bp., 1925) valóban csak vázlat, vagy inkább a vázlat vázlata. Ő legalább igyekezett valami újat mondani, így Madách egyik verskéziratából arra következtetett, hogy a költő kései szerelme, Borka, Tucsek János urasági hajdú felesége, Bagyinszky Borbála volt. Ez valószínűleg tévedés, ám Vida felvetése nem volt teljesen alaptalan. Más kérdés, hogy ezen kívül gyakorlatilag nincsen új adat az életrajzi vázlatában. Morvay Győző különlenyomatként is terjesztett írása, *Adalékok Madách Imre életéhez* (amely 1908-ban a Beöthy-émlékkönyvben jelent meg), szintén nem tett hozzá érdemi információt a már korábban ismertekhez. Csupán egyetlen forrásból, Majthényi Annának unokájához, Károlyi Miksáné Huszár Annához írt leveleiből gyűjtötte ki azokat, amelyekben Madáchról is említés történt.

Megjelent azonban egy nagymonográfia is ebben az időszakban, amelynek ismert, sőt: elismert volt a szerzője. Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája* címen két ízben is kiadta a könyvét (1914, 1922). A szerző komoly irodalmár volt, amit már azon is lemérhetett a korabeli olvasó, hogy első ízben találkozhatott egy Madách-monográfia végén terjedelmes bibliográfiával. Ennek ellenére ebben a könyvben is csak szerény mértékben találunk olyan életrajzi adatokat, amelyek máshol nem szerepeltek már korábban. A legfontosabb ezek közül a fő mű címének keletkezésével kapcsolatos vanyarci történet. (Erről *Az ember tragédiája keletkezése és szövege* című előadásomban részletesen szoltam.) Hiába, Voinovich nagyszerű irodalmár volt, de nem volt terepkutató!

Pedig az életrajzi adatok gyűjtéséhez időnként az sem árt, ha elhagyjuk a dolgozószobánkat, s nem a könyvtárban kutakodunk (ami persze egyáltalán nem fölösleges időtöltés), nem is a levéltárban (ami egyenesen ajánlott időtöltés), hanem az érintett személy életének színhelyein, főképp a vele kapcsolatban álló személyeknél, vagy azok lezármazottainál. [Sajnos, kevés biográfus van, aki a terepmunkát fontosnak tartja, de azért lehet rá példát találni. Szabolcsi Miklós kitartóan gyűjtötte József Attila életével kapcsolatban a dokumentumokat, és példamutató könyvet adott közre (*Fiatal életek indulója*. Bp., Akadé-

miai Kiadó, 1963), amely rengeteg új információt tartalmazott, gazdag képanyaggal. (Munkája folytatásaként további köteteket szentelt a költő későbbi életszakaszainak.)]

Érdemes belegondolni abba, hogy Voinovich művével nagyjából egy időben írta Balogh Károly a *Gyermekkorom emlékei* c. memoárját (MK 6.); bőségesen lett volna mit lejegyezni mindabból, amire ő emlékezett, s amiből nyilván csak a legfontosabbnak tartott események kerültek be a könyvébe. Őt azonban a jelek szerint nem kérdezte meg senki (a fiát, ifj. Balogh Károlyt, annál többen faggatták). Hiába, az íróasztaltól nem könnyű túlságosan eltávolodni! Madách unokaöccsével (aki 1920-ban hunyt el) leginkább Pécsen lehetett volna találkozni, míg pl. Szontagh Pál sokat időzött Pesten, és Balogh Károly fia is Pesten élt. Levélben is lehetett volna érdeklődni, de ezzel a lehetőséggel is kevesen éltek. Palágyi, könyvének tanúsága szerint, Veres Pálné lányánál és Lónyay Menyhért öccsénél (Albertnél) is levélben érdeklődött, még hozzá eredményesen.

Ilyen előzmények után egy szépíró, Harsányi Zsolt volt az, aki úgy gondolta, hogy egy terjedelmes életrajzi regényhez túlságosan kevés mindaz, amit Madách életével kapcsolatban 1932 előtt közre adtak. A kor csúcsmédiáját hívta segítségül, vagyis egy rádióelőadásban beszélt a készülő regényéről, és arra kérte a hallgatókat, ha tudják, segítsék adatokkal a munkáját. Ezt követően a Pesti Hírlap vasárnapi számaiban is rendszeresen írt Madáchról egy-egy cikket. A hatás nem maradt el. Harsányi levelezéséből az is kiderül, hogy aki a levelében arról tudósította őt, hogy fontos információk, netán dokumentumok birtokában van, azokat rendre fel is kereste. (Pl. Henrici Ágoston lelkész Béla nevű fiát Poltáron.)

Az 1932-ig megjelent Madách-irodalom, és az említett módon rokonoktól, ismerősöktől szerzett információk azonban együttesen is kevésnek bizonyultak volna egy korrekt Madách-életrajz megírásához. Szerencsére egy közeli rokonának nem volt semmi más elfoglaltsága, mint hogy szorgalmasan járja a kézirat- és levéltárakat, és lejegyezze mindazt, ami Madách életével kapcsolatos. Ez máig egyedülálló kutatás volt, amelynek részleteiről ugyan semmit sem tudunk, ám közvetve, maga a Madách-regény sokat elárul. Harsányi a jelek szerint elsőként

közölt Madách Mária és családja meggyilkolásának hátteréről olyan tényeket, amelyek csakis a bűnügyet tárgyaló Aradi Törvényszéktől, ill. a területileg illetékes Aradi Levéltárból származhattak, ami a Trianon utáni időszakban nem lehetett könnyű feladat. A regény az egyetlen írás, amely Madách letartóztatását napra pontosan megadja (1852. augusztus 18.), azóta se tudjuk, hogy milyen forrás alapján, mert ez sem a budapesti, sem a bécsi levéltárban őrzött haditörvényszéki iratokból nem derül ki. (Lehet, hogy a pozsonyi Vízikaszárnya dokumentumaihoz is hozzájutott a segítőkész rokon? Ott ugyanis nyilván feljegyezték az érkezés napját.)

Harsányi igen gyorsan dolgozott (ami persze esztétikai szempontból egyáltalán nem vált előnyére az írásának), hiszen 1932 karácsonyára már meg is jelent a háromkötetes mű, amelyet aztán többször is (néha rövidítve) kiadtak, 1942-ben negyedik alkalommal. Az ellenőrizhető információknál ritkán tévedett a szerző, nagy kérdés azonban, hogy ott, ahol nem áll rendelkezésünkre külső forrás, mi a helyzet? Nem is annyira az a kérdés, hogy nem tévedett-e itt-ott, nem fordult-e elő olykor félreolvasás vagy felületes jegyzetelés a rendkívül szerteágazó munka közben, sokkal inkább az a zavaró, hogy nem tudjuk, mi az, ami tisztán az írói fantázia terméke. A regény tehát hatalmas forrásaanyag, ugyanakkor – egyszerűen a regény jellegéből adódóan – a legkevésbé megbízható forrásaink egyike. Erről persze a szerző nem tehet, furcsa lenne felróni neki, hogy miért nem írt tudományos életrajzt regény helyett?

Újabb hosszú időszak következett, amikor Madách életének kutatása gyakorlatilag abbamaradt; csak 1959-től kezdődött meg ismét. Györffy Miklós ugyan alapvetően filológus volt, és Madáchnak Lónyay Menyhérthez írt levelei látszólag függetlenek az életrajzi kutatásoktól, valójában mégis jelentősen hozzájárult a levelek közzétételéhez ahhoz, hogy Madách életének egyetemi időszakába mélyebb betekintést nyerjünk. (Sőt, az 1840 nyarán felvidéki gyógyfürdőkben töltött időszakról is ez az egyetlen érdemi forrásunk.) Krizsán László levéltáros aztán kifejezetten dokumentumokat keresett és talált a megyei levéltárban, amelyek Madách nőgrádi hivatali működését, elsősorban főbiztosi tevékenységét világították meg. Kerényi Ferenc újabb leveleket tett közzé,

és Madách életének jobb megértését előmozdítandó, a családi levelezésből is közreadott néhány darabot, emellett külön tanulmányban foglalkozott Madách Pál politikai tevékenységével is. Szorgalmazta a dokumentumok teljes körű közzétételét is, az érdemi munkában viszont már nem vett részt.

A 70-es években Salgótarjánban élő levéltáros, Leblancné Kelemen Mária vállalkozott erre a feladatra, jóllehet első körben csak a megyei levéltár dokumentumait adta közre: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban* (Salgótarján, 1984; az akadémikusok megnyugtatóra: nem nyomdahiányról van szó, az intézmény nevét akkoriban hivatalosan is kis 'm'-mel írták). Aztán 1993-ban következett a folytatás: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből* (Salgótarján, 1993). Voltak alkalmi életrajzkatatók is, így Spáczay Hedvig levéltáros a haditörvényszéki iratoknak igyekezett utána járni.

A szorgalmas gyűjtés ellenére a közre adott dokumentumok legalább annyi kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak. A szerzőgázó munka olykor láthatóan meghaladta az abban résztvevők áttekintő képességét és kompetenciáját. Így elmaradt az iratoknak az az összekapcsolása, ami annak idején a hivatali munka során megtörtént, hiszen másképp nem is lehetett volna érdemben dolgozni velük. A közre adók azonban (s itt nemcsak Leblancné Kelemen Máriáról, hanem a német nyelvű szövegrészek fordítóiról, a kötetek szerkesztőiről vagy Kerényi Ferenc lektoráról is szó van) elmulasztották ezt az összekapcsolást, a hivatkozott jelzeteket sem jegyezték le kellő gondossággal. Igaz, már a munka elején, a gyűjtés megkezdése előtt, célszerű lett volna bizonyos alapelvekben megállapodni, mert „ész nélkül” gyűjteni a dokumentumokat, pusztán annak alapján, hogy azokban előfordul Madách neve, nem túl bölcs eljárás, s csak káoszhoz vezethet, mint ahogyan az, sajnálatos módon, valóban meg is történt.

Önök joggal kérdezhetik tőlem, hogy mi lett volna a helyes módszer? Előre kell bocsátanom: nem vagyok levéltáros (miként irodalmár sem), ilyen természetű tapasztalataimra tehát nem hivatkozhatok, annak ellenére, hogy eltöltöttem egy kis időt levéltárakban is. Viszont a munkám, a dokumentumok értelmezése és felhasználása során lassan ki-

bontakozott előttem, hogy mi lett volna az ésszerű megoldás, mi az, ami csaknem lehetetlenné teszi a továbblépést, mi az, ami miatt újra és újra úgy ítélem meg, hogy talán a leghelyesebb az volna, ha a dokumentumok gyűjtését és közreadását teljesen előlről kezdenénk, s mindazt, ami eddig megjelent, csak segédletnek tekintenénk.

Madách nevének keresése mint kiindulási módszer nem rossz; nem is lehetne más eljárással helyettesíteni, hiszen mégis csak ő az, akiről információkat szeretnénk megtudni. Egy-egy dokumentum megtalálása után azonban az elsődleges feladat az, hogy az azokban előforduló hivatkozásokat kezdjük el módszeresen megkeresni, s csak miután ennek a végére értünk, akkor folytassuk Madách nevének a keresését. Ritka ugyanis az olyan levéltári dokumentum, amelynek nincsen se előzménye, se folytatása (bár pl. egy fegyvertartási kérelem általában ilyen), márpedig ahhoz, hogy egy-egy ügyről áttekintésünk legyen, hogy világosan lássuk mindazt, ami közvetlenül vagy közvetve Madáchot érinti, a hivatkozott iratokat kell megtalálnunk. És itt már előfordulhat, hogy azokban Madách neve valamiért egyáltalán nem szerepel. Vegyük a legegyszerűbb esetet: hivatkozás történik az 1846–1848-as időszakban a főbiztosra. Ha nem említik őt név szerint, akkor is Madáchról van szó, hiszen ő volt ekkoriban a főbiztos. Egy másik eset: általánosságban szól egy haditörvényszéki irat a gerillaszervezkedés gyanúsítottjairól, nevek említése nélkül. Itt is előfordulhat, hogy arról az ügyről van szó, amelynek Madách az egyik gyanúsítottja. Ha a más iratokra történő hivatkozásokat szem előtt tartjuk, ha a hivatkozott számok alapján megkeressük a kapcsolódó iratokat, akkor több olyan dokumentum is előkerülhet, amelyekben Madách neve talán elő se fordul, ám mégis az ő tevékenységével kapcsolatosak.

Függetlenül attól, hogy milyen sorrendben történik a dokumentumok közreadása (itt most a hagyományos, papíralapú vagy azt imitáló közreadásról van szó, hiszen adatbázisként történő közreadásnál nyilván egészen másként kell mindezt megoldani), minden egyes ügyiratra történő hivatkozást meg kellene keresni, és a publikációban lábjegyzetben jelezni, hogy hol található a kötetben a hivatkozott irat, vagy ha nem szerepel, akkor annak mi az okra. A lineáris szövegközlésből származó hátrány egyébként számos módon mérsékelhető. Egy lehetőség:

az ügyek számozása, és a dokumentumok fejlécében ezeknek a számoknak a feltüntetése. Lehet hierarchikus is a számozás, pl: 3 = birtokügyek, 3.4 = vörösvári birtokügyek. Egy ilyen rendszerben világosan kitűnne az is, hogy melyek azok az iratok, amelyek elvesztek vagy lappanganak.

A lektorálások ellenére a német nyelvű szövegek fordításával is komoly gondok voltak. A munka java részét végző hölgyek a katonai nyelvet nem ismerték kellően, s úgy látszik, hogy a szöveget, ill. fordítást lektoráló urak sem. A magyar katonai nyelvben nincsen utasítás, mivel a polgári intézmények utasításainak a katonaságnál a parancsok felelnek meg. Minden szempontból rossz megoldás tehát az a. h. B. rövidítést (auf höher vagy auf höchstens Befehl) így visszaadni: „legmagasabb utasításra”. A ’Befehl’ egyébként is ’parancs’-ot jelent, de ebben az esetben a ’höher’-nek vagy ’höchsten’-nek sincs sok köze az elsődleges jelentéséhez, vagyis nem ’magasabb’-at vagy ’legmagasabb’-at jelent; a helyes fordítás tehát: ’legfelső parancsra’, bár az is lehet, hogy inkább csak ’felsőbb parancsra’, hiszen a haditörvényszéki ügyekben feltehetően nem az uralkodó (I. Ferenc József), hanem a kormányzó (Albrecht főherceg) döntött, és inkább az a. a. h. B. (auf allerhöchsten Befehl) lehetett az uralkodói döntés rövidítése. (A ’Bericht’ sem ’rendelkezés’, mint ahogyan több dokumentum fordításában is szerepel, hanem ’jelentés’; egyáltalán nem mindegy, hogy valaki jelentést tesz valakinek, vagy utasít valakit!)

A latin nyelvű dokumentumok értelmezésével se volt minden rendben. A második kötet első dokumentuma ugyanis ezt a címet viselte: „Madách Imre születési anyakönyvi kivonata”, ami önmagában is anakronizmus, hiszen 1823-ban egyáltalán nem volt még születési anyakönyv (legalábbis a keresztények. Egyébként sem kivonat volt az, amit közre adott Leblancné Kelemen Mária (a kivonat ugyanis az eredeti dokumentum alapján készült hiteles irat), hanem maga az eredeti (kelesztelési) anyakönyvi bejegyzés. Az biztos, hogy súlyos stratégiai hiba volt egy félreértelmezett dokumentummal indítani a kötetet, hiszen a külsőségeiben komoly szakmai felkészültséget ígérő kiadvány tovább erősítette azt a tévhitet, hogy Madách 21-én született.

A komolyabb gondokra Radó György hívta fel a figyelmet az életrajzi krónikában: a körmönfont német körmondatok fordításában is mutatkoztak pontatlanságok, félreértelmezések. Mindent egybevetve, a két dokumentum-kötet megkerülhetetlen minden életrajzíró számára; kár, hogy Leblancné Kelemen Mária (akivel valaha közös munkán is dolgoztunk) nem kapott kellő szakmai háttértámogatást a munkájához, egyedül pedig nem tudott megbirkózni a szerteágazó feladattal.

Az első dokumentumkötet megjelenése után Radó György elérkezettnek látta az időt az életrajzi ismeretek teljes körű összegyűjtésére, rendszerezésére és közzétételére. Ekkor már (mint azt a bevezetőből megtudhatjuk) Tolsztojról, Gorkijról és Miczkiewiczről megjelentek életrajzi krónikák, nem volt tehát teljesen előzmény nélküli a vállalkozás, amelyről nem véletlenül beszéltem a *Bibliográfiák és adattárak* című előadásomban, hiszen életrajzi adattárról van szó, amelyet nem elolvasásra, hanem információkeresésre szánt a szerzője. Csak ekkor (a *Madách Imre életrajzi krónika* 1987-ben jelent meg) vált világossá, hogy Madáchcsal kapcsolatos ismereteinkben milyen ellentmondások és hiányosságok vannak, s így vált lehetővé az immár céltudatos továbbbi kutatás. [Közben 1982-ben megkezdődött Goethe életrajzának a kiadása. *Goethes Leben von Tag zu Tag*. Artemis Verlag, Zürich. I. 1982, II. 1983, III. 1984, IV. 1986, V. 1988, VI. 1993, VII. 1995, VIII. 1996, IX. 1997 (Personen, Werks- und Ortregister). Nagy kár, hogy ennek tanulságait Radó György már nem tudta figyelembe venni, pedig az első három kötet az életrajzi krónika előszavának írása idején már megjelent.]

Radó műve tehát alapvetővé vált a további életrajzi kutatások számára. A megjelenése óta minden tudásunkat ehhez kell mérnünk: szerepel-e az életrajzi adat a krónikában, vagy sem, s ha szerepel, akkor milyen források alapján? Így válik lehetővé újabb tények, ill. források felkutatása és elhelyezése a megfelelő dátumnál.

Van azonban egy korlátja is az életrajzi események időpontokhoz, ill. időszakokhoz kötésének. Ezáltal ugyanis kiesnek azok az események, amelyeknek időpontjára nézve még a kérdéses évet sem tudjuk biztosan megadni. Szerencsére ez nem túl gyakori eset, de pl. fontos barátságok, szerelemek és más kapcsolatok kezdetére nézve előfordul,

hogy semmiféle információnk sincs. A későbbiekben valószínűleg érdekes lesz kiegészíteni a krónikát egy olyan (nem túl terjedelmes) függelékkel, amely felsorolja azokat az eseményeket, amelyeknek időpontját nem ismerjük, ugyanakkor az eseményről megbízhatónak tűnő információval rendelkezünk.

Az életrajzi krónika további anyaggyűjtésével és kiadásával Radó György engem bízott meg a halála előtti években, miután úgy találta, hogy viszonylag sok új információt derítettem ki, és tartósan látta a biográfiai érdeklődésemet. A második (javított és jelentősen bővített) kiadásra 2006-ban került sor (MK 45.).

Azóta nem sok új életrajzi adat látott napvilágot, de időnként azért erre is volt példa. Kerényi Ferenc *Madách Imre* c. életrajza (Kalligram, 2006) is tartalmazott új információkat, bár ezek között csupán egyet találtam, amely nem ébresztett kétségeket. A Honderű tudósítója az 1846. jan. 18–20-i balassagyarmati bálozók között említette Madách Imrénét; erre Kerényi hívta fel elsőként a figyelmet. Az az állítása viszont, hogy Madách Imrének házasságon kívül gyermeke született (155.), pillanatnyilag nem bizonyított. Nem is az irodalomtörténész feladata eldönteni, hogy ki kinek a gyereke; erre ma már megvannak a megfelelő genetikai módszerek. (A témára a későbbiekben, Madách családjával kapcsolatban, részletesebben kitérek majd.) Nem az életrajzok, hanem a Madách-relikviák körébe tartozik a könyvnek az az állítása, hogy Madách vívómaszkját s egy faesztergával készített munkáját ma is őrizné a Magyar Nemzeti Múzeum (30.). 1990-ben megnézhettem a múzeum leltárkönyvét, amelynek tanúsága szerint Madách hagyatéka 1945-ben megsemmisült, kivéve két olajfestményét, íróasztalát és hintaszékének vasvázát. Ha esetleg mégis meglennének a könyvben említett tárgyak, érdemes lenne azokat lefényképezni. (Én egyébként csak a két olajképet láttam, az íróasztalt és a hintaszék vasvázát 1990-ben nem tudták nekem megmutatni.)

Életrajzi talányok

Madách életét a kor társadalmi viszonyainak ismerete nélkül nem mindig lehet megérteni. E társadalmi viszonyoknak egyik szeletére, az egyetemi viszonyokra szeretném ezúttal felhívni a figyelmüket. Erről ugyanis jóformán semmit sem tud a Madách-kutatás, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan rendelkezésre állnak azok a dokumentumok, amelyek alapján a kérdéseknek egy jelentős része megválaszolható lenne. Annyit ma már biztosan tudunk, hogy akkoriban október 1-jén kezdődött az oktatás (miként napjainkban a Sapientia Egyetemen vagy Oxfordban). Az is biztos, hogy az első években bölcséletet (filozófiát) tanult Madách, de hogy ez pontosan mit jelentett, azt inkább csak annak alapján sejthetjük, hogy egyes tantárgyak esetében megírta édesanyjának, hogy milyen eredményt ért el.

De már az értékelés rendszere is kész talány. Mit kell értenünk pl. azon, hogy „A Classzificációt el olvasák. Én Doctrinából 22^{ik} eminens Phisicából 7^{ik} eminens Históriából 5^{ik} Eminens Metaphisicából 2^{ik} eminens, Hungaricából eminens. Ha öszve számoltatik, nehányal előre vagyok, mint tavaly.” A levél júniusi, ami azt jelenti, hogy ezek még nem vizsgaeredmények. A mai gyakorlati jegy megfelelői lennének? Talán igen. De hogy pontosan mit jelentenek, azt eddig még egyetlen Madách-kutató se részletezte.

Úgy tűnik, inkább évekre, mintsem szemeszterekre tagolódhatott a tanítás, mivel a téli levelekből hiányzik a hasonló beszámoló, vagy a vizsgára való utalás. Télen nincs is szünet, csak tavasszal: húsvétkor mindig otthon találjuk Madách Imrét. Nyilván heti hat napon át folyt a tanítás, de hogy hánytól hányig kellett az egyetemen lenni, és milyen szünetek voltak az órák között, azt nem tudjuk.

Az sem világos, hogy kik voltak a költő évfolyamtársai. A leveleiben előforduló utalásokat Lónyay Menyhért önéletírásával kiegészítve, valamit azért megtudunk erről is. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy a *Mixtura* című kéziratos lapot szerkesztő nyolcak évfolyamtársak lettek volna; az abban közreműködő Andrássy fivéreket ugyanis [Gyulát és Manót (Emánuel)] egyikük sem említi az évfolyamtársak között.

Madách 1840 nyarán elhagyta Pestet. A tanulmányait azonban valószínűleg nem szakította meg. Több mint egy évvel később, 1841 késő őszén két levelet is írt Pestről édesanyjának, mindkettőben említést tett a vizsgáiról is, pedig ekkoriban nem lakott huzamosan Pesten. Úgy tűnik, elegendő volt a vizsgákat letennie. Azt gondolhatnánk, hogy talán a betegsége miatt kaphatott felmentést az órák látogatása alól. De akkor hogyan lehetséges, hogy 1842 júniusában Lónyaynak írt levelét Nagylónyára címezte? A korábbi években (1838-tól 1840-ig) júniusban mindig Pesten kellett lenniük. És miért októberben és novemberben vizsgázott 1841-ben? Seregnyi megválaszolatlan kérdés, amelyek mind azt jelzik, hogy a korabeli egyetemi oktatásról szinte semmit sem tudunk.

Ugyancsak talányos Lisznai Kálmánnal való kapcsolata. Ifjúkori barátja volt, az egészen biztos, másként nem publikált volna Madáchot méltató verset, közvetlenül annak esküvője előtt, 1845 nyarán. De akkor miért nem maradt fenn egyetlen levél vagy utalás se Madách hagyatékában Lisznaiakkal kapcsolatban? Ma se tudok erre más magyarázatot adni, mint hogy elcsábíthatta Fráter Erzsébetet, s ez vezethetett kapcsolatuk végletes, végleges ám egyoldalú megromlásához. Lisznai ugyanis még a *Tragédia* megjelenése után is írt Madáchot méltató verset, s nyilván az sem véletlen, hogy a halálos ágyához éppen őt hívta. Még különösebb a kései utódnak, Damó Elemérnek az a 2006-os közlése, amely szerint Madách Imre megígérte volna Lisznai halálos ágyánál, hogy gondoskodni fog a gyermekeiről, s a későbbiekben valóban Madách volt az, aki az árvák taníttatását biztosította. A Lisznai (Damó) családban ez a hagyomány 2006-ban is élt. De miként tette? Hiszen másfél évvel később ő maga is meghalt! Márpedig tény, hogy Lisznai mindkét fia egyetemet végzett (egyikük orvos, másikuk mérnök lett), ami az özvegy, dabasi Halász Ida anyagi viszonyai mellett elképzelhetetlen lett volna. Egy sor megválaszolatlan kérdés van itt is.

Lisznait egyébként én gyanúsítottam meg azzal, hogy Fráter Erzsébet csábítója lehetett. Nemcsak azért, mert nem találtam más magyarázatot arra, hogy Madách miért semmisített meg mindent, ami ifjúkori barátjával kapcsolatos volt, hiszen ennek elvileg lehetett volna más oka is. Ám más körülmények is ezt a feltevést látszottak (s látsza-

nak a mai napig is) igazolni, így mindenek előtt az *Egy vetélytárshoz* című vers. Abban ugyanis Madách arról írt, hogy gyermekkori barátja volt, aki „elárulta” őt. Arról a Hanzély Ferencről, akit a korábbi Madách-kutatás Fráter Erzsébet csesztvei csábítójának tartott, semmi okunk sincs feltételezni, hogy bármikor is szorosabb kapcsolatban állt volna Imrével. Meg aztán költőietlen lelkületűnek nevezni valakit akkor igazán sértő, ha egy költőről van szó. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy 1852-ben biztosan járt Csesztvén Lisznai (bár azt nem tudjuk, vajon barátja bebörtönzése előtt vagy alatt), akkor mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy Lisznai az első számú gyanúsított, aki csesztvei csábítóként szóba jöhet, még akkor is, ha ezt teljes bizonyossággal valószínűleg sohasem lehet igazolni.

Azt persze nem tudom, s teljességgel eldönthetetlen kérdésnek tartom, hogy sikeres volt-e a csábítás, vajon valóban megcsalta-e Erzsébet férjét? Madách verse erre enged következtetni, de ne feledjük: szigorúan véve a férj se tudhatott erről többet, mint a kései elemző. Még ha a felesége netán be is vallotta a hűtlenségét, abból sem szabad elharmarkodott következtetést levonnunk. Aki egy ilyen nyilatkozatnak hitelt ad, az okosabban teszi, ha sohasem nyilatkozik az emberi pszichikummal kapcsolatos kérdésekről! Látnunk kell, hogy Fráter Erzsébet mindent elkövetett 1853-ban azért, hogy ne kelljen Sztregovára költöznie. Ehhez jó ürügy lehetett a Lisznaiakkal (vagy bárki mással) való félrelépésére való hivatkozás, akár megtörtént az eset, akár nem. Elvégre egy ilyen botrány után mégsem lehet hazaköltözni Sztregovára! (Mint tudjuk, lehetett.)

10. Szerelmei

Fél életemet azzal töltöttem, hogy megpróbáljak Madách szerelmeiről minél több és megbízhatóbb ismerethez jutni. Ez eleinte könnyen ment, mert meglehetősen kevés és részben megbízhatatlan volt mindaz, amit erről a Madách-irodalom közre adott. Sajnos, magam is hozzájárultam téves adatok terjesztéséhez, de a tudományos kutatásnak ez szinte elkerülhetetlen vele járója.

Elég szerencsétlen módon Madách első szerelmével kezdtem a kutatást, s abból a könnyen igazolható tényből, hogy Cserny Mária korábbi szerelme volt, mint az addig első szerelmeként számon tartott Lónyay Etelka, arra az utóbb tévesnek bizonyuló következtetésre jutottam, hogy ezek szerint Cserny Mária lehetett az első. Igaz, volt egy másik (hamis) jele annak, hogy Mária nem egyszerűen megelőzte Etelkát, hanem az első lehetett: a szerelmi versek sora ugyanis, éppen úgy, mint az emlékkönyvekbe írtaké, Mária-versekkel kezdődik. Figyelmen kívül hagytam azt a lehetőséget, hogy az első szerelméhez esetleg egyáltalán nem is írt verset, vagy hogy azokat utóbb megsemmisítette.

Első szerelem: Fanni

Talán sohasem jöttem volna rá a tévedésemre, s tévhitben hagytam volna Önöket is (s Önökkel együtt az eljövendő korok Madách-kutatóit), ha nem tartottam volna nyugtalanítónak, hogy az *Egy látogatás* című vers minden értelmezési kísérletnek ellenáll. Madách már „idős” korában (vagyis 40 körül) felkereste régi kedvesét, aki akkor már régóta boldog házasságban élt, több gyermeke is volt, köztük egészen kicsik. Ismert szerelmei között egyet se találtam, aki megfelelt volna ennek a néhány egyszerű életrajzi adatnak. Végül 20 év után kiderült, hogy első (gyerekkori) szerelme volt a felkeresett kedves.

Nem untatom Önöket a részletekkel, hiszen az *Első szerelem* (Madách és Fanni) kötetben (MK 79.) mindent leírtam, talán csak egyetlen apróságról feledkeztem meg. Madách az érzéseiről versein kívül szinte sohasem adott számot, ezért is érdekesek az ifjú korában Lónyay Menyhértnek írt sorok, amikor őszintén szólt olyasmiről, amiről aztán egész életén át hallgatott: „El beszéltem neked azon gerjedelmet, melyet egykor még mint gyermek érezék, én a kegyetlen sorstól arra vagyok ítélve, hogy semmit sem lássak természetes színbe, de minden érzetem: szenvedély legyen – ritkán érzek valami iránt, de ha érzek úgy igen soká, és forrón...” (MK 87. 84.) Ezek szerint ő maga is gyerekkorinak tartotta első szerelmét; mivel nem egészen 9 éves volt, amikor Fanni (nem egészen 15 évesen) férjhez ment, s a kései látogatásig nem is találkozott vele többé, így nyilván erről a „gerjedeleméről” mesélt ifjúkori barátjának.

Az első szerelem jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni Madách életében: négy éven át (5 éves korától 9 éves koráig) érlelődő és erősödő kötelékről van szó, s mivel az érintett lányt Madách néneivel együtt nevelték, így találkozásaik mindennaposak voltak.

Cserny Mária

Mária változatlanul nagy talány, de ennek, miután nyilvánvalóvá vált, hogy nem ő volt az első, jóval kisebb lett a jelentősége. Az sem teljesen biztos, hogy Cserny Máriának hívták, bár ez elég valószínű, hiszen Madách két helyen is említi őt a levelében (sőt, néneje, Anna is az édesanyjához írt két levelében), és az utolsó tömör, a szövegkörnyezethez egyáltalán nem kapcsolódó utalás – „Cserny Mari nincs itt többé.” – arra enged következtetni, hogy érzelmileg mélyen érinthette a levélíró Mari távozása. A talányok egyike az: miként lehetséges, hogy Cserny Mária a Madách-kastély lakóival szoros kapcsolatban állt, ha egyszer Alsósztrégovának sem a katolikus, sem az evangélikus anyakönyvében nem találkozunk a Cserny családnévvel. Honnan érkezett és miért? Milyen minőségben alkalmazták őt? Netán társalkodónő lett volna, miként egyes életrajzírók feltételezték?

Úgy tűnik, itt is hibát követtem el azzal, hogy a legvalószínűbb Cserny Mária néhány életrajzi adatát megadtam. Kerényi Ferenc ugyanis az életrajzában átvette tőlem azt a feltételezést, hogy Mária Keszegről származhatott (*Madách Imre*. Kalligram, 2006. 96.). Szerencsére ő is csak feltételelesen írta le a helyszínt. Keszeg meglehetősen távol van Alsósztrégovától, de még Csesztvétől is. Ami mégis a helyszín mellett szólt: Madách Mária 1833-tól ott élt a férjével, Huszár Józseffal, s azt is tudjuk, mennyire szoros volt a kapcsolatuk Majthényi Annával. Mária pl. édesanyjától kért segítséget, hogy szerezzon neki szakácsot, egy ízben pedig ők azok, akik egy szolgálatot küldenek Sztregovára (valószínűleg azt az Istvánt, aki az egyetemi évek alatt Pesten gondoskodik a Madách fivérekről). Épp ezért elég logikusnak látszott, hogy az 1822-ben Keszegen született Cserny Mária is általuk került ideiglenesen Alsósztrégovára, függetlenül attól, hogy pontosan mi volt a szerepe a kastélyban. Ugyanakkor Mari, ellentétben húgával, Annával, soha egyetlen levelében sem utalt Cserny Máriára, noha csaknem tízszer annyi édesanyjához írt levele maradt fenn, mint a húgának. De nem is ez a fő gond, ami miatt komoly kétségeink lehetnek. A keszegi Cserny Mária már 1842. január 10-én férjhez ment (Keszegen; ott születtek a gyermekei, s ott is halt meg 1877-ben), márpedig Madách csak másfél évvel később, 1843. augusztus 6-án írta Szontaghnak: „Cserny Mari nincs itt többé.” Lehetséges, hogy a házasságkötése után is ott szolgált volna, s csak közvetlenül első gyermekének születése (1843. augusztus 29.) előtt hagyta el Sztregovát? Be kell látnunk, hogy ez nem túl valószínű lehetőség. Voltaképpen ez az a körülmény, amely leginkább megingatni látszik azt a feltételezést, hogy a keszegi Cserny Máriáról lenne szó (őt is, családját is Cserniként jegyezték be a nézsai katolikus anyakönyvbe).

Korábban említettem további szóba jöhető Cserny Máriákat is, akiknek azonban sajnálatos módon éppen a házasságkötéseikről nincsenek adataink (MK 74. 22–23.). Egyébként az a feltételezés is megkérdőjelezhető, hogy Mária közelgő házasságkötése miatt hagyhatta el Alsósztrégovát. Nyáron (vagy akár kora ősszel) a falvakban legfeljebb a gazdagok házasodhattak (pl. Madách Imre, Madách Mária), a többieknek erre nem volt idejük. (Az esküvők túlnyomó többségét november eleje és a farsangi időszak vége, húshagyó kedd között tartották.)

Lónyay Etelka

Vele elég sokat foglalkozott a Madách-irodalom. Palágyi Menyhért volt az, aki ráirányította a figyelmet, miután világossá vált előtte, hogy a *Lant-virágok* versei nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay Etelkához szólnak. Tekintettel arra, hogy sem Szontagh, sem Madách más közeli ismerőse vagy rokona nem adhatott neki Etelkával kapcsolatos felvilágosítást (mivel ezen korai életszakaszának nem voltak tanúi), így csupán két forrás állt rendelkezésére: Lónyay Albert személyes, ill. levélben leírt visszaemlékezése, továbbá egy évfolyamtársnak, Kámánházy Bélának a Pester Llyodban megjelent visszaemlékezése. (Egyszerűség kedvéért a második, fordítással kísért megjelenésre hivatkoznék: MK 8. 194–198.)

Érdekesek a lány keresztnevének variánsai. Kámánházy Bélánál és a *Lant-virágokban* is Adeline áll. A későbbiekben Madách két versében fordul elő a neve: *Kertben Etelkéhez* és az emlékkönyvbe írt *Etelke*. Valójában azonban Etelkának hívták, s édesanyja emlékiratainak előszavát is Lónyay Etelka néven jegyezte. Ismeretes, hogy az Etelka név Dugonics András azonos című regényéből származik. Fel is hánytorgatták neki, hogy ebben a formában rossz a név hangzása, s helyesebb volna az Etelke alakot használni. Ennek viszont ellene szólt az a körülmény, hogy az Etele férfinév kicsinyítő képzős alakja is Etelke, ami az érintett nemét illetően félreértésre adhat okot. Még az is lehet, hogy Petőfi volt hatással az ifjú költőre, akinek első verseskötete, a *Czipruslombok Etelke sírjáról* megvolt Madáchnak is. Elgondolkodtató azonban, hogy Madách utóbb más néven utalt korai szerelmére, mint ahogyan azt kapcsolatuk idején tette.

Kámánházy Béla túlzásokra ragadtatta magát a költő szerelmeit illetően. Alig hihető, hogy Madách reménytelen szerelme miatt szakította volna meg 1840 nyarán az egyetemi tanulmányait; ez biztosan nem olyan ok, amelyet édesanyja méltányolt volna egy ilyen horderejű döntés indoklásakor. Mint már volt róla szó: negyedik évben (a második jogi év elvégzése során) nyilvánvalóan nem vált feltétlenül szükségesé a személyes jelenlét. De ugyanilyen túlzás volt részéről, amikor írása végén Fráter Erzsébetet okolta Madách korai haláláért.

Lónyay Albert ezzel éppen ellentétesen nyilatkozott, eljelentéke-
nítve Madáchnak Etelka iránti vonzalmát. Ráadásul csúsztatott. Ő
ugyanis „14 éves gyermeklány”-ról tett említést Palágyinak írt levelé-
ben. Ez a megtévesztő adat szerencsétlen módon kombinálódott: Palá-
gyi ugyanis 17 éves ifjúról írt, s e két adat egymás közelségében utóbb
úgy jelent meg a Madách-kutatásban, mintha három év lett volna a
korkülönbség köztük. Pedig Etelka 1824 márciusában született, tehát
csak egy évvel volt fiatalabb a költőnél, és 14 éves korában még Nagy-
lónyán él. (csak 1839-ben költözött édesanyjával Pestre, ekkor ismerte
meg őt Madách).

Az Etelkához írt versekkel kapcsolatban is van egy nagy talány, bár
erre én is csak most jöttem rá, amikor erre az előadásra készültem. Az
1864-es versgyűjteményből többségükben hiányoznak a *Lant-virágok*
darabjai, amit nehéz másként értelmezni, mint úgy, hogy a színvonalu-
kat javíthatatlanul gyengének találta a szerzőjük. De akkor honnan
származnak a kései Etelka-versek? Ha azok is 1840 körül íródtak, ak-
kor miért nem kerültek be a kötetbe? Az képtelen feltevésnek látszik,
hogy módszeresen a gyengébb verseket válogatta be Madách 1840-ben
az első könyvébe, a jobbakat pedig meghagyta későbbre! Fel kell téte-
leznünk, hogy ebben az esetben új verseket alkotott a régiek helyett,
ami egészen szokatlan, s első pillanatban nem is teljesen érthető eljá-
rás. Csakis a teljességre törekvés vezérelhette őt. Ám ez nem feltétle-
nül volt valamiféle belső kényszer.

Etelka művelt, okos nő volt, 1864-ben még csak 40 éves. Aligha
kerülte volna el a figyelmét, ha két kötetben megjelennek Madách ver-
sei, mint ahogyan bizonyára a testvéreinek is feltűnt volna.

Szerelmi verseivel többféle célja is volt az alkotónak; tekintsünk el
ezúttal a költői-esztétikai megfontolásoktól! Részben számot akart ad-
ni az életéről; nem önmagának, hiszen ahhoz elég lett volna naplót ve-
zetnie vagy memoárt írnia, hanem olvasóinak. S akikre mindennek előtt
gondolnia kellett, azok éppen a szerelmei voltak.

A legtöbb javítást éppen a szerelmi verseinél találjuk; sok költő
képtelen arra, hogy az egykori érzéseket, hangulati elemeket, magát a
miliőt, amelyben egy-egy verse keletkezett, felidézze, s így csak nagy
nehézségek árán vagy egyáltalán nem tudja a régi verseit, különösen a

szerelmieket, kijavítani. Madách azonban láthatóan képes volt erre.
1864-ben Lujza már legalább 20 éve halott, számos más szerelme volt
időközben, mégis képes volt arra, hogy a hozzá írt régi verseket kija-
vítsa, egyes esetekben már-már újra írja. Sőt, nem is egy Lujza élt ele-
venen a képzeletében, hanem kettő! Az élő, ám kezdetből betegségével
küszködő lány, és a halott, akinek már csak az emlékéit idézhette fel a
Fagy-virágokban. Mindkét versfüzérben sok a kései javítás. Madách
tehát képes volt tökéletesen modellálni egykori énjét, ugyanolyan ér-
zelmileg túlfűtött verseket írni egykori kedveseihez élete végén, mint a
szerelmek idején, csak éppen szakmailag felkészültebben, esztétikailag
kimunkáltabb módon, a régi rossz verseket rendre kijavítva.

Madách, amikor elképzelt olvasói között rendre megjelentek egykori
szerelmei, kénytelen volt belátni, hogy egyiküket se hagyhatja ki a kö-
tetből, hiszen az érintettek joggal sérelmezhetik, ha éppen róluk „megfe-
ledkezik”: Nem volt tehát kétséges az sem, hogy Etelka-verseknek is
szerepelniük kell a kötetben; a régi bárgyú költemények között azon-
ban egyet se talált, amelyet javíthatónak, s a javítás után közölhetőnek
ítélt volna. Mi mást tehetett volna? Újakat kellett írnia helyettük! De
vajon honnan fogja tudni Etelka, hogy néhány vers valóban neki szól?
Ha egyszer hiába lapozgatja a *Lant-virágokat*, mert egyik versnek sem
akad a nyomára az új kötetben! Nyilván ezért kezdődik a hozzá írt ver-
sek sora a *Kertben Etelkéhez* címével. Eredetileg nemcsak a kezdő, ha-
nem a záró verset is megjelölte a szerző. Ám az *Utóhang Etelkéhez*
címben a nevet később áthúzta. Valóban, nem volt rá szükség, hiszen a
következő vers címe, *Lujzához*, úgylát egyértelművé teszi a határt.

Gyürky Amáliának is tudnia kellett, noha a neve nem fordul elő a
verscímekben, hogy mi az, ami neki szól. A *Lujza leánytársához* cím
elég árulkodó, bár 1864-ben kettejükön kívül valószínűleg senki sem
sejtette, hogy éppen ő a leánytárs. Erre talán ítéletnapig se jöttem vol-
na rá, ha maga Madách nem segít: egyik tartalomjegyzékében a vers-
cím mellé Amália nevét írta. Azóta se tudok szabadulni attól a gondo-
lattól, hogy a kései kutatót, vagyis engem igyekezett orientálni, hiszen
önmagának teljesen fölösleges volt odaírnia, hogy kihez szólt a verse.
Ugyanígy az utókornak szóló üzenetnek tekintem ugyanezen a lapon A
rab, virágaihoz verscím utólagos betoldását. Ez nem igazi szerelmi

költemény, semmi keresni valója sincs a többi között, szó sincs arról, amit első pillanatban joggal gondolhatnánk, hogy Madách megfélekezett róla, ezért toldotta be utólag! Erre a betoldásra valójában csak egy oka lehetett: adni akart egy halvány esélyt az utókornak a megfejtésre. Hiszen a többi vers nem tartalmaz olyan konkrétumot, amely Veres Pálnéhoz elvezethetne. A *Május 24-én* verscím is (az eredetileg *Májusban* címet sem ok nélkül módosította!) csak ideig-óráig adhat fogódzót, és csakis azoknak, akik jelen voltak az emlékezetes kiránduláson. Ők (így pl. maga Veres Pálné) a dátum pontosításával tudhatják, hogy kinek szól a vers, ha jó az emlékezetük, vagy ha naplót vezetnek. *A rab, virágaihoz* azonban elárul valami fontosat: Madáchot a börtönben meglátogatta egy nő. Ha elég kitartóan nyomoz valaki, akkor esetleg rájöhet, hogy ki volt a látogató. Bevallom: valószínűleg sohasem jöttem volna rá, ha Veres Szilárda nem írja le szülei látogatását a pozsonyi Vízikaszárnyában, s nem említi meg, hogy *A fogoly bokrétyája* ebből az alkalomból született (az ilyen címen – vélhetően Veres Pálné hagyatékában – fennmaradt variánst nem ismerjük). S hogy ebben az esetben sem lehetett szó semmi egyébről, csakis a kései kutatói kíváncsiság felcsigázásáról, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a vers nem a szerelmi költemények között, hanem az *Elmélkedések* ciklusban kapott helyet, jöllehet Halász Gábor, látva hogy Madách az egyik tartalomjegyzékben máshová sorolta, betette azt a szerelmiek közé. Madách tehát nem követett el indiszkréciót: ha netán még életében megjelent volna a könyv (vagy akár a halála után), akkor Veres Pálné *A rab, virágaihoz* címmel egészen máshol, nem a hozzá szóló versek társaságában találkozott volna, s persze ugyanígy a többi olvasó is, pl. közös ismerőseik.

De térjünk vissza Etelkához! Madáchnál nemcsak arról van szó, hogy egy-egy vers javításakor vagy írásakor tökéletesen behelyezte magát az évtizedekkel korábbi helyzetbe, s úgy írt, mintha sorait évekkel vagy évtizedekkel korábban írta volna: önmaga médiumaként alkotott. A teljes átélés azzal a (más alkotó számára bizonyára kínos) következménnyel járt, hogy semmit sem szépített. Ha jobban megnézzük a kései Etelka-verseket, azt látjuk, hogy kemény, már-már sértő szavakkal illette egykori szerelmét. *A hűtelen* című versnek már a címe se

hízelgő! Mellesleg néhány élettrajzi körülményre is fény derül, pl. ezekben a szakaszokban:

Mért hallgatám meg suttogásukat
A közbenjárók vészes seregének
Kik két szív közt akként tolonganak,
Mint nap s föld közt gyászfellegi az éjnek,

S táplálják a vak szörnyet gondosan,
Mely önkeblén pusztít, a félreértést,
Míg egy bizalmas szó, egy pillantás
Elvégzett volna köztünk minden kérdést.

Nem ferdült volna tiszta érzetünk
Hideg számítás ronda alkujává;
Nem volnék mint számüzött Ádám most,
Kinek az Édent önkeze bezárá.

Sokkal okosabbak persze nem lettünk, de annyi legalább világosan kiderül (amit annak idején néhányan kétségbe vontak), hogy a költő nyíltan megvallotta szerelmét, hamis tehát az a feltételezés, hogy csak távoli, néma imádatról lett volna szó. Mint ahogyan arra is fény derül, hogy mindazok, akiknek a tudomására jutott ez a szerelem, így vagy úgy, de akadályozták a kapcsolat kibontakozását. Az elemzők közül sokan említették, hogy Lónyayék reformátusok és gazdagok voltak, ezért a család nem vette jó néven a pápista s mindössze pár ezer holdnyi birtok várományosának tekintett Madách Imre közeledését. Valóban: lehetséges, hogy ilyen prózai okok is komoly akadályt jelentettek, legalábbis nehéz más értelmet tulajdonítanunk a „Nem ferdült volna tiszta érzetünk / Hideg számítás ronda alkujává” sorokat. Figyeljünk a többes számra is! Arról, hogy kölcsönös lett volna a vonzalom a fiatalok között, közvetlen formában sehol sem olvashatunk, ám a többes szám s maga a mondandó is azt a látszatot kelti, hogy az akadályt külső okok jelentették, nem pedig Etelka. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy elfogadta volna Madách közeledését, inkább csak arra következ-

tethetünk, hogy nem volt ellenére, vagyis nem utasította el a hozzá közeledő ifjút. Vagy legalábbis kellett egy ilyen pillanatnak lennie kettejük kapcsolatában, s Madách, érthető módon, ebbe a pillanatba kapaszkodott. A *hűtelen* verscím is feltételezi a kölcsönösséget, egyoldalú, viszontatlan szerelemnél ilyesmiről nem lehet beszélni, s maga az érintett méltán felháborodhatott volna már a vers címén is, ha annak rendje s módja (főképp pedig az alkotó szándéka) szerint megjelenik. Mindezt nem valószínű, hogy Madách kitalálta volna; itt-ott elrugaszkozhatott ugyan a „valóságtól”, különböző módokon kiszínezhetette vagy módosíthatta azt, de ennek mindenképpen határt szabott az a körülmény, hogy számolnia kellett a verseit elolvasó Etelka reakciójával, így pl. még poétikai megfontolásból sem állíthatta volna azt, hogy kölcsönös volt a vonzalom, ha Etelka ennek semmi jelét sem adta. De ugyanígy megütközött volna a „címzett” a „Hideg számítás...”-ról szóló részen, ha úgy találja, hogy ilyesmiről sohasem volt szó.

Ám Madách még messzebb ment, úgy is mondhatnám, hogy elvette a súlykot. Az *Utóhang* ugyanis így végződik:

S rólad, ki egykoron
Égő napom valál
Tán csak hulló csillag
Hoz hírt, hogy elbukál.

Az 'elbukál' fölöttébb pejoratív szó, nem is világos, hogy miért búcsúzik valaki éppen ezzel a szóval, több mint húsz év múltán, ifjúkori szerelmétől. Önök persze azt mondhatják erre, hogy nincs értelme egyes szavakon lovagolni, lehet, hogy véletlenül végződik a vers éppen ezzel a szóval. Valóban: lehet, hogy igazuk van. De ne feledjék: ritka jó képességű, tudatos alkotóval állnak szemben. Szó sincs persze arról, hogy minden szavát százszor is meggondolta volna, hiszen akkor nem hagyhatott volna hátra rövid életéhez mérten viszonylag terjedelmes életművet. De azért néha nagyon meggondolta, hogy mit ír. Akárhogyan nézzük, Lónyay Etelkához intézett utolsó szava ez: 'elbukál', bár lehet, hogy ez csupán Etelka kudarccal végződő házasságára történő utalás.

Gondolom, Önök már tűkön ülnek, és türelmetlenül várják, hogy mondjak végre valamit Etelkáról is! Sajnos, keveset tudok róla. Nagylónyán született 1824 március elején (2-át és 3-át szokták megadni születési dátumaként, ami biztos: 14-én keresztelték meg Nagylónyán). 1844. augusztus 6-án férjhez ment Szirmay Ödönhöz, akitől legalább két gyereke született, és Újpesten halt meg 1896. augusztus 11-én. Az OSZK Kézirattárában található egy elbeszélése és néhány levele. Van azonban egy fontos körülmény, amelyet közeli rokona említett nekem 1990-ben (Lónyay Sándor, Etelka öccsének, Jánosnak a leszármazottja). Ezek szerint rossz volt a házassága, s nem is élt sokáig együtt a férjével, a nevét sem használta soha. Ennél többet a kései rokon sem tudott (vagy talán csak nem akart) mondani. Szirmay Ödön gyászjelentésére (OSZK) valaki rájegyezte, hogy nemcsak Etelkától, hanem második feleségétől, Szirmay Gabriellától is elvált.

Etelka ezt a verset nem ismerhette. Ha eljutott hozzá a Gyulai-féle 1880-as összkiadás (ami elég valószínű feltételezés), akkor abban a következőhöz írt verseket olvashatta: *Kertben Etelkéhez, Búcsú-érzetek, A hűtelen*; abban sem lehetett biztos, hogy pontosan hol végződik a hozzá írt versek (mi, kései elemzők már tudjuk, hogy az említeteket követő *Veszélyes játék* már másnak szolgált).

A pásztorlány

Erről a szerelméről semmit sem tudunk, mindössze két vers van, amelyet hozzá írt (vagy ennyit tartott érdemesnek megőrizni s felvenni tervezett kötetébe): *A pásztorlányka* és *Emlék-áldozat* a címük. A versek olvastán lehet, hogy úgy gondolják: vajmi kevés életrajzi háttérük lehetett ezeknek a verseknek. Ám nem indulhatunk ki másból, csakis abból, hogy mit tartott a szerzőjük az említett versekről. A szerelmi költemények közé vette fel mindkettőt, éspedig minden tartalomjegyzékben közvetlenül egymás után.

Gyürky Amália

A református losonczy Gyürky Pálnak és második feleségének, a katolikus Kapy Amáliának a lánya; a mormon adatbázis szerint 1826-ban született Budapesten [!], ezt az adatot azonban még nem volt időm ellenőrizni. Minden valószínűség szerint Pest vagy Buda valamelyik katolikus anyakönyvében szerepelhet a keresztelese, mivel a házasságkötését a kisterneyei katolikus anyakönyvben találjuk. Szontagh Pál apró történeteket mesélt el róla Palágyinak. Érdemes azonban a szöveggörnyezetet is idézni: „Ha így párosan lebegnek virágról virágra, lehetetlen bennök Ádámra s Luciferre rá nem ismerni. Teszem, mikor egy közös ideáljukkal táncoltak, és Szontagh kérdi:

– Megszorítja-e Málka tánc közben a kezedet?

– Igen.

– No, mert az enyémet is szorongatja.

Így ábrándítgatja ki a mindig rajongásra kész Ádámot az ő hű Luciferje. Nem vethetnek ki hálót ügyes hölgykezek Madáchra, hogy azt barátja észre ne vegye. Egy alkalommal K. T. ...n vendégeskedve, meghálnak Gy... éknél, és szobájuk ablaka a konyhára és éléstárra szolgál, hol a ház kisasszonya nagyban szorgoskodik, gazdasszonykodik. A barátok összerosolyognak, és már tudják, hogy mért jutott nekik épp az a szoba, ahonnan legjobban figyelhetik a bájos leányzó rendkívüli házi erényeit. Ez a szemléleti oktatás Madách Imrének szólt. Hja, mondá Szontagh Pál, Madách előnyben volt, mert a katolikus családnak én ágostai létemre nem kellettem.” (Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 109–110.) Palágyi egyenesen *A költő Luciferje* címet adta annak a fejezetnek, amelyben többek között az idézett sorok állnak, és szinte minden későbbi kutató átvette ezt a Szontagh által sugalmazott „szereposztást”. Nekem azonban az a gyanúm, hogy inkább fordítva lehetett: bár mindketten hajlamosak voltak arra, hogy mindent szemügyre vegyenek a fonák oldaláról is, mégis inkább Madách volt a szkeptikusabb, aki inkább hasonlított Luciferre, mint Ádámra.

Mindkét történet Gyürky Amáliáról szól, ő az, akit „Máli”-nak nevez Szontagh, a másik történetben pedig K. T. értelemszerűen Kisterenye, Gy... pedig Gyürkyéket jelöli. Szontagh megjegyzése azonban fél-

revezető: a család református volt, kivéve éppen Amáliát, akinek (szintén katolikus) édesanyja ekkor már nem élt.

Nem részletezem, hogy melyek azok a versek, amelyek hozzá szólnak, a *Madách szerelmi költészetének taxonómiája* című írásomban (MK 5. 38–62., a továbbiakban csak *Taxonómiaként* utalok rá) igyekeztem megadni, hogy melyik vers kihez szól. Arra viszont felhívnam a figyelmüket, hogy nem mindig egyértelmű a válasz, vannak ún. átsorolt versek, amelyeknek mondjuk a címében előfordul egy női név, amelyet később a szerző áthúzott, és egy másik szerelmének a nevét írta oda. Máskor a változó csoportosítások árulkodnak arról, hogy a szerelmi versek egyik csoportjából átkerült egy költemény a másikba. Nem hiszem, hogy megválaszolható volna az a kérdés: vajon a lányok közti hasonlóság vagy a hozzájuk fűződő viszony hasonlósága lehetett az oka ennek a szokatlan eljárásnak? Vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy némely versében olyan általánosságokról írt, amelyekről utóbb megállapíthatta, hogy szólhattak volna valaki máshoz is, mint akihez eredetileg írta?

Etelkánál csak egyetlen ilyen átsorolt verssel találkoztam, az *Önváddal*, amelyet egyik csoportosításban az Etelka-versek, egy másikban viszont az Amália-versek között találunk. Amália esetében azonban viszonylag sok vers van, amelynél Madách áthúzta a nevet, s Karolináét írta mellé.

Van két fontos, egyértelműen Gyürky Amáliának szóló vers: a *Lujza leánytársához* és *A „Fagyvirágok” felolvasása után*. Egyértelművé teszi a besorolásukat az a körülmény, hogy az előbbi cím mellé Madách, mint már említettem, odaírta Amália nevét. Érdemes az utóbbit idézni:

A Fagyvirágokat felolvasám

Előtted ép, te felsohajtva mondtad:

Meghálnék én is szívesen, ha rám

Költő szerelme szintén ily füzért ad.

Óh lány, ha költőd ismét én vagyok,

S örök dicsőség lenne minden ének,

Dicsőséggel, dalommal felhagyok

Egy perceért megmentett életednek.

Az „ismét” szóból arra következtethetünk, hogy korábban, talán még Lujzával való megismerkedése előtt, Amáliával szerelmi kapcsolata lehetett, amelyet most folytatni szeretne a poéta.

Nem tudjuk, hogy miért szakadt meg Imre és Amália kapcsolata, mint ahogyan a többi szerelem végéről sincsenek megbízható adataink. Harsányi Zsolt hallott ugyan egy történetet, de hogy az igaz volt-e vagy sem, azt nem tudjuk. (Harsányi Zsolt: *Az Ottlikok*. A Pesti Hírlap Vasárnapja 1932. 50. sz.) Tény, hogy Amália Ottlik Ákoshoz ment feleségül, de ez már jóval később történt, 1846. november 9-én (Kistere nyén). Egykori szerelme ekkor már több mint egy éve házas volt. 1852-ben született egy gyerekük, István, akinek utódai az Ozory nevet vették fel, a házasság azonban zátonyra futott. Ennek feltételezhető okát kendőzetlenül fogalmazta meg Mikszáth Kálmán, aki *Fotográfiák a vármegyéből* címmel írt korának ismert nógrádi alakjairól, s Botló [!] Ákosról így nyilatkozott: „A csinos szoknya után kifutott volna a világból, egyszerre szerelmes volt öt-hat nőbe is, – ide nem értvén a tulajdon két feleségét, akikbe éppen nem volt szerelmes.” S hogy mi volt Ottlik Ákosnak (egykor Nógrád másodalispánjának) a botlása? Egy távoli családtag 1990-ben bizalmasan annyit közölt velem, hogy váltóhamisítási ügybe keveredett, ezért kényszerült a vármegye elhagyására, és végül Debrecenben halt meg (mint irattáros, 1891-ben). Megkérdezhettem volna Ottlik Ákos és Gyürky Amália 1990-ben még élő ükunokájától, dr. Ozory Aladártól, hogy valóban így volt-e, de úgy gondoltam, tapintatlanság lenne egy ilyen kényes családi ügyet szóba hozni. Valami oka bizonyára lehetett annak, hogy a férfiági leszármazottak nem az Ottlik nevet használták, hanem a nemesi előnévben (felsőozoróczi és kohanóczi) szereplő Ozor (nem tévesztendő össze Ozorával!) településnévből alkották meg új nevüket. Történelmi családoknál ez nem szokás.

A házaspár elvált: 1859-ben, apja gyászjelentésében még Ottlik Ákosnőként [!] szerepelt Amália, második férjének, Tessedik Imrénének a gyászjelentéséből viszont az derül ki, hogy 1861 körül lépett másodszor frigyre, vagyis a két időpont között történhetett a válása.

Madách életének egyik kulcsszereplőjéről van szó; nagy kár, hogy Palágyi Menyhért (aki egyébként ugyanúgy aggregény volt, mint fő in-

formátora, Szontagh Pál, így aztán Madách szerelmeit illetően valószínűleg nagyszerűen megértették egymást) nem kérdezte meg Madách szerelmeit, amikor az életrajzi adatokat gyűjtötte. Veres Szilárd volt az egyetlen, akit megkeresett, mivel (egy Szontagh által elmesélt történet kapcsán) úgy sejtette, hogy a költő érdeklődését felkelthette Veres Pálné lánya.

De miért nem kereste meg pl. Lónyay Etelkát? Hiszen bátyjával, Lónyay Alberttel levelezett! És miért nem érdeklődött Gyürky Amáliánál? Nem tudta, hogy él? Biztosan tudta, más magyarázat ugyanis nincs rá, hogy a történetekben miért nem utalt rá egyértelműen, miért pontozta ki még a helységnevet is a vele kapcsolatos egyik történetnél. Nyilván tartott tőle, hogy Amália pert indít ellene, ha egyértelműen kiírja a nevét vagy a lakhelyét.

Palágyi saját értékrendje szerint is súlyos hibát vétett. Úgy látta ugyanis, hogy Lujza a költő életének egyik legfontosabb szereplője volt, s komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megtudja, ki volt a lány. Könyvében le is írta, hogy hiába kutakodott felvidéki gyógyfürdőhelyeken utána. Pedig, ha Madách verseire nagyobb figyelmet fordított volna, akkor ő is észreveszi, hogy Lujza leánytársa Amália volt, aki nyilván pontosan meg tudta volna mondani, hogy kiről is van szó. Amália egyébként mint özvegy Tessedik Imréné halt meg, 1907. április 3-án, Felsőpálfalván (később Zagyvapálfalva, majd Salgótarjánhoz csatolt település).

Lujza

Róla beszéltem már korábban, jelentőségét az is mutatja, hogy nem volt tipikus szerelem: egyetlen neki szóló vagy az emlékéit idéző vers sincs, amelyet később átsorolt volna Madách.

Ahhoz képest, hogy soha senki sem tudta megállapítani a kilétét, érdekes feltételezések láttak napvilágot arról, hogy miben halhatott meg. A versekből kiderül, hogy kezdettől fogva halálos beteg volt, lehetett tudni, hogy nem lesz hosszú életű. A közeli halál tudatában döntöttek a fiatalok a szerelmi kapcsolat mellett, ennek ellenére elég várat-

lanul következett be a lány halála, mint arra a *Fagy-virágok* első verse is utal:

Talán nevettem, amíg haldokoltál,
Talán vigadtam, amíg szenvedél,
S nem jött el, hogy megintsen, szellemed.

A költő a lány rosszullétét is megörökítette egyik versében, így 1990-ben elérkezettnek láttam az időt arra, hogy végre egy orvos mondjon véleményt, a versben leírt tünetek alapján, Lujza lehetséges betegségéről. Dr. Hazay Balázs véleménye az volt, hogy Lujza valószínűleg reumás szívbajban szenvedett.

Az biztos, hogy Pest elhagyása (1840 nyarának vége) után kellett megismerkedniük. Talán Palágyinak volt igaza, aki a *Lujzához* kezdő sorából („Mit keressz te, lány, e gyógyvizeknél”) arra következtetett, hogy valamelyik felvidéki fürdőhely lehetett a megismerkedés helyszíne. Az is biztos, hogy 1844. február 28-a után Madách érdeklődése egyértelműen (és bizonyos jelekből ítélve kizárólagosan) Fráter Erzsébet felé fordult, ekkorra tehát Lujza meghalt, a költő megírta az emlékét idéző *Fagy-virágok* ciklust, s véget ért Amáliával való kapcsolata is.

Valaha felvettem: az sem kizárt, hogy egy évnél is rövidebb volt a kapcsolatuk, mivel az élő lányhoz írt versek a nyárhoz és az őszhöz köthetők, a halottat idézők télen születtek, nincs tehát tavasszal írt vers, ami persze önmagában semmit sem jelent.

Lujza jelentőségét gyógyíthatatlan betegsége és korai halála adja. Az előbbi valószínűvé teszi, hogy ebben az esetben teljes kapcsolatról volt szó; nem kizárt, hogy ez volt az első szexuális kapcsolat Madách életében. Erre a lehetőségre a „mennyei üdvössége” kifejezéssel utalt a *Csak el, csak el* egy publikálatlan versszakában:

Nem volna olly türhetlen sorsom is, lány,
Ha nem mosolygál volna rám szerelmet,
S nem ismerném a' mennyei üdvösségét
Mint így hogy ismerem, elválni tőled.

Lujza a halálával a költő örök eszményévé vált, akinek a *Tragédia* bizánci színében állított emléket. Itt vallotta meg azt is – nem annyira az olvasónak, mint inkább önmagának –, hogy valójában sohasem tudott elszakadni tőle, minden későbbi kapcsolatában Lujzát kereste. Az élő Lujza mint Izóra eltűnik a zárdában, s az utána igyekvő Tankrédnak a halott Lujza mint földből felemelkedő csontváz állja el az útját. A „Ki vagy te, rém!” kérdésre így felel: „Én az vagyok, ki ott lesz / Minden csókodban, minden ölelésben. –”

Ne zavarja meg őket az a körülmény, hogy a szerző előszeretettel csereberélte életének szereplőit és azok tulajdonságait kénye-kedve szerint! A bizánci színben bizonyos szempontból Madách Ádámnak felel meg, Szontagh Lucifernek, noha Lucifer egyben az olykor önmagából is gúnyt űző költő. „Hogy is lehet test így átszellemülve” – mondja Ádám, egyben felidézve a *Lujzához* egyik sorát: „És a' test át szellemüle benned”, majd Luciferként rögtön ki is gúnyolja Ádámot: „Átszellemült test! – Óh, a sors valóban / Nem büntethetné jobban a szerelme / Örültségéért, mint beteljesítvén / Mindazt, amit csak kedvesére halmoz. –” De a két nő is más a műben, mint az életben: Lujza nem zárkózott el kedvesétől, nem úgy, mint Izóra, Amália pedig valószínűleg nem volt annyira kacér, mint Helene. Vagyis a Madách–Szontagh–Izóra–Amália „kvartett” és a bizánci szín négy szereplője között, tényleges tulajdonságaikat tekintve, egyáltalán nem egyértelmű a megfelelés, csak az látszik valószínűnek, hogy róluk van szó.

De ez így is van rendjén! Ritkán születnek nagy művek, ha a szerző az önéletrajzi motívumokhoz görcsösen ragaszkodik. Ha mondjuk Proust ezt tette volna, akkor a legjobb esetben is csak egy ügyes memoár lett volna *Az eltűnt idő nyomában* regényfolyamából; így azonban, hogy létező, sőt, a műben jól felismerhető személyek tulajdonságait ötvözte egymással és talán nem létező személyekével is, igazi regényt alkotott. (Az igazi művész számára az élet nem cél, csak eszköz.)

Életem legnagyobb kudarca volt, hogy Lujzát nem sikerült megtalálnom. Ennek ellenére azt javaslom önöknek, hogy ne adják fel, és bízzanak Madáchban! Az az érzésem, hogy nem véletlenül írta a *Lujza leánytársához* verscím mellé Amália nevét: támpontot kívánt adni ahhoz, hogy hol kell keresnünk a lányt. Szerencsére a Lujza (Aloisia)

név rendkívül ritka a korabeli nógrádi anyakönyvekben, így ha valaki módszeresen megnézi az összes anyakönyvet, előbb-utóbb meg fogja őt találni. Mindenesetre Amália fiataalkori lakóhelyeit (Kisterenye és Ludány), s az azokhoz közeli településeket érdemes elsőként megvizsgálni. Lujza 15–30 év körüli lehetett (közelebbi időhatárokat, tudva azt, hogy Madách saját magánál jóval idősebb és jóval fiatalabb nőkbe is szerelmes volt, nehéz lenne megadni). Ebben az életkorban csak kevesen haltak meg akkoriban: a halotti anyakönyvekben rengeteg a 0–10 év közötti halott, de aki megérte a felnőtt kort, az többnyire elélt 40–50 évig, néha még tovább is. Ha találunk valaha egy Lujzát, aki az 1840–1843 közti időszakban 15–30 évesen halt meg Nógrádban, vagy a környező vármegyék valamelyikében, akkor nagyon valószínű, hogy éppen Madách szerelmét találtuk meg. Márpedig ilyen lánynak lennie kell! (Szerencsére ebből a korszakból szinte minden anyakönyv fennmaradt.)

Matkovich Ida

Ellentétben Amáliával vagy Fráter Erzsébettel, az 1828. május 28-án Györszemerén született szemerei Matkovich Ida nemcsak az édesanyját veszítette el igen korán (1832-ben), de már azt megelőzően az édesapját is, így aztán nagyapja, Matkovich István héthelynök lett a gyámja. A fiatalok megismerkedésére valószínűleg Pozsonyban került sor 1843 őszén, amikor Madách az országgyűlés alkalmából odalátogatott.

A hozzá írt verseket a *Taxonómiában* úgyis megtalálják, ezzel tehát nem is untatnám önöket; legyen elég annyi, hogy az *Idához* főcím tudatja az olvasóval, hogy hol is kezdődnek a hozzá írt versek, majd a *Templomban* és a *Társaságban* alcím egy-egy helyzetben mutatja be Idát úgy, ahogyan a költő láthatta őt. Vegyük észre, hogy ez kísértetiesen hasonlít a *Lant-virágok* második versére, az *Adeline*-re, ahol ugyan nincsenek alcímek, ám az első szakasz ott is a templomban mutatja be Etelkát, míg a második „köznapi körében”.

Úgy látszik, Madách előszeretettel látogatta más felekezetek templomait, hiszen Etelka református, Ida pedig evangélikus volt. Bizonyá-

ra kellő fejmosásban részesítette őt édesanyja 1840 nyarán, amikor fia kötetéből arról értesült, hogy egy református templomban leskelődött szíve választottja után. Talán nem is annyira felekezeti megfontolásból, mint inkább azért, mert a templom mégsem arra való, hogy szerelmi légyottoknak adjon helyet. A két vers felépítése tehát érdekes párhuzamot mutat; ez nyilván nem véletlen, mint ahogyan az sem, hogy a *Lant-virágok* legtöbb verséhez hasonlóan ez az Etelka-vers is kimaradt a tervezett kötetből. Életrajzi szempontból azonban csak az a fontos, hogy a *Társaságban* Idát más karján látja a költő, s nem is rejti véka alá az érzéseit: „Kétségtől üzve szűmben felriadt / A féltés véres óriása; –”. A *csapodár átka* már címében is jelzi, hogy mit gondolt szerzője a szeretett lányról, akinek magatartása annyira felháborította őt, hogy rövid idő után elhagyta Pozsonyt, s nem is tért vissza oda. S hogy Ida ezen közben mit érezhetett? Ezt csak ő tudhatta, érdemes azonban két korabeli véleményt idézni. Lisznyai Kálmán írta Gyulai Pálnak 1843. november 1-jén: „Ida nem haragszik rád, s inkább örülne ha veled lehetne. Madácsba torkig szerelmes.” 1844. február 14-én pedig Madách Anna írta édesanyjának: „Huszár Lajos beszéli, hogy Matkovics Ida nagyon szerelmes Emibe, és várja őtet.”

Ida egy beregi képviselőhöz, beölsei Buday Sándorhoz ment feleségül 1846. szeptember 21-én, akitől több gyereke is született, 1861-ben azonban meghalt. Ez biztos, jóllehet kikövetkeztetett adat: Buday Sándor nem sokkal később ismét megnősült (második felesége halála után harmadszor is ezt tette). Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a közelebbi időpontot nem ismerjük. Ez talán nemcsak a lexikonszerkesztők hibája; az OSZK több százezres gyászjelentés-gyűjteményében nem szerepel Idáé, mint ahogyan a Daróczy-hagyatékban se találkoztam vele, s természetesen a Madách család levéltárában sem. (Hogyan is került volna oda?) Mindez azért érdekes, mert ha nem adtak róla hírt a családtagok, akkor előfordulhatott, hogy Madách sem értesült a haláláról. Nem kizárt azonban, hogy 1861-ben az országgyűlésen akár Ida férjétől, akár a férjjel szorosabb kapcsolatban álló Lónyay Menyhértől mégis csak értesült róla. Feltéve persze, hogy még az országgyűlés berekesztése előtt halt meg, nem pedig az év hátra levő részében, mert az utóbbi esetben nem feltétlenül.

Akit érdekel, hogy pontosan mikor és miért halt meg Ida, annak egyelőre a határ túloldalán kell kísérletet tennie a vonatkozó anyakönyv megtalálására, Ida ugyanis minden bizonnyal Csetfalván halt meg, legalábbis a férje ott élt 1861 körül.

P

Fogalmunk sincs, kit jelölhetett a *Szőke Ipoly* alcímében szereplő monogram; a Paula/Paulina név rövidítése lehetett ez a P betű, mivel Píroska nevű hölgygel a korabeli felvidéki anyakönyvekben sohasem találkoztam, s más P-vel kezdődő női nevet nem ismerek. (Igaz, lehetett becenév kezdőbetűje is: Panni.) A mégoly reménytelennek látszó kutatási irányokról se szoktam lebeszélni soha senkit, ezúttal mégis azt tanácsolnám: inkább ne áldozzanak időt annak kiderítésére, hogy ki lehetett P.

Ám, ha mégis megtennék, akkor én sem tehetek mást, mint hogy igyekszem beavatni önöket egy sejtésembe, amely azonban annyira bizonytalan feltevés, hogy könnyen tévútra viheti a további kutatást.

Eszerint P. talán a három grácia egyike, a legfiatalabb, a Losoncapátfalván élő Prónay Miksa és Kubinyi Otília lánya, aki Nagy Iván családfája szerint egy Máriássyhoz ment feleségül (NI 9. 491.). S hogy miért éppen Prónay Paula? Idéznék Madách Máriának február 27-én (valószínűleg 1839-ben) édesanyjához írt leveléből, amelyet egy salgótarjáni táncmulatság résztvevőiről írt: „Starembergné Fraterék, Mocsáry Gáborné, Pronay Maxné mit ihren drey Gracien.”

Van azonban egy kis bökkenő. A vers ugyanis így kezdődik: „Szőke Ipoly kicsi barna lánya!” Losoncapátfalva, amely ma Losonchoz tartozik, nem Ipoly-parti település! Ám lehet, hogy nem is a hölgy lakhelyéről, hanem csak egy találkozási alkalomról van szó a versben, amely egy Ipoly-parti településen történt.

Huszár Mária

Szerencsére abban a versben, amely Madách összeállításában közvetlenül a P-hez szóló *Szőke Ipoly* után áll, az *Egy táncvígalmában* címűben, az alcímként áthúзва szereplő H M monogramról meg tudjuk mondani, hogy kit jelöl: valószínűleg baráthi Huszár Máriát. A hölgy szülei: Huszár István és Tersztyánszky Mária, akiket Madách nagyon is jól ismert, s Pozsonyban is meglátogatott 1843 végén. Mária nevű lányuk Tereskén született, 1830. március 4-én keresztelték meg; látszólag túl fiatal ahhoz, hogy a pozsonyi ifjak érdeklődését komolyan felkeltse. De a látszat olykor csalóka!

Még szerencse, hogy a Madách család hölgy tagjai kifogyhatatlannak voltak a nógrádi pletykákból, így aztán Huszár Anna korábban már idézett édesanyjához írt levele, közvetlenül az állítólag Imrét visszaváró szerelmes Ida után így folytatódik: „...Huszár Mari leg szep leány Pozsonyba, majd lesz Miczi *kevély* reá. –” (Miczi Huszár Mari édesanya.) A jelek szerint Imre nincs annyira elragadtatva a lánytól, mint a pozsonyiak, hiszen versét, már-már bántó hangnemben, így kezdi: „Ismertem nálad szebbeket...” Még ha így is gondolta, azért ezt mégsem szánhatta egyfajta versindító bóknak a szerző!

Huszár Mária későbbi sorsáról semmit se tudunk, csak a gyászjelentése ad némi fogódzót, amely „brünni csillagkeresztes hölgy”-ként említi őt. 1893. március 28-án halt meg Meránban.

Figyeljünk fel arra is, hogyan taktikázik Madách a monogramokkal! A P-t meghagyta, hiszen túl kevés információt nyújt ahhoz, hogy egy kívülálló megsejtse, kihez szól a vers (viszont P. P-t nem írhatott, mert akkor minden nógrádi olvasó azonnal Prónay Paulára asszociál), ugyanakkor a címzett önmagára ismerhet. De már a H M-nél nyilván úgy gondolta, hogy túlságosan árulkodó, hiszen aki járt az országgyűlés idején Pozsonyban, az könnyen kitalálhatja, hogy kiről van szó, ezért aztán áthúzta. Ezzel persze azt kockáztatta, hogy talán az érintett se fogja kitalálni, hogy egy neki szóló verset olvas a kötetében. Megtehetette volna, hogy az előző vershez hasonlóan itt is csak a keresztnév betűjét hagyja meg, de az meg túlságosan semmitmondó lett volna, hiszen a Mária (szöges ellentétben a Paulával) az egyik leggyakoribb női keresztnév volt Nógrádban.

Fráter Erzsébet

Megismerkedésükről semmit sem tudunk. A költő talán leghíresebb levelének felületes olvasása számos tévhit forrásává vált (Szontagh Pálnak írta 1844. február 29-én.) A részletező és érzékletes leírásból például arra következtettek, hogy Madách előző este, a losonci bálban ismerhette meg Erzsit. Figyelmesebben olvasva azonban az derül ki, hogy épp fordítva, barátja lehetett az, aki még nem ismerte őt, ezért írta le neki olyan részletesen. (A levélben utalt is rá, hogy Szontagh kifejezett kérése volt a Fráter Erzsébetéről szóló leírás: „Mondtad egy lapot irjak róla.”) Az a feltevés tűnik a legésszerűbbnek, amely szerint hivatali kapcsolatok révén történhetett az ismeretség: a lány ekkoriban nagybátyjánál, Fráter Pál alispánnál volt Csécsén (ott is született 1827. július 20-án), aki Madách hivatali főnöke volt.

Kapcsolatuk korai időszakáról se tudunk semmit; csak december 9-én van új információ kettejükről: ekkor írta Fráter Erzsébet első levelét jövődöbelijének, de ekkor már „otthonról”, Cséhtelekről (Bihar vármegye). Nyilván Imre is írt neki, talán már jóval előbb, de ezek a levelek nem maradtak fenn, kivéve a verses leveleket, amelyek a versei közt is helyet kaptak volna: *Távolból (—hez)* címen szokták közzé tenni azt a négy részes verset, amely eredetileg talán négy külön levél lehetett. Az alcímbe szereplő vonal azonban megtévesztő, valójában az Erzsébet név erőteljes áthúzásának eredménye.

Az események felgyorsultak: Imre még 1844 végén átköltözött Csesztvére, 1845. március 16-án megtörtént az eljegyzés, s bár a vőlegény sokat betegeskedett ekkoriban, 1845. július 20-án megtartották Csécsén az esküvőt is. Sokan nem tulajdonítanak jelentőséget a dátumoknak, így történhetett, hogy egyes kutatók felvetették: Imre betegeskedése késleltethette az esküvőt. Ez viszont a számok tükrében meglehetősen abszurd feltételezés: addig-addig késlekedtek a fiatalok, míg véletlenül éppen a menyasszony 18. születésnapjára esett a frigy! Ez különben gyakori szokás volt: Madách Anna például a 24. születésnapján, 1842. április 18-án ment férjhez.

Erzsébet leveleinek tanúsága szerint, valamiért nem kedvelte Majthényi Anna, részben ez lehetett az oka annak, hogy Madách már az előző

év végén átköltözött Csesztvére. Részben azonban, bár ettől azért nem teljesen függetlenül, az is szerepet játszhatott ebben, hogy Csesztve egészen közel volt a megyeszékhelyhez; lóháton mindössze nyolc kilométert kellett megtennie ahhoz, hogy eljusson a hivatalába, így könnyen megegyezhet, hogy nap mint nap bejárjon Balassagyarmatra. Ugyanez Alsósztrégováról már fölöttébb fárasztó lett volna (különösen a hátszlónak!), így tehát fiatal házasként olykor hosszabb időre távol kellett volna lennie a családjától, ha a szülőfalujában maradnak.

Akik kezdettől fogva nem kedvelték Erzsébet: Majthényi Anna, Szontagh Pál és talán Madách Károly (bár az utóbbi rossz viszonyról csak évekkel később értesülünk), s felmerült még a gyanú, hogy talán a csesztvei intéző, Matolcsy György se rokonszenvezett vele. Aki viszont biztosan kedvelte őt: Madách Mária (ezt maga Erzsébet írta az egyik levelében), és az is biztos, hogy a későbbiekben Henrici Ágoston sztrégovai lelkész is az ő pártján állt, Majthényi Annával szemben. A fiatalok azonban eleinte nem sokat törődtek ezzel, jól érezték magukat Csesztvén. Négy gyerekük született, bár az elsőszülött Imre még születése napján meghalt. Az a hír terjedt el, hogy fejlődési rendellenességgel született (ezt 1932-ben egy levélíró említette Harsányi Zsoltnak), amit az a tény valószínűsít, hogy meg sem várták a keresztelest, a papot, hanem Majthényi Anna végezte el a szertartást. Ezt a keresztelest anyakönyv bejegyzése árulja el, ahol a keresztelest végző személy nevének rovatában az ő neve áll. Erre a sietségre csakis az adhatott okot, hogy „látni való volt”: nem lesz hosszú életű az újszülött, s valóban: a halotti anyakönyv szerint aznap halt meg, amikor megkeresztelték őt.

A másik három gyerek egészséges volt, mindhárman Csesztvén születtek: Aladár (1848. január 1.—Alsósztrégova, 1908. július 23.), Jolán [1851. június 7.—Losonc, 1923. augusztus 17. (temetés)] és Borbála (Ára) (1853. április 2.—Bp., 1914. nov. 7–8.)

A házaspár kapcsolatáról ebben az időszakban semmit sem tudunk, Madách verseiből is (ha ugyan meg lehet mondani, hogy melyek azok, amelyek ebben az időszakban születtek) hiányzik a „szokásos” feszültség, amely Lujza kivételével minden kapcsolatára jellemző volt. A bajok 1850-ben kezdődtek, bár lehetséges, hogy Madách nem sejtette, valójában mit is vállalt azzal, hogy aláírta a család osztályegyezségét.

Ez lényegében arról szólt, hogy az addig Majthényi Anna tulajdonában lévő családi birtok egyes részei hogyan oszlanak majd meg a gyerekek között. Logikus, de elhibázott döntés volt, hogy a legidősebb fiú az ősi sztrigovai birtokon gazdálkodjék tovább, s Károly öccse kapja az anyai örökségként családi tulajdonba került Csesztvét. Ám ennek következményeként Imrének át kellett költöznie családjával Alsósztrigovára. Már 1850-ben sejthető volt, hogy ez Erzsinek ellenére lesz, de hogy hajthatatlannak bizonyul majd, azzal a férj ekkor még valószínűleg nem számolt. Különben is, nem kellett azonnal költözniük, az egyezés „hatályba lépésével” várhattak Károly házasodásáig, aminek akkor még nem volt előjele. A családfő elhibázott döntésében a halasztás lehetősége is közre játszhatott, s nyilván arra számított, hogy addig meggyőzi majd a feleségét is a döntés helyességéről. (Azt sem tudhatta, hogy édesanyja túléli majd mindkettejüket.) A legsúlyosabb hiba azonban az volt, hogy a feleségét nem avatta be az osztályegyezség következményeibe, aki aztán 1853-ban váratlanul szembesült azzal, hogy mire a férje az internálásból hazaérkezik, csomagolniuk és költözniük kell. Ezt előzetesen, még a szerződés aláírása előtt meg kellett volna beszélniük a házastársaknak, ám a következmények arra engednek következtetni, hogy ez a megbeszélés elmaradt.

Madách talán úgy gondolta, hogy majd szép lassan a tudomására hozza feleségének az átköltözésükről szóló döntést, de elszámította magát, mert bebörtönözték őt, öccse pedig éppen akkor döntött úgy, hogy megnősül, így aztán bebörtönzése idején tudta meg Erzsi, hogy rövidesen költözniük kell. Ez abból állapítható meg, hogy egyik levelében leszögezi, hogy ő sztrigovai lakos sohasem lesz; nyilván nem sokkal korábban jutott a tudomására, hogy át kell adniuk Csesztvét Károlynak.

Lehetek más gondok is, nem tudjuk például, hogy Rákóczy János rejtegetésébe beavatta-e Madách a feleségét? Még ha meg is tette, nyilván elbagatellizálta a jelentőségét, hiszen Fráter Erzsébet nem biztos, hogy helyeselte volna a lépését, ha tudja, hogy ezért börtönbe zárhatják a férjét, s ő maga a gyerekeivel együtt támasz nélkül marad. Madách rossz helyzetfelmérésére, pszichológiai éleslátása elhomályosulására vall, hogy nem vette észre, milyen áthidalhatatlan ellentét fe-

szül édesanyja és felesége között. Arra számított, hogy bebörtönzése alatt Erzsi és két (tavasztól három) gyermeke kellő támogatásban részesül majd édesanyja és öccse részéről, ez azonban egyáltalán nem következett be, sőt, egyik csesztvei látogatásakor Károly még Madách hátaslovát, a Csillagot is magával vitte.

A családi krónika mindezt Erzsi „helyzetéhez nem méltó” viselkedésével magyarázta, állítólag egy alkalommal Madách Károly szó nélkül vissza is fordult, amikor Csesztvére érve úgy hallotta, hogy Erzsi idegen férfival mulat a kúriában.

Madách tehát több hibás döntést is hozott. Az is igaz, hogy talán sohasem derült volna ki az említett döntésekről, hogy elhibáztak, ha nem zárták volna őt börtönbe. Elég sok személyt bújtatott [Rákóczy János mellett öt további személyről írtam valaha egy tanulmányomban (MK 9. 153–196.)], megúszhatta volna Rákóczy János rejtegetését is, s akkor talán nem mérgesedett volna el anyós és meny kapcsolata sem, lehetett volna találni békés, mindenki számára elfogadható megoldást.

1853 szeptember végén az egész család átköltözött Alsósztrigovára, az új kastélyba, előtte azonban Majthényi Anna átköltözött a régi-be, így a két nőnek nem kellett nap mint nap egymással érintkeznie. Ennek ellenére a házaspár kapcsolata rohamosan romlott, a visszaemlékezések arra engednek következtetni, hogy Erzsi provokatív magatartása talán célzatos lehetett, bár nehéz megmondani, hogy ha így volt, vajon mi lehetett vele a célja? A legvalószínűbbnek az látszik, hogy valamiképpen Sztregova elhagyását szerette volna kikényszeríteni a férjétől, de valószínűleg nem arra számított, ami végül is bekövetkezett, vagyis hogy egyedül (pontosabban Madách Jolánnal) kényszerül majd elhagyni a falut, s hogy nem lesz más választása, mint hogy első lépésben visszatérjen a nagybátyjához, onnan pedig édesapjához, Cséhtelekre. Lehet, hogy rokonai támogatási készségét és anyagi helyzetét se mérte fel jól.

A visszaemlékezések szerint, amelyek azonban kevés tárgyilagos elemet tartalmaznak, a végső szakításhoz az vezetett, hogy Madáchnak nem volt kedve elmenni egy losonci bálba, Fráter Erzsébet viszont, az éppen náluk vendégeskedő Meskó Miklós oldalán, mégis elment. Állítólag a társaság kiközösítette őket: nem fogadták a köszönésüket sem.

Madách talán Szontagh Páltól, talán Henrici Ágostontól vagy mástól értesült a történekről, és valószínűleg úgy ítélte meg: a történekr után el kell válniuk, másképp ugyanis, ha felesége tettét elnézi, őt is kiközösítik a nógrádi hölgyek és urak, sőt, akár még a gyerekeikre is rossz fényt vethetnek a történekr. Ami történt, azt az adott társadalmi helyzetben valószínűleg nem lehetett másképp jóvátenni, csak válással. S ha netán Madáchnak voltak is kétségei, környezete, főképp édesanyja, Szontagh Pál barátja és Veres Gyula komája, ezt igyekezett tudatosítani benne, elősegítve ezzel a végső szakítást. (Ez lehetett az utolsó alkalom, amikor Madách a környezetére hallgatott. Későbbi viselkedésére egyre inkább a nonkonformizmus lesz a jellemző.) Mindez persze csak feltételezés, mert mint mondtam, az elbeszélésekben alig van tárgyyszerű, megfogható elem. Így a mai napig fogalmunk sincs róla, hogy mikor és kinél volt ez a bizonyos bál? Kubinyiné házában, mint tíz évvel korábban? Éppenséggel lehetett, mert mint nemrégiben kiderült, ez a ház azon kevés épületek egyike volt, amely nem esett áldozatául az 1849 augusztusi orosz megtorlásnak. Egyáltalán, farsangi bál volt?

Az elbeszélések arról szólnak, hogy közvetlenül a bál után Erzsi-nek el kellett hagynia Sztregovát, s hogy a válási egyezség aláírásáig (1854. július 25.) Ecséden volt, Fráter Pál házában. Bizonyára abban reménykedett, s a nagybácsi is támogathatta az elgondolást, hogy talán visszatérhet még. Nehéz megmondani, hogy a válás melyik felet viselte meg jobban. A feleségnek anyósához írt levele, amelyben visszafogadásáért esedezik, arról tanúskodik, hogy mindkettőjüket.

A lélektani áramlatok közül talán Eric Berne játszmaelmélete a legalkalmasabb a helyzetnek, illetve az események dinamikájának a leírására. Madách a megmentő szerepét „játszotta” egész életében; nem véletlen, hogy a szabadságharc után oly sok menekültet bújtatott. De talán az sem, hogy feltűnően gyakran szeretett bele árva lányokba. Erzsi-nek sem élt már az édesanyja, amikor megismerkedtek, Gyürky Amáliának sem, Matkovich Idának pedig, mint említettem, igen korán meghaltak a szülei. Ez persze nem volt túlságosan ritka akkoriban, de Madáchra mintha különös vonzerőt gyakoroltak volna az árva lányok. Az igazi játszma-hoz azonban három személyre van szükség: megmentőre, megmentettre (üldözöttre) és üldözőre. Feleségével és édesanyjával így alkottak tökéletes hármast.

Majthényi Annát a személyisége egyébként is az üldöző szerepére predesztinálta; különböző időszakokban ugyan, de mind az öt gyerekével összeesetett anyagi ügyeken, Imrével szemben pedig (az érintett hozzá írt leveleinek tanúsága szerint) kifejezetten a „sarokbaszorítás” játszmáját játszotta. Nem véletlen (sokkal inkább több levélbeli panasz frappáns összefoglalása) ez az ifjúkori kifakadás: „bárhogyan iparkodom megelégedésedet kivívni, te mégis elégedetlen vagy velem.” S ha Imre nem tudta édesanyja megelégedését kivívni, ha a saját lányát, Madách Annát minden örökségből ki akarta zárni az anyja, akkor ugyan mit várhatott Fráter Erzsébet az anyósától, aki kezdettől fogva elutasító volt vele szemben?

A különös éppen az, hogy ennek ellenére hozzá fordult levélben. Érdekes módon ezt a levelet, amely a Madách család levelezésének talán leghíresebb és legérdekesebb darabja, a Madách-kutatás első száz évében mindenki azért idézte, mert úgy gondolta, hogy a három érintett közül magára a levélíróra vet rossz fényt. Csak 2000 körül mondta ki Györffy Miklós: ez a levél azt bizonyítja, hogy Madách nem vált felnőtt, érett férfivá. Normális esetben ugyanis, ha egy feleséget elküld a férje, s az asszony szeretne visszatérni hozzá, akkor a férjének ír levelet. Fráter Erzsébet előtt azonban (nem tudjuk, milyen tapasztalatok nyomán) nyilvánvaló volt, hogy a férjének nincs sok beleszólása a saját életébe, semmi értelme sincs hozzá fordulnia, mivel a döntés édesanyja kezében van. Ha így nézzük, akkor éppenséggel Madáchról alkothatunk lesújtó képet. Mindhárom szereplő viselkedésében súlyos kivetni valókat találhatunk, de én mégis azt javasolnám, ha komolyan foglalkozni kívánnak ezzel a fölöttébb izgalmas témával, akkor inkább igyekezzenek előbb külön-külön, majd egymással való kapcsolataikban is megérteni őket.

Tudom, hogy ez egyáltalán nem könnyű. Sokáig magam is egyoldalúan, Madách szemszögéből nézve ítélt meg a hölgyeket, majd amikor komolyabban foglalkozni kezdtem Fráter Erzsébettel, akkor az ő nézőpontjából. Csak későn, Majthényi Anna levelezésének összeállításakor jutottam el odáig, hogy az anya szemszögéből lássam azt a világot, amelyet összefogni és irányítani igyekezett, mindenkor szem előtt tartva családja túlélési esélyét, egy olyan korban, amikor azt kellett ta-

pasztalnia, hogy jelentős birtokok és a birtokokkal együtt sokszor családok enyésznek el, egyik nemzedékről a másikra, rosszul megválasztott gazdasági intézők és házastársak miatt, vagy egyszerűen csak azért, mert a családfő irodalomra, szerencsejátékra, vadászatra vagy más hiábavaló foglalatosságra fordítja ideje java részét, nem törődve a gazdálkodással. Ha ezen a szemüvegen át nézünk mindent, akkor a legtöbb cselekedetére magyarázatot tudunk adni, s meglepően sokszor kényyszerülünk annak elismerésére, hogy az adott szempontból helyesen és ésszerűen cselekedett.

A válás utáni helyzetről megoszlanak a vélemények. A megállapodás értelmében Aladár és Borbála Imrénél maradt, Jolán viszont Erzsébetnél, legalábbis 10 éves koráig, akkor kellett volna döntenie arról, hogy változatlanul az édesanyjánál marad-e, s akkor a férj további tartásdíjat fizet a neveltetésére, vagy magához veszi őt. Nem tudjuk, mi lehetett az oka, de tény, hogy 1861 nyarán semmi sem történt ebben az ügyben, noha a szerződés értelmében, így vagy úgy, döntenie kellett volna. Elvileg az országgyűlésen való részvétele is akadályozhatta Madáchot, de csak igen szerény mértékben. Hiszen ebben az időszakban néha napokat töltött otthon és nógrádi barátainál, és arra is volt ideje, hogy ellátogasson Balatonfüredre. (Gyakran voltak az ülések között több napos szünetek, például július 22-e után a következő ülést csak augusztus 8-án tartották.) Sőt, éppen a huzamosabb pesti tartózkodás megkönnyítette volna az utazást, hiszen Pestről könnyebb volt eljutni Nagyváradra, mint Alsósztrégováról. (Amikor 1845-ben első ízben utazott Cséhtelekre, Szontagh Pálnak írt február 25-ei beszámolója szerint Nyíregyházán át utazott Nagyváradra. De lehetséges, hogy útközben meglátogatta anyai nagyanyja, csepei Zoltán Eszter rokonait Székelyben, s ez határozta meg az útvonal megválasztását.) S ha augusztus 22-éig nem is akarta magához venni Jolánt, hiszen csakis a nagymama gondjaira bízhatta volna őt, azért az országgyűlés berekesztése után érthetetlen, hogy miért várt még több mint egy évet.

A visszaemlékezők ellentétesen számoltak be a házaspár későbbi kapcsolatáról. Akik a férj oldalán álltak, állandóan az említett levéllel hozakodtak elő, amely valóban azt bizonyítja, hogy *egy adott időszakban* a feleség szeretett volna visszatérni, ám ez, a levél szerint nem a

férj, hanem az anyós ellenállása miatt nem volt lehetséges. Akik a feleség oldalán álltak, azok pedig egy másik (a férj által írt) levelet emlegettek, amelyben állítólag ez állt: „Gyere vissza Erzs, te csak virág légy nálunk...” Kár, hogy a Fráter családnál nem maradt fenn egyetlen levél sem, amelyet Madách Imre (vagy bárki más) írt a feleségének, így aztán nagyon valószínű, hogy maga az érintett terjesztette ezt a hírt, amelynek igaz vagy hamis voltáról képtelenség meggyőződni.

Ami miatt mégis feltételezhető bizonyos mértékű vonzalom Imre részéről, az az 1862. november 2-a körüli utazás. Nyilván nem utazott volna el Nagyváradra, ha nem akar találkozni a feleségével, hanem elküldi az ügyvédjét Jolánkáért. Úgy látszik, szeretett volna vele találkozni. Mint ahogyan Erzs is megtehetné volna, hogy valakivel elküldi Jolánt Imréhez (vagy a megbízottjához), ha ellenére van a személyes találkozás.

Remélem, Önöknek nem lankadt a figyelmük előadásom során, elmentém velem, mert én bizony az elterjedt híreszteléseket, minden óvatosság ellenére, néha mégis komolyan vettem. A híres bűvészt, Rodolfót idézném: „Vigyázat, csalog!” Biztos, hogy találkozott Imre és Erzs halottak napján (vagy előtte, esetleg utána egy nappal)? Mert amit életének erről az időszakáról biztosan tudunk, az a következő: október 30-án Pesten volt, mivel ott írt alá egy szerződést kiadójával, Emich Gusztávval. Október 4-én pedig kiszállt Jolán lányával egy kocsi Alósztrégován (ezt Balogh Károly emlékiratából tudjuk). Mindig arról írtam, hogy „ezek szerint” a két időpont között járhatott Nagyváradon, ahonnan elhozta Jolánt. Vegyük azonban észre, hogy ez egyáltalán nem biztos: járhatott ugyan Nagyváradon ebben az időszakban, sőt, szerintem változatlanul nagyon valószínű, hogy ott volt, de azért egyáltalán nem biztos. Lehetséges, hogy Pesten megvárta, amíg az ügyvédje elhozza a lányát, aztán Pestről utazott vele haza. De ha személyesen ment el, akkor sem biztos, hogy találkoztak, hiszen Erzs is távol maradhatott, ő is megbízhatott valaki mást. Végül még az is lehet, hogy két ügyvéd találkozott, aztán a formások elintézése után egyikük a másiknak a gondjára bízta a kislányt.

Nem lehet tehát tisztán látni, főképp a feleség viselkedéséről nem lehetnek tényekkel alátámasztható elképzeléseink. A férj megítélése

egy fokkal könnyebb, hiszen verseket írt, s azok némelyikéből valóban az derül ki, hogy nagyon hiányozhatott neki a felesége. Költeményeinek *Vegyések* ciklusában a 14. darab második változata mellett (73. fólió rektó), amely végül az *Egy hölgyhöz* címet kapta, a kéziratban az „Erzsi” nevet találjuk:

Most látom, mily erősen
Valál szivembe növe,
Amint kiléptél onnan,
Utánad foly ki vére.

Madách halála után Erzsi kísérletet tett arra, hogy meglátogassa Alsósztrégován a gyerekeit, de nem engedték be őt a kastélyba. Állítólag (a helybeliek emlékezete szerint) az odavezető bekötőúton álló, nagyjából a régi kastéllyal szemközti házban, Králik Pál fogadta be egy éjszakára (a ház, homlokzatán az építető nevével, 1992-ben még állt, azóta lebontották). A sztrégovai hagyomány szerint megátkozta a kastélyt és úrnőjét. (Érdekes módon ettől kezdve valóban több csapás érte a kastélyt és lakóit. Borbála az 1870-es években elmeegógyintézetbe került. Aladár 1881-ben megnősült, s a házasságával keltett feszültségre jellemző, hogy Majthényi Anna – 92 évesen! – örökre elhagyta a kastélyt, és Csesztvére költözött Károly fiához. 1919-ben, a forradalom idején Aladár lányának kellett elmenekülnie, épp a legkritikusabb pillanatban, így aztán lánya Losoncon született. Végül a család eladósodott, s az 1930-as évek végén, egy árverés következményeként örökre elveszítette a sztrégovai kastélyt és birtokot.)

Fráter Erzsébet további életéről és kései szeretőiről L. Kiss Ibolya két könyvéből tudunk meg részleteket, de azok megalapozottságát, főképp pedig pontosságát illetően lehetnek kétségeink. Az 1920-as években helyi lapok, pl. a Nagyváradi számolt be több ízben is Erzsi utolsó éveiről. 1875. november 17-én halt meg a váradi kórházban (ispótyában), epileptikus rohamok következtében. Mivel egybehangzó vélekedések szerint ekkor már erősen alkoholfüggő volt, a görcsös rohamok lehettek éppenséggel a delirium tremens tünetei is. Két nappal később a váradi-olaszi temetőben temették el, majd az 1980-as évek vé-

gén, a temető felszámolása előtt Tempfli József megyéspüspök megváltotta a sírt, s Erzsit (más ismert személyiségekkel együtt) a váradi-olaszi plébániatemplomban, vagyis a Barátok Templomának kazamatájában helyezte el.

Huszár Anna?

A válás után nem egészen egy évvel, 1855 tavaszán vagy nyár elején, visszatért Huszár Anna egy pesti nevelőintézetből Alsósztrégovára. Az biztos, hogy nagy hatással lehetett a bácsikájára, érdekes módon féltestvére, Balogh Károly is ezt sejtette érzékletes leírásában: „Értelmének ritka fogékonyságával alkalmas médium volt ő arra, hogy megértse, követni tudja Madách Imre lelkének magasan szárnyaló röptét költői alkotásaiban, s nem egyszer hallám, mikor bizalmas együttlétben egyet-egyet felolvasott néki ezekből.” Újabban Kerényi Ferenc írt, tartózkodóan, mégis sokat sejtetően erről a viszonyról, felhívva az olvasó figyelmét arra, hogy Szontagh Pál szerelmes volt Huszár Annába. (Kerényi Ferenc: *Madách Imre*. Kalligram, 2006. 154–155.) Kerényi szerint a Szontaghnak írt verses levélben: „A barát féltésének azonban mellékszöveg is volt, az episztolából ugyanis kiderül, hogy a nagybácsi is megperzselődött. Huszár Annához (feltehetően a közeli családi kapcsolat miatt) nem szólnak versek, ám készült róla két, érzelmileg telített portréráz, és fölöttébb árulkodó, ahogyan a Szontagh szerette leány szépségét ecsetelte:

A' lány, barátom érzem én is
Éjnek tündöklő csillagzatja,
Tündéri rózsa ár a' télben
Költőnek leg szebb gondolatja. –
Lányok közül egy hajnal csillag...”

Huszár Anna 1839. március 30-án született Keszegen, Madách Mária első (Huszár Józseffel kötött) házasságából. Apja két évvel később meghalt, édesanyja pedig második férjével és Anna testvérével,

József-

fel együtt rablógylősság áldozata lett 1849-ben (ő is árva volt tehát). Így került aztán nagyanyjához Alsósztrégovára, de csak rövid időre, mert 1851 tavaszától Szőnyiné pesti leánynevelő intézetében volt 1855-ig. Hazatérése után 1858-ban ment férjhez Károlyi Miksához, és attól kezdve Pincen élt, 1884. november 30-án bekövetkezett haláláig. (A házaspárnak nem született gyereke.)

A különös az, hogy nem is annyira az ifjaknak, mint inkább a középkorúaknak keltette fel az érdeklődését a 16 éves lány; Imre ugyan csak 32 éves volt, de Szontagh már 34, leendő férje pedig már ekkor, tehát három évvel a házasságkötésük előtt 37! Ez elgondolkodtató, ugyanakkor nagyon is érthető, féltestvére, Balogh Károly leírása alapján. Madách s a nála idősebb férfiak ritkán találkoztak a saját korosztályukban olyan lányokkal, akik intellektuálisan is partnereik lehettek volna. Hiszen nevelője és oktatója nyilván Madách Máriának és Annának is volt, de csak otthon, Alsósztrégován. Felfogadtak melléjük mondjuk egy tanítót és egy francia nevelőnőt (bár az utóbbiról egyáltalán nincs adatunk), ez azonban mégis csak szerényebb képzést jelentett, mint a pesti leánynevelőben, a családtól távol eltöltött négy év. A jó adottságok mellett nyilván ez is közrejátszott abban, hogy követni tudta: „Madách Imre lelkének magasán szárnyaló röptét”.

Azt, hogy Madách miként érezhetett vele szemben, nem tudjuk. A vonzalom egyértelmű, de hogy annak volt-e szexuális tartalma is, arra egyelőre nincs válasz. Még a grafológust se hívhatjuk segítségül, hiszen nincsen se levél, se vers, amely Annához szólt volna, ugyanakkor Kerényi Ferenc jó érzéssel vette észre, hogy van két rajz, amelyeknek tüzetesebb elemzése talán elvezethet egyszer majd a válaszhoz. Addig is álljon kérdőjel a neve mellett!

Veres Pálné Beniczky Hermin

Már a negyvenes években ismerték egymást, talán Szontagh Pál révén, akinek édesanyja közeli rokona volt a férjnek. Naplójában ugyanis szerepel egy 1848-as bejegyzésben Madách neve. A szerelem azonban valószínűleg csak évekkel később kezdődött. 1852-ben a Veres ház-

pár meglátogatta pozsonyi börtönében a költőt, aki *A rab, virágaihoz* című versében örökítette meg a látogatást, egy szóval sem említve benne a férjet. A rokonszenv, majd vonzalom a válás utáni időszakban alakulhatott át szerelemmé, s Madách hozzá írta legsikerültebb verseit. Ám ez a kapcsolat, a kölcsönös szerelem ellenére (amelyről az *Atlas* című vers tanúskodik), megmaradt plátóinak, mert a társadalmi konvenciók az ő helyzetükben nem engedték meg érzéseik nyílt vállalását. A költő kárhoztatja is a „társas” (értsd: társadalmi) szabályokat.

Beniczei és micsinyei Beniczky Hermint 1815. december 13-án keresztelték. Ez biztos, bárki ellenőrizheti a losonci evangélikus keresztelési anyakönyvben. Az érintett viszont úgy tudta, hogy születése Luca napjára és péntekre esett; mivel az adott évben a kérdéses nap szerda volt, ez csakis félreértés lehetett. Ha feltételezzük, hogy legalább fele részben igaz az állítás, akkor az előző pénteken, vagyis 8-án kellett születnie. A helyszín a Losonc melletti Lázipusztá, amelyet lexikonjaink egyszerűen csak Lázinak írnak, megfelelkezve arról, hogy ilyen nevű település jelenleg csak egy van, és pedig Veszprém megyében. Apját korán, édesanyját 1831 nyarán veszítette el, az első kolerajárvány idején, így tehát ő is árva volt. És Madáchnál jóval idősebb.

Ifjúságát nagyapja tógyörki házában töltötte, de sokat időzött Pesten és Gömörben is, udvarlói pedig a kor ismert személyiségei voltak: Szontagh Gusztáv filozófus, Toldy Ferenc irodalomtörténész, Fáy Gusztáv zeneszerző. A nagyapa azonban úgy ítélte meg, hogy az udvarlók szellemi téren nem lehetnek a társai eszes unokájának. Végül, nem tudjuk, hogy milyen előzmények után, 1839-ben Veres Pálhoz ment feleségül. Önök most joggal kérdezhetik, vajon milyen szellemi kvalitásokkal rendelkezhetett a férj? Erről senki se tudott, ha voltak is említésre méltó szellemi tulajdonságai, úgy azokat gondosan titkolta. Egyetlen gyermekük 1841. szeptember 14-én született, és családi körben Szilárdnak nevezték. Egyébként mindenki Szilárdának hívta, mert ez egy árnyalatnyival kevésbé zavaró elnevezés, főképp, ha hölgy az illető. Márpedig Szilárd kisasszony nő volt! Talán nem túlzottan önkényes a feltételezés, hogy édesanyja ötlete lehetett a névválasztás. Madách különben szerette a különcöket, barátai között többet is találunk, de úgy látszik, hogy a nonkonformista nők is vonzották őt.

A gyermek születési helyeként (patria) Herencsényt írták be Bér evangélikus keresztelési anyakönyvébe. Felejtsek el tehát a lexikonok adatait, amelyekben Kutasó, vagy ami még rosszabb, Kutas áll. Kutasó legalább nógrádi település, s az apa, Veres Pál, valóban ott született, bár ezt nem ellenőriztem.

1864-ben beárnyékolta korábban felhőtlen kapcsolatukat Madách akadémiai székfoglalója, *A nőről, különösen aesthetikai szempontból*. Veres Pálné méltán felháborodott szerelme nem túl hízelgő véleményén, el is kezdett írni egy kritikát, továbbá egy levelet Madáchnak, de mindkettőt félbe hagyta, mert vitapartnerre állapota válságosra fordult, majd nem sokkal később meghalt. Lánya szerint azonban éppen az ominózus székfoglaló ösztönözte arra, hogy megindítsa mozgalmát a magyar nőképzésért. Az biztos, hogy közvetlenül szerelme halála után, 1865-ben (tehát 50 évesen) tette meg az első lépéseket. (Még hozzá októberben, gondosan kivárva a gyászév leteltét!)

Madách annyira titkolta ezt a plátói kapcsolatát, hogy az *Emléklapokra* ciklus 11. darabjának *Egy nevelő* lett a címe. Ítéletnapig találgathatnánk, hogy ki lehetett a címzettje, ha Veres Szilárda nem tette volna közzé a vers korai, vélhetően édesanyja emlékkönyvében talált változatát.

Zsuzsi

Róla semmit sem tudunk, mindössze két helyen fordul elő a neve, verskéziratok mellett, továbbá Palágyi Menyhért említi őt a költő futó kapcsolatai között, de csak annyit jegyez meg vele kapcsolatban, hogy a vidék híres szépsége volt.

Az biztos, hogy kései szerelem volt ez is, és ellentétben Herminnel, beteljesült szerelem. Egy egészen jó vers, *A téli éj dicsérete* szól a beteljesülésről, arról, hogy a tél a legszebb évszak, mert ilyenkor egész nap az ágyban lehetünk a kedvesünkkel, nem kell a külvilággal törődnünk. Nem tudjuk, hányan gondolkodhattak hozzá hasonlóan, de az biztos, hogy ilyesmit akkoriban még nem illett versben leírni. A költőnek nyilván elege lett abból, hogy szüntelenül elvárásoknak kellett meg-

felelnie, szerelmi kapcsolatait gyakran a társadalmi konvenciók akadályozták. Zsuzsival végre jól érezte magát, s talán életében először volt teljesen felszabadult:

Átérezzük, hogy egymásért vagyunk,
El van szakítva tőlünk a világ,
Nincs fesz közöttünk, nincs hideg szabály,
Nem üldöz részvét, nem kíváncsiság.

A boldogság, mi egyikünkben él,
A másinak valódi kéjt szerez,
Nem mint kívül, hol egynek élve, ah,
Más számtalannak szörnyű pokla lesz.

S míg egybevetve sok rossz érdeket
Az összepántolt szív csak tönkre jut,
Te nem keress bennem hírt, kincseket,
Te nem szeretsz mást, mint a férfit.

Ölelj meg, lány, ölelj meg újól,
Engedd csókolnom forró kebledet!
Mely emberek közt olyan szépen áll,
Karomban hagyd el szent szemérmedet!

Némi egészséges hedonizmus is kiérződik a fenti sorokból, amiről akkoriban szintén hallgattak az irodalom művelői, különösen a költők, és különösen Magyarországon.

De la Motte Rozália

Van egy vers, *A galambok*, amelynek alcímében R-hoz áll. Ám ezt so-
kan félreolvasták, ezért gyakran A-hoz alcímmel jelent meg. De ki az az R? A szerelmi versek alapján eldönthetetlen a kérdés, ám itt is segítségünkre siet az *Emléklapokra* ciklus, amelynek 7. darabja a *Lamott*

R. címet viseli. Semmi kétség tehát, gróf de la Motte Rozália a címzett, aki a költő sógornőjének, Csernyus Emmának az unokatestvére volt. 1835. május 27-én született Zsadányban, 1856-ban pedig férjhez ment báró Skrbensky-Hřístie Ottóhoz. Bécsben halt meg 1919. december 28-án. Ez is plátói kapcsolat lehetett, bizonyára még a hölgy házassága előtti időszakból, de ha már a költő a *Szerelem* ciklusban helyezte el *A galambokat*, akkor kénytelenek vagyunk a szerelmei közé sorolni őt is.

Karolina

Róla sokáig semmit se tudott a Madách-kutatás, még feltételezések se fogalmazódtak meg a személyét illetően, ami annak a jele, hogy ez a kapcsolat is rejtett, rejtőzködő lehetett. Aztán 1981-ben a Hunyán élő Varjú Vincéné azt állította, hogy ő Madách házasságon kívül született gyermekének, Schönbauer Annának az unokája. Évekkel később Kerényi Ferenc útmutatása alapján felkerestem az idős hölgyet, aki meg is mutatta nagyanja keresztlevelét. Eszerint Schönbauer Anna valóban házasságon kívül született 1859. július 9-én Köbölkúton (Gbelce), majd 10-én keresztelték meg őt, édesanyja pedig Schönbauer Karolina volt.

A családi hagyomány szerint Karolina Baloghy István és a csesztvei születésű Majthényi Matild gyermekeinek volt a nevelőnője. Életrajzi adatait visszafelé mondanám el, mert magam is így jutottam „előbbre”: 1865. május 21-én halt meg Monoron (utolsó lakhelye a közeli Vasadpuszta volt), s a halotti anyakönyvből kiderül, hogy ekkor már két éve volt férjnél, továbbá az is, hogy Nagyszombatban született, 1832 körül. A csesztvei anyakönyvből viszont kiderült, hogy 1864. július 7-én férjétől, Michna Páltól megszületett István nevű fia. Madáchnak tehát ismernie kellett Karolinát, hiszen 1863-tól minden jel szerint Csesztvén élt a hölgy, de egyébként is ismerte Baloghy Istvánt, akinek a gyermekeinél nevelőnősködött. Más kérdés, hogy vajon valóban a szerelme volt-e? Ezt ugyanis egyedül a családi hagyomány állítja, a Madách-kutatás csak annyit tehet ehhez hozzá, hogy más Karolina eddig nem került szóba, aki a Karolina-versek címzettje lehetne, vagyis a hagyomány nem igazolható ugyan, de nem is cáfolható. Még kevésbé le-

het bármit is biztosan állítani házasságon kívül született gyermekéről: itt is csak a családi hagyomány tételezi fel Madách apaságát. Szerencsére Varjú Vincéék gyermekeinek adatait ismerjük (1990-ben Szegeden éltek), így a későbbiekben egy genetikai vizsgálat választ adhat arra a kérdésre, hogy valóban van-e genetikai hasonlóság a két ág: Madách (vagy testvérei) ismert gyerekei, valamint Schönbauer Anna leszármazottai között. (Az „eset”-re nézve MK 9. vonatkozó tanulmányát tudom az érdeklődők figyelmébe ajánlani, míg a leszármazást MK 18-ban adtam meg.)

Egy biztos: ha Madách fő műve írásakor „váratlanul” apa lett, akkor eggyel több életrajzi háttérrel tételvezhetünk fel a *Tragédiában*, mert ebben az esetben a XV. szín, amelyben Ádám válik nem várt módon apává, sajátos értelmet nyer, de még az öngyilkossági gondolatnál is feltételezhető életrajzi motívum.

Érdekes, hogy „autentikus” Karolina-verset egyáltalán nem ismerünk, az a néhány költemény, amely mellé utólag maga a szerző írta Karolina nevét, eredetileg másokhoz szólt. Ezt akár úgy is értelmezhetnénk, hogy Karolina csak egy volt a sok közül, talán a legkevésbé „eredeti” nő, inkább partnerként, mintsem lehetséges társként tekinthetett rá Madách. Ennek ellenére, ha valóban tőle volt a gyerek, akkor a hír megrázó élmény lehetett, amely akár a döntő indítékává is válhatott annak, hogy a *Tragédia* utolsó változata éppen akkor, s éppen a ma ismert formájában megszületett. (Normális szülést feltételezve, az anya a hatodik hónapban járhatott, amikor a fő mű utolsó változatának neki kezdett az alkotó.)

Márinkó (Mürzl)

A költőnél talán csak a szerelmes férfiú volt rejtőzködőbb, ugyanakkor műveinek értelmezésénél talán csak szerelmeinek az utókorral történő megértetését tartotta fontosabbnak.

Kivételesen egyetlen vers sincs, amely akár közvetve kapcsolatba hozható lenne Márinkóval. Nevezzük az egyszerűség kedvéért így azt a kései szerelmét Madáchnak, akiről Harsányi ezt írta: „Karácsony es-

téjén egy fiatal tót menyecske kukucskált be a földesúr ablakán. Nem érte fel az ablakot, még ágaskodva sem. De a földesúr meghallotta a friss hóban ropogó lépéseket. Kinézett, hogy ki topog az ablaka alatt. Az udvar teljesen néptelen volt, csak Márinkó, a ropogós cseresznyéhez hasonló fiatal özvegy, settenkedett az ablak körül.

– Mit akarsz?

Márinkó megszeppenve támaszkodott a falnak. De csendesen vihogott magában. Imre jól ismerte. Már régóta feltűnt neki, hogy ez a menyecske, ha találkozni, a füléig elpirul, vigyorgni kezd és elszalad. Odalépett hozzá, és magához vonta. Megcsókolta. Márinkó lelkesedő boldogsággal simult a sztregovai kiskirály karjaiba.” (Harsányi Zsolt: *Ember küzdj’...* Bp., Singer és Wolfner, 1942 [IV. kiadás] 3. kötet 72–73.)

Mindezt akár az írói fantázia termékének is tekinthetnénk, ha nem tudnánk, hogy különös módon épp a regényíró volt az egyetlen ember, aki komolyabb „terepmunkát” végzett Alsósztregován, vagyis megkérdezte a falu egyszerű lakóit (mindenek előtt a rövidesen sorra kerülő utolsó nagy szerelem, Borka rokonait), mire emlékeznek (a legidősebbeknek még saját emlékeik lehettek 1932-ben!), vagy mi az, amit a szüleiktől hallottak a földesúrról.

Nagy Ervinné volt az, aki felvetette: vajon *A civilizátorban* Mürzl megfeleltethető az életben Márinkónak? (MK 7. 48.) A válaszhoz, s egyben komédiájához egy rajzán adta meg a kulcsot Madách. Ezen a komédia szereplői láthatók, hiánytalanul. Mindig is volt egy olyan feltételezés, hogy ez a mű erősen önéletrajzi ihletésű: István gazda valójában a szerző, ámbár azt se mulasztották el az elemzők megemlíteni, hogy történetesen a sztregovai gazdatisztet is így hívták (Bory István). A rajz alapján további életrajzi megfelelésekre figyelhetünk fel, pl. arra, hogy Janó a kis termetű csákós figura lehet, Madách urasági hajdúja, Tucsek János, akiről tudjuk, hogy „Jancsi huszár”-nak csúfolták. Nem untatom önöket a részletekkel, az MK 7-ben a rajzot is és a megfeleléseket is megtalálják (45–49.). De vajon miből sejthető, hogy a drámában német nemzetiségűként szereplő Mürzl, aki szolgáló és egyben István gazda szeretője is, a valóságban Márinkó lehetett? A rajz normális méretű figurái között három extrém méretűt találunk. Az ajtó-

ban két másik alak fölé magasodó, erőteljes testalkatú férfi Mihály, ugyanúgy, mint Madách életében a sztregovai szakács, akinek leírásában Balogh Károly szintén a testi méretet és erőt hangsúlyozta. (MK 6. 44.) Ezzel szemben Janó (Jancsi huszár) és Mürzl hangsúlyozottan kis termetű. És mit tudunk meg Harsányi leírásából (tekintsünk el a mosolyt fakasztó „ropogós cseresznye”-hasonlattól)? Azon túl, hogy Márinkó ugyanolyan szenvedélyesen vonzódott az urasághoz, miként Mürzl István gazdához, az egyetlen tulajdonság, amelyet az író rövid jellemzésében kiemelt, Márinkó apró termete volt. A párhuzam tehát Harsányi elbeszélését igazolja. Már csak az a kérdés, hogy ki lehetett a Mária névre keresztelt, fiatal tót (vagyis valószínűleg evangélikus) özvegy? Talán az alsósztregovai evangélikus anyakönyvek tüzetesebb vizsgálata egyszer majd erre a kérdésre is megadja a lehetséges válaszokat. De minden valószínűség szerint csak a lehetségeseket! Akkoriban a nők jelentős része Mária volt, nehezen képzelhető el tehát, hogy csupán egyetlen egy volt köztük, aki az 1850-es évek végén vagy az 1860-as évek elején fiatal özvegy lett volna. Mindenesetre az összes ilyen esetet érdemes tüzetesen szemügyre venni: az elhunyt férj utolsó lakhelye esetleg eligazítást nyújthat, bár ma már az illetékes földhivatalban se feltétlenül lehet kideríteni, hogy mondjuk az Alsósztregovai 18. pontosan melyik házat jelölhette. Mindazonáltal minél közelebb van a házszám az 1-hez (amely a sztregovai új kastély címe), annál valószínűbb, hogy a költő Márinkóját találtuk meg, hiszen gyakori találkozásaik alapján az a legvalószínűbb, hogy nem a falu másik végében lakott az özvegy.

Sulyan Borbála (Borka)

Abban mindig is megegyeztek a kutatók, hogy Madách utolsó szerelme Borka volt, bár sokáig egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy pontosan kiről is van szó. Egy időben Vida Imre tévútra vitte a Madách-kutatást, amikor a verskéziratok egyikének hátoldalán neveket és a köztük lévő rokonsági kapcsolatokra utaló vonalakat fedezett fel (erre Tóth Máriával kapcsolatban még visszatérek), s azok alapján úgy vél-

te, hogy az urasági hajdúnak, Tucsek Jánosnak a feleségéről, Bagyinszki Borbáláról lehet szó. Harsányi Zsolt kutatása itt is alaposabbnak bizonyult. A sztregovai evangélikus lelkész, Hrálidka volt az, aki egy leveleiben tudatta vele (MNL NML XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése, 40. levél) Makovnyik Jánosnének az anyakönyvekben fellelhető adatait. Sajnos, a lelkész figyelmetlen volt, így tévedése több mint fél évszázadig tévútra vitte az irodalmárokat. Ő ugyanis leánykori névként Gyüros Borbálát adta meg, s 1840. november 13-ai születési dátumot. A bejegyzés ugyan valóságos és pontos, csak az a bökkenő, hogy az esketési anyakönyv szerint Makovnyik János nem ezt a Borbálát vette feleségül, hanem Sulyan Borbálát, aki viszont két évvel korábban született Felsősztrégován. (A halotti bejegyzést is helyesen adta meg a lelkész, hiszen ott nem a leánykori név szerepelt, csupán annyi, hogy Borbála, Makovnyik János felesége.)

Borkáról (Sulyan Borbáláról) külön kismonográfiában számoltam be (MK 68.). A hozzá írt versek felsorolásával és Harsányi leírásával nem untatom önöket. Mint ahogyan azzal sem, hogy állítólag élete végén azért kezdett a Paróca melletti Imre-dombon egy erdei lak építésébe, hogy oda visszavonuljon Borkával és (mint azt Harsányi megtudta, de csak a jegyzeteiben merte leírni) annak férjével. Az asszonyt férjétől megvásárló költő története meghökkentő, sőt: illúzióromboló, nem véletlen, hogy Harsányi végül nem is írta le a részleteket, hiszen az illúzióteremtés mégiscsak része a szépirodalomnak. Önök persze, merem remélni, egészen más pályára készülnek, vagy ha kettős életre vágnak, akkor is szét tudják magukban választani a művészt és a tudóst. Épp ezért azt tanácsolnám: ne legyenek illúzióik, s akkor nincs mit rombolni. (Nincs az a tudományterület, ahol az illúzió ne jelentene inkább hátrányt, mintsem előnyt.)

Tóth Mária (Mara)?

Itt is nagy a bizonytalanságunk, s a szerző ezúttal inkább összezavarja, mintsem segíti a kései elemző dolgát. Ha Tóth Mária (Madách család-fáján Tót Mara) valóban az a lány volt, akihez a két változatban is

fennmaradt *Egy eladó leányhoz* című verse szólt, akkor fel kell tételeznünk, hogy valójában ő volt az utolsó szerelme, esetleg azt, hogy Borkával „párhuzamos” szerelme lehetett. Mert ami biztos, az csupán annyi: azon a kéziratlapon, amelyen az *Egy eladó leányhoz* második változata található, van egy családfa is, amelyből kiderül, hogy Tucsek János sógornőjének, Bagyinszki Máriának a lánya Tóth Mária, és Madách egy rövidke vonalat húzott az ő neve, valamint az urasági hajdú ugyancsak Tucsek János nevű fia közé. Vagyis ők ketten házastársak. Csak az a bökkenő, hogy erre a házasságkötésre a költő halála után, 1864 decemberében került sor. Ez elég erős érv amellel, hogy Tóth Mária után már biztosan nem következett senki sem. Ha feltételezzük, hogy a költő ezúttal sem véletlenül, ad hoc módon cselekedett, akkor jogos a feltételezés: azért került éppen az *Egy eladó leányhoz* második változatának verzójára a családfa (amelyet egyébként áthúzott), mert Tóth Máriáról van szó a versben.

Mindez nagyon logikus, miért kell mégis kérdőjelet tennünk a név után? Mi az, ami kétségeket ébreszthet a kutatóban? A gond az, hogy a szerelmi versek csoportosítását tartalmazó 10. főlapon is megtaláljuk a verscímet, éspedig az alábbi csoportosításban:

Szőke Ipoly

Egy táncz vigalomban

Egy eladó leányhoz I II

A pásztorlányka

Emlékáldozat

Két apróság is zavarba ejtő ebben a csoportosításban. Először is az, hogy az első két vers, annak ellenére, hogy közel kerültek egymáshoz a címek, valójában különböző személyekhez szól, hiszen P-t semmilyen módon sem tudjuk azonosítani H M-mel. Miért különbözteti meg a szerző a két személyt a versek alcímeiben, ha a listán összetartozónak tekinti a verseket? (Egy lehetséges kibúvó: összetartozásuk nem feltétlenül a személyek azonosságát jelenti. Talán volt egy tánc-

multság, amelyben két táncosnője: P. és H. M. is vágyat ébresztett a költőben, s mindkettőjükhöz írt egy-egy költeményt.)

A másik furcsaság, hogy ezek szerint az *Egy eladó leányhoz* viszonylag korán keletkezhetett, hiszen még több verscsoport is követi. Ám ha így volt, akkor a címzett nem lehetett Tóth Mária. A megoldás szerintem ezúttal is az, hogy ez egy átsorolt vers. Volt valaki (akiről semmit sem tudunk, csak azt, hogy ezt a versét a költő hozzá írta), aki az eredeti címzettje volt a vers első változatának. Ám amikor a második változat megírására sor került, akkor már Tóth Mária közelgő házassága foglalkoztatta a költőt, így ez a második változat már hozzá szólt. A 10. fölión lévő tartalomjegyzék nyilván jóval korábban született, amit az is bizonyít, hogy a vers végül nem is a szerelmi költemények között kapott helyet, hanem a második kötet *Jellemzések* ciklusában. Pedig már az első változat szenvedélyes hangja is tanúsítja a szerző érintettségét, elfogultságát.

Madách szerelmeinek ikonográfiája

Őnök most bizonyára úgy gondolják, hogy mindenkit számba vettünk. Nekem azonban vannak kétségeim. Időről időre eljutottak hozzám olyan hírek, amelyekkel nem tudtam semmit sem kezdeni. Így például egy panyidaróci származású hölgy határozottan állította (1990 körül), hogy a falujában volt valaki, aki szerelmes volt az ifjú Madáchba, a költő azonban nem viszonzta érzéseit, ezért felvágta az ereit és meghalt. Nos, megnéztem Panyidaróc anyakönyveit, de azokban nem találtam egyetlen olyan halálesetet sem Madách ifjú korában (1838–1844), amelynek körülményei gyanúra adtak volna okot. Arról is keringtek hírek, hogy Madáchnak valahol Sztregova környékén ma is élnek leszármazottai (egy házasságon kívüli kapcsolatából), de erről sem sikerült érdemi információt megtudnom.

A költő szerelmeiről sokáig egyetlen kép sem volt ismert. Furcsa módon még Fráter Erzsébetről is csak a huszadik században tették közzé azt a fényképet, amely a hátoldal dedikációja szerint 1865-ben készült. Aztán kiderült, hogy van egy olajkép is, amely állítólag őt áb-

rázolja, s amelyet Perédy György talált meg a Fráter család tulajdonában. Nekem ugyan vannak kétségeim, mert bár képzett művész alkotásáról van szó, ennek ellenére még annyira sem hasonlít a festményen látható nő a fényképre, mint Madách Imre festményén, amely egyébként a harmadik ismert portré.

Lónyay Etelkáról nyilván rengeteg fénykép készült, hiszen csak 1896-ban halt meg. Ám legközelebbi élő rokona, Lónyay Sándor már 1990-ben sem tudott róla, hogy akár csak egyetlen kép is fennmaradt volna. Dr. Ozory Aladár sem tudott dédanyjáról, Gyürky Amáliáról képet mutatni nekem, bár azt állította, hogy ükanyjáról, Kapy Amáliáról fennmaradt egy festmény, amelyet a fia magával vitt Németországba.

Fráter Erzsébet mellett Szojka Sámuelné Massa Fanniról maradt még fenn a fia által, évekkel édesanyja halála után készített rajz (MK 79.). A többiekkel kapcsolatban ma már csak a költő rajzai nyújthatnának eligazítást. De mit kezdjünk egy olyan rajzzal, amelyre Madách Aladár azt írta: nem tudja, hogy kit ábrázol? Ha ő nem tudta, valószínűleg mi se fogjuk megtudni. Huszár Annáról persze fennmaradt két rajza is, sőt: fénykép is van a hölgyről, de már a többiekénél alig van támpontunk. Kivéve talán Márinkót, akit *A civilizátor*hoz készült rajzán örökített meg.

Végül van egy allegorikus rajz, amelyen többek között hat női arc (a kép párján pedig hat férfi arc) látható. Nyilván a hozzá közel álló hölgyek szolgáltak mintául, de ennek alapján akár a nővérei is szerepelhetnek a rajzon.

Korábban azt valószínűsítettem, hogy a bal felső arc talán Fannié, bár ha így van, akkor az emlékezetére kellett hagyatkoznia, hiszen ez a rajzpár kb. 10 évvel azután készülhetett (pl. Madách önarcképe alapján), miután Fanni elment. Tehát még ez sem biztos. Az is csak az én feltételezésem, hogy a bal alsó rajzon Lujza lehet; ellentétben a többiekkel, ő az ég felé tekint.

11. Barátok

Bizonyára hatással voltak Madáchra barátai és pályatársai is. Érdekes módon csak kevesen voltak, akik irodalmi és politikai téren is hasonló ambíciókkal indultak az életben, mint ő, mindegyikük vagy az egyik, vagy a másik lehetőség mellett kötött ki végül, bár a tudományos és a politikai karrier összeegyeztethetőnek bizonyult.

Lónyay Menyhért

Legkorábbi ismert barátja, Lónyay Menyhért mindkét területen igazi profi volt, hiszen egy időben a Monarchia közös pénzügyminisztere, majd Magyarország miniszterelnöke volt, és az MTA elnöki posztjág is eljutott.

Lónyay jobb családi háttérrel indult, mint ő, így aztán már 1843-ban részt vett a pozsonyi országgyűlésen, ahová Madách és Szontagh csak látogatóba ment el. Nem tudjuk, hogy találkoztak-e Pozsonyban, kapcsolatuk már kihűlőben volt ugyan, de azért még 1844-ben is írt egy levelet a költő egykori egyetemi társának.

A különös csak az, hogy miközben Lónyay megőrizte barátja leveleit és egyéb írásait (összesen 44-et), addig Madách egyetlen egyet sem őrzött meg. Az, hogy Pesten, az egyetemi évek alatt elkallódtak a levelek, még csak menthető, de hogy a Sztregován kézhez kapott leveleket miért nem tette el, azt nem tudjuk. Mint ahogyan azt sem, hogy milyen téren lehettek hatással egymásra. Eszes ifjak voltak mindketten, s mivel korábbi életük során legfeljebb az idősebbekkel (nevelőikkel, szüleikkel) nyílhatott alkalmuk komolyabb beszélgetésre, nyilván az újdonság erejével hatott mindkettőjükre az a felismerés, hogy a pesti egyetemen értelmes kortársakkal lehet beszélgetni értelmes dolgokról, nem úgy, mint Alsósztrégován vagy Nagylónyán. Így alakulhatott ki a Mixtura című kézirat lap körül a nyolcak társasága. Mindazonáltal

gondolkodásmódjukban lehettek rokon vonások, hiszen például Andrássy Gyula is valószínűleg jó képességekkel rendelkezett, állítólag a nyolcak tagja is volt, ám őt futólag sem említi Madách a leveleiben, az édesanyjához írtakban sem, de ugyanígy Menyhért is megfélemezni látszik későbbi főnökéről. Talán másik évfolyamra járt, bár 1823-as születési dátuma alapján ez nem túl valószínű.

1861-ben sincs jele annak, hogy találkozának az országgyűlés üléstermén kívül is, leszámítva azt, hogy augusztusban, amikor mindketten Balatonfüreden töltenek pár napot, Lónyay megemlíti a naplójában, hogy találkozott Madáchcsal.

Úgy vélem, érdeklődési körük részleges eltávolodása miatt szakadhatott meg a kapcsolatuk, bár az a körülmény, hogy Imre utolsó datált levele pár héttel Etelka házasságkötése előtt íródott, elgondolkodtató körülmény. A politika ugyan mindkettejük életében komoly szerepet játszott, de már az irodalmi próbálkozásokkal Menyhért korán felhagyott, Madáchot pedig a tudományos kérdések csak mérsékeltén, műkedvelői szinten kötötték le. Rájöhetett tehát, hogy hiába számol be barátjának a leveleiben irodalmi próbálkozásairól, a válaszevekből ítélve (amelyek közül sajnos egy se maradt fenn) ez már Lónyayt nem érdekelhette, s talán barátja tudományos ambícióit hasonlóképpen válaszal nélkül hagyta Madách. Persze, a politika még így is beszédtemát jelenthetett volna, de egyáltalán nem biztos, hogy ezen a téren nagy volt köztük az egyetértés. (Ne feledjük, a határozati párt mellett voksolók a későbbiekben is vonakodtak attól, hogy átváltsanak a másik oldalra, Deákéra.) Igaz, ezt a későbbiekben azért meg lehetne vizsgálni. Vajon Lónyay miként vélekedett azokról a témákról, amelyekről Madách egy-egy cikkben fejtette ki a véleményét: a vegyes házasságról, a halálbüntetésről, a telekdíjról?

Liszniai Kálmán

Valójában ez lehetett a legkorábbi barátság Madách életében, nagy kár, hogy erről semmit sem tudunk. Csupán az a bizalmas közlésforma tanúsítja ezt, amelyet Liszniai alkalmazott. Furcsa módon az 1845-ben,

két héttel Imre esküvője előtt megjelent verséből értesülünk arról, hogy barátja kihantolta egyik ősének a sírját, és az ott talált gyűrűt ajándékozta leendő feleségének. Erről csakis olyasvalaki tudhatott, aki ekkoriban nagyon közel állt hozzá, hiszen sem a levelezésében, sem más dokumentumban nem találjuk a nyomát.

Ami első pillanatban kétségeket ébreszt. Maga a cselekedet is megdöbbentő, és pedig mindkettő: a halott ős földi maradványainak exhumálása (vajon mit gondolhattak erről a családtagok: testvérei és édesanyja?), és a halott ujjpercén lévő gyűrű jegyajándékként történő „újrahasznosítása”. Ám úgy látszik, hogy akkoriban senki sem ütközött meg ezen, másképp nem kerülhetett volna az elbeszélő költeménybe a történet, azt a lehetőséget pedig nyilván kizárhatjuk, hogy valamiféle rossz tréfáról, kitalált legendáról lett volna szó Lisznai részéről, hiszen ebben az esetben nemcsak a barátság megszakadását kockáztatta volna, de egy párbajra is fel kellett volna készülnie. Ilyesminek azonban semmi nyoma sincsen.

A vers másik érdekessége, hogy Imrét Emőznek nevezte benne Kálmán. Szontagh, akit ekkor már legalább két éve ismert Madách, sohasem nevezte őt így, legalábbis a levelezésükben ennek semmi nyoma sincsen (egyikük részéről sem), csakis a Lónyay Menyhértnek írt levelek végén írta alá az évfolyamtárs a nevét 'Emő', ill. 'Emők' alakban. Ez is amellet szól, hogy 1845-ben már sok éve tarthatott a kapcsolatuk, és igen szoros, bizalmas lehetett. (Érdekes, hogy az 'Emi' alakot csak a nők használták: édesanyja és nővérei említették Imrét így a leveleikben, később pedig Fráter Erzsébet, aki azonban vonalat húzott az 'm' betű fölé, ami akkoriban a kettőzés jele volt, tehát ezek szerint 'Emmi'-nek ejtette.)

A többről már volt szó: arról, hogy az *Egy vetélytárshoz* címzettje is Lisznai lehetett, s hogy 1863-ban a haldokló költő Madáchot kívánta látni, aki aztán (a családi hagyomány szerint) a későbbiekben gondoskodott az árvák iskoláztatásáról. Ennek formáját azonban csak találgathatjuk: késpénze biztosan nem volt Madáchnak, és ideje sem sok, hiszen másfél év múlva ő is meghalt. Csakis egy birtokrész elajándékozása nyújthatott fedezetet dabasi Halász Idának arra, hogy két fia jövőjét megalapozza.

Lisznai életéről keveset tudunk; már élete végén is, de még inkább a halála után rohamosan csökkent az érdeklődés személye és költészete iránt.

Madách és Lisznai ismeretsége állítólag Losoncon kezdődött, legalábbis egy korabeli kalendárium szerint (*Emich Gusztáv Magyar- és erdélyországi nagy képes naptára az 1863-dik évre*), ami nem kizárt ugyan, ám a losonci tartózkodás okával kapcsolatban, hogy tudniillik Losoncon tanult volna, már lehetnek kételyeink, erről ugyanis semmit sem tudunk, és jelenleg nem ismerünk egyetlen dokumentumot sem, amely alátámasztaná az állítást.

Hölgyeim és uraim, itt az ideje, hogy gondolkodjunk! Nem mintha bármikor is különösebben veszélyes vagy ártalmas volna ez a foglalatosság, de vannak esetek, amikor ismereteink építőkockáihoz nem újabb építőkockákat kell gyűjtenünk, hanem a meglévők összeillesztésével kell megpróbálkoznunk. Végképp ez az egyetlen járható út, ha újabb építőkockák előkerülése reménytelennek látszik, vagyis akkor, ha a hiányzókat a meglévők alapján kell rekonstruálnunk.

Ami biztos: az 'Emők' név Lisznai versében egyértelművé teszi, hogy korai ismeretségről van szó. A helyszín nem lehetett Alsósztrégova vagy Herencsény, mivel egyiküknek se lehetett oka arra, hogy a másik szülőfalujában bármikor is látogatást tegyen. A pesti egyetemi évek elvileg ugyan szóba jöhetnek, de nem tudunk róla, hogy Lisznai 1837 és 1840 között Pesten tartózkodott volna; éppen ellenkezőleg, ő ugyanis valóban Pozsonyban (és Eperjesen) tanult. (Ugyanakkor Madách levelezését fenntartással kell kezelnünk. Többen is vannak, akikre egyetlen utalást sem tett, pedig az ismeretség nyilvánvaló. Így pl. csak Bérczy emlékbeszédéből tudjuk, hogy Madách megmutatta neki az egyetemi évek alatt írt verseit, az is csak egy kései levélváltásból derül ki, hogy régóta ismerte Erdélyi Jánost. Abból tehát, hogy az egyetemi évek alatt nem utalt valakire a leveleiben, még nem következik, hogy nem ismerte az illetőt. Leveleinek többsége, különösen azoké, amelyeket másoktól kapott, elveszett. De talán még inkább a Madách által írt levelek. Minek is őrizgettek volna a beavatatlanok – és már Szontagh is az volt! – olyan levelet, amelyeket egy Emők nevű ismeretlen írt?!)

Két helyszín jöhet komolyabban szóba: Szécsény és Losonc. A későbbiekben Szécsény különösen fontos lesz mind a négyük életében, mármint kettejükön kívül Szontagh Pál és Pulszky Ferenc életében is: utóbbiak ugyanis az 1840-es években ott is laktak. Azt, hogy pontosan miféle kapcsolat szövődött közöttük, nehéz lenne rekonstruálni, tény azonban, hogy kölcsönösen ismerték egymást, bár pl. Pulszky és Madách kapcsolatára is csupán abból következtethetünk, hogy a *Nógrádi képcsarnok* szerzőgárdájában ott találjuk őt is, Madách és Szontagh mellett. Ugyanakkor érdekes, és ez eddig egyetlen elemzőnek se szúrt szemet, hogy Lisznyait egyetlen forrás sem említi mint szerzőt, pedig ekkoriban (1847-ben) talán ő volt az egyetlen a „kvartett”-ből, aki komolyabban foglalkozott versírással, s akinek a versei meg is jelentek, ráadásul ekkor már ő is tagja a megye tisztikarának, és ennek megfelelően a gyűjtemény egyik verse róla szól. Ennek egy lehetséges okára rövidesen visszatérek, most azonban nézzük a másik helyszínt, Losoncot. Ez már-már nagyvárosnak számít, ugyanakkor hasonlóan szoros szálak nem kötötték se Madáchot, se (amennyire ezt meg tudjuk ítélni a többiek fölöttébb hiányos életrajzai alapján) a többieket a megyeszékhelyi címre is aspiráló helyszínhez.

Nem világos azonban, hogy miért töltött volna Madách akár egyik, akár másik helyszínen hosszabb időt; levelezésében ennek semmi nyoma sincsen. Gyógykezelésre egyik hely sem jöhet szóba, így az a huzamos tartózkodás, amely egy barátságot megalapozhatott, csakis az iskolai tanulmányokkal függhetett össze. Így kizárásos alapon nem marad más lehetőség, fel kell tételeznünk, hogy valamikor egy Losoncon tanulhatott Madách, nyilván nem hosszú ideig, és az sem valószínű, hogy ugyanott, ahol Lisznyai, hiszen különböző vallásúak voltak. De bármi is állt a losonci tartózkodás hátterében, a kalendárium információi – közvetve vagy közvetlenül – csakis az érintettől, Lisznyaitól származhattak. „Tanulmányait a szülői háznál kezdte, Losoncon folytatta és Pozsonyban végzé, mindenütt kitűnő sikerrel. Losoncon ismerkedett meg Lisznyay Kálmánnal. Az ismerősökből csakhamar barátokká lőnek.” Ezek a mondatok ugyan bárkitől származhattak, de már az, ami ezután következik a kalendáriumban, csakis magától Lisznyaitól: „E barátság, mint Lisznyai Kálmán gyakran említé, életének legszebb óráit

fűszerezé meg az emlékezet soha nem múló örömeivel.” Pozsony említése nyilván tévedés, de hogy a barátság hol szövődött, abban nem tévedhetett Lisznyai, s talán abban sem, hogy miért időzött barátja Losoncon, amire, mint láttuk, nem is nagyon lehetett más oka, mint a tanulás.

Ha megnézzük a *Madách Imre életrajzi krónikát* (MK 45.) Madách „időmérlegébe” sehogyan se fér bele az, hogy huzamosabban Losoncon járt volna középiskolába. Azért persze előfordulhatott, hogy valamelyik évben ott kezdte meg a tanulmányait, aztán néhány hét múlva, mondjuk a betegsége miatt, félbe is hagyta, és magánúton folytatta tovább. Kérdés mármost, hogy mi szükség lehetett erre egyáltalán? Losonc közel volt, Pest messze, egy losonci kollégium lakójaként hozzászokhatott volna némi önállósághoz, még mielőtt Pesten megkezdje az egyetemi éveket, ahol (igaz, egy három tagú személyzet segítségével és felügyelete mellett) magára volt utalva. Majthényi Anna tehát láthatott fantáziát abban, hogy fiát legalább rövid ideig elküldje otthonról, s mivel Losoncon akár minden héten meglátogathatta őt (kocsival ez csupán egy napos utat jelentett, míg Pestre csak az odaút két napot vett igénybe), így ez logikus elgondolásnak látszott. Nem biztos persze, hogy valóban így történt, ez csupán egy ésszerűnek látszó magyarázat arra, miért tartózkodhatott huzamosabban Losoncon Madách.

Egyébként az életrajzi krónikában s magukban az életrajzi dokumentumokban vannak olyan szűró hiányok, amelyek hátterét eddig egyetlen Madách-kutató sem elemezte. Vegyük csak az iskolai bizonyítványokat! Az alábbiakban kiragadtam belőlük a fontos részleteket: tanév és évfolyam.

1829/30 = 1. grammatikai osztály
 1830/31 = 2. grammatikai osztály
 1831/32 = 3. grammatikai osztály
 ?
 1833/34 = 4. grammatikai osztály
 1834/35 = 1. humanitási osztály
 ?
 1836/37 = 2. humanitási osztály

A jobb oldalon úgy tűnik, hogy nincsen hiány, Madách sorra letette a gimnáziumi vizsgákat. Ezzel szemben bal oldalon azt látjuk, hogy két tanév is van, amikor nem tett vizsgát: 1832/33. és 1835/36. Kérdés mármint, hogy ezekben az években mit csinált? Mivel a tanulás akkoriban minden másnál fontosabb volt, súlyos okuk lehetett a hiányzó éveknek. Az semmiképpen se képzelhető el, hogy Madách ne tanult volna, az már inkább, hogy a tanulmányi haladását jelentősen hátráltatta valami. A szellemi képességei aligha; eminens tanuló volt, így tehát kizárt, hogy ez lett volna az ok. Marad a betegség mint egyetlen lehetőség. Ebbe a két (látszólag hiányzó) tanévbe éppenséggel belefért egy losonci próbálkozás, amely azonban nem zárult vizsgával, hanem idő előtt megszakadt. Sajnos, a családi levelezés ezekben az években rendkívül hiányos, ez az oka annak, hogy Madáchról szinte semmit sem tudunk, így azt sem, hogy volt-e huzamosabban beteg. Az 1836-os tavaszi betegeskedéséről azonban tudunk. Az sem lehet véletlen, hogy Mari nővére éppen 1836 tavaszán ajánlotta be Reisinger János orvosdoktornál az öccsét. Mivel Reisinger Pesten praktizált, ennek csak úgy volt értelme, ha Madách huzamosabban Pesten tartózkodik. Nem kizárt, hogy így is volt. Furcsa módon az utolsó (1836/37-es) vizsgát nem a váci, hanem a pesti piaristáknál tette le. Amint látják, sok még a talány Madách gyermekkorával kapcsolatban; 14 éves kora után kezd csak tisztulni a kép, akkortól sokasodnak meg az adatok.

Lehetséges, hogy már az egyetemi évek előtt otthonától távol tanult volna Madách? Ő maga igennel felelt erre a kérdésre az *Egy vetélytárshoz* című versében: „Vagy iskolában él csak barátság / S az életnek zajától elröpül?” Bárki is volt tehát a verses levél címzettje: iskolatársa lehetett, s mivel a versben hangsúlyozottan gyermek évekről van szó, ennek az iskolának meg kellett előznie az egyetemet.

Liszniai, Ottlik Ákoshoz hasonlóan, arról volt híres, hogy hatni tudott a nőkre. Nem tudjuk, pontosan mikorra datálható az alábbi történet (s azt sem, hogy ki a női szereplője), amelyet Szontagh életrajzírója (egyben unokahúga), Papp-Szász Lajosné említett visszaemlékezésében: „Egy ízben nagyon szerelmes volt egy csinos babaarcú fiatal leányba. El is akarta venni. A dolog azon múlt, hogy Pulszky Ferenc, kivel szintén jó barátságban volt, amikor látta, hogy óvó érvelése hatás

nélkül maradt, szemmel láthatólag bebizonyította neki, hogy a szép leány nem méltó az ő önzetlen, bízó szerelmére. Ugyanis a kertből megmutatta neki, hogy az ablakmélyedésben hogyan borul imádottna közös pajtásuk, Lisznay Kálmán keblére. Nagy csalódást és szívfájdalmat okozott ez neki. Nem is találkozott vele többé, csak a nő halálos betegségében, mikor arra kérte, hogy látogassa meg, mert beszélni akarna vele, mielőtt meghalna. Ez meg is történt.” (MK 38. 14.) Egy biztos: ez a történet magyarázatot adhat arra, miért hidegült el Szontagh Lisznaitól, de hatással lehetett Madáchra is Lisznai barátságtalan viselkedése. És amennyiben 1847 ősze előtt történt az eset, úgy megmagyarázza azt is, hogy miért éppen Lisznai maradt ki a *Nógrádi képcsarnok* szerzőgárdájából. A másik három barát ekkor már eltávolodhatott negyedik társuktól.

Nógrád megye irodalomtörténeti talányainak egyike Ferenczi Teréz öngyilkossága. Az elkövetés módja sem volt szokványos (nők csak nagyon ritkán vetettek véget pisztollyal az életüknek), az okáról pedig végképp nincsenek információink. Szinnyi szerint a Lisznai-val való megismerkedés volt hatással Ferenczi Terézre, legalábbis a költészetére, s maga Lisznai is érdekesen írt egyik versében a kapcsolatukról: „Vonzódásunk valóbb / Volt egy szép álomnál, / Szerelemnél kevesb, / Több a barátságnál.” (MK 63. 133. – Kiemelés Lisznaitól.) A többes szám használata ellenére nyilvánvaló, hogy Lisznai inkább csak a saját érzéseiről írhatott hitelesen. Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy szerelmi kapcsolat lehetett a költőnő öngyilkosságának közvetlen indítéka, s nem is feltétlenül beteljesületlen szerelemé! Galcsik Zsolt vetette fel egy beszélgetés során azt a lehetőséget, hogy Ferenczi Teréz talán gyermeket várt, ezért készülhetett olyan megfontoltan, elszántan az öngyilkosságra, gondosan előkészítve a halálát (pl. végrendelet). Egy biztos, a költőnő halálakor Lisznai már nem volt abban a helyzetben, hogy feleségül vegye őt. Házasságának időpontját ugyan a mai napig sem sikerült kideríteni, ám az biztos, hogy az első (törvényes) gyereke 10 hónappal Ferenczi Teréz halála után született.

Lisznai Kálmán kapcsolataiban – nőkhöz és férfiakhoz fűződő viszonyaiban egyaránt – sok az elgondolkodtató, a mai napig talányos mozzanat. Természetes, hogy ez Madáchcsal kapcsolatban sincs más-

ként. Abból a kevésből, amit Lisznyai személyéről tudunk, én arra a következtetésre jutottam – meglehet, elhamarkodottn, de ezt már önöknek kell alaposabb kutatás után eldönteniük! –, hogy személyiségére az infantilizmus volt a jellemző és a promiszkuitás. Ez a párosítás különben egyáltalán nem ritka. Ennek következtében az empátikus képességével is gondok lehetettek. Képtelen volt átérezni azt, hogy Szontaghnak milyen fájdalmat okozott és infantilizmusa valószínűleg abban is megakadályozta őt, hogy ettől függetlenül átlássa: cselekedetével a kor és a társadalom erkölcsi felfogása ellen súlyosan vétett.

Mai tudásunk szerint Lisznyainak három verse kapcsolatos Madáchcsal: *Az ősgyűrű, Szent porszem, Hazafiak a megyében!*

Szontagh Pál

Itt csak egy talány van: megismerkedésük helye és időpontja. Valószínűleg már Pesten összeismerkedtek, de ez csak feltételezés. Nagy kár, hogy a Madách által írt leveleknek csak egy része maradt fenn, de talán még nagyobb baj, hogy ő maga, szokása szerint, igen mostohán bánt a Szontaghtól kapott levelekkel (is). Először 1848 nyarán tartotta érdemesnek Szontagh levelének megőrzését, pedig akkor már öt éve levelezett vele, s Szontagh, minden jel szerint, szorgalmasan gyűjtötte a hozzá intézett leveleket.

Magukon a leveleken kívül csak annyit tudunk a kapcsolatukról, amennyit Szontagh mondott (vagy olykor talán csak sugalmazott) az őt megkérdező kutatóknak, mindenek előtt Palágyi Menyhértnek.

Komoly nézeteltérés csak egyszer volt köztük: Madách levele alapján úgy tűnik, hogy Fráter Erzsébettel kapcsolatban mondhatott Szontagh nem túl hízelgő véleményt, bár Madách, talán számítva arra, hogy előbb-utóbb illetéktelenek is elolvassák majd, amit a barátjának írt, nem tette világossá, hogy kiről van szó: „fel jött bizonyos tárgy előttem igen szent, te kiméletlenül bántottad, egyedül valánk, én haragra, tán gorombaságra is fakadtam.” Ebből a talányos megfogalmazásból még az sem derül ki, hogy az a bizonyos „tárgy” valójában személy volt.

Nógrádi barátok és ismerősök

A fenti személyeken kívül nehéz volna bárkit is kiemelni Madách életéből. Szóba került ugyan Pulszky Ferenc, de azon túl, hogy Szontagh révén nyilván sokszor találkoztak, és a megyegyűléseken se kerülhettek el egymást, meg hogy a *Nógrádi képcsarnok* közös művük, valójában semmit sem tudunk arról, mennyire állhattak közel egymáshoz. Úgy tűnik, hogy semennyire: Madách sem említette a leveleiben Pulszkyt, utóbbi pedig terjedelmes önéletrajzában megfedkezni látszott Madáchról.

Akikkel biztosan jóban volt: a sztrégovai lelkész és plébános (Henrici Ágoston és Divald Gusztáv), a Nagysztráciban élő Csemiczky Ede, a nógrádszentpéteri lelkész, Frenyó Nándor, a komái (Veres Gyula, Komjáthy Anzelm), a Felsősztrégován élő Sréter Miklós, a kelecsényi kasznár, Lutter János, a csesztvei gazdatiszt, Matolcsy György, a Gácson élő Forgách-fivérek, a baráthi Huszár család néhány tagja, a szakali könyvgyűjtő, Szent-Iványi Bogomér; talán Nagy Iván, Bérczy Károly és Frideczky Lajos is, bár ezt inkább az utóbbiak nyilatkozatai alapján sejtethetjük.

Talány itt is akad. A Felsősztrégován élő Sréter Miklósról sokáig azt sem tudtuk, hogy a családfán pontosan hol is kell keresnünk őt (Nagy Iván művéből ez nem derül ki), pedig Madách ismeretségi körében is volt még legalább három Sréter: egykori főnöke, János, továbbá Horác és László.

Arany János

Külön kell szólnom Arany Jánosról, mivel vele, bizonyos jelekből ítélve, nemcsak szoros szakmai, hanem kifejezetten baráti kapcsolatba került. Önök most bizonyára úgy gondolják, hogy Aranyról mindent tudunk, így kettejük kapcsolata is teljesen világos. Ez azonban egyáltalán nincs így: Arany életét részleteiben ugyanúgy nem ismerjük, mint Madáchét.

Még az Arany kritikai kiadásba is becsúszott néhány hiba Madách-csal kapcsolatban. Arról már többször is volt szó (mert a tanulságos hibákra nem lehet elég sokszor hivatkozni!), hogy az első (1861. szeptember 12-i) levélre Madách minden jel szerint élőszóban adott választ, nem pedig válaszlevélben. Csak a 2000-es évek elején vált világossá, Bárdos József kutatásai nyomán, hogy Arany szerkesztőségi jegyzeteinek kommentárjaiban is van két Madách-csal kapcsolatos hiba. Az egyik: az 'M—ch' szerzőnek szóló szerkesztőségi üzenet címettje nem Madách, hanem Mentovich. A másik: Az *Alföldön* című vers szerzőjének írt üzenet viszont Madáchnak szólt. Ez utóbbi nyomán vált értelmezhetővé a *Tragédia* kéziratának végére biggyesztett mondata Aranyak: „Ex leone leonem”. Korábban ez a mondat teljesen értelmezhetetlen volt, kiderült azonban, hogy visszautalás a korábbi szerkesztőségi jegyzetére (MK 48. 101–109.)

A mai napig nem tudjuk azt sem, hogy másodszor is meglátogatta-e Madách Imrét Arany. Ugyanis a kritikai kiadás levelezés-kötetéből se derül ki, hogy milyen programja lehetett 1863. szeptember 30-án, mint ahogyan Madáchról sincs adatunk. Mindenesetre az adatközlőnek, Kálnay Nándor csesztvei tanítónak az a leírása, amely szerint együtt érkeztek Pestről Csesztvére, egyfelől kizárja azt a lehetőséget, hogy az előző évi útról lenne szó (amikor egyébként sem tartózkodott még Kálnay Csesztvén), másfelől azt biztosan tudjuk, hogy két nappal korábban Madách valóban Pesten volt.

Végül ott van a talányok végén a már említett ominózus nekrológ a Koszorúban: el kellene végre dönten, hogy ki írta!

Kiemeltem néhány személyt, akiről úgy gondolom, hogy fontosabbak lehettek a költőnek, mint mások. Közülük Lisznyai és Lónyay ifjú korában, míg a többiek élete későbbi szakaszában.

12. Család, rokonság, Madách-kultusz

A család történetéről sokan és sokat írtak már, de aki úgy véli, hogy erről mindent tudunk, annak azt ajánlom, nézze meg az MNL OL P 481-es szekcióját! A családi levéltár terjedelme alapján megítélheti, mennyi az, amit az eddigiekben közzé tehettek a kutatók. Pedig ebben az esetben egyszerű dolgunk lenne: kellő nyelvtudással és türelmes munkával közre lehetne adni a Madách család levéltárát, ahogyan az néhány történelmi család esetében régebben megtörtént.

Más kérdés, hogy egy kicsit egyoldalú kép bontakozna ki előttünk, hiszen a dokumentumok java részében a Madáchokról van szó, így nemzedékről nemzedékre haladva az ősök fele kiesik (a nők: Madách anyja, apjának anyja stb.). A Majthényiakról még itt-ott szó esik az iratokban, de már a csepei Zoltán családról (Majthényi Anna anyjának családja) alig. Talán ez a hiány vezette Radó Györgyöt arra a kalandos útra, amelynek során Madách őseit igyekezett számba venni, és pedig minden őst, akiről megbízhatónak látszó információ, vagy azok hiányában valamilyen monda vagy mítosz szólt. (MK 2. 138–210.)

Radó tudta, hogy mire vállalkozik: nemzedékről nemzedékre haladva eleinte megduplázódik az ősök száma, majd egyre gyakrabban fordul elő, hogy több ágon haladva ugyanahhoz az őshöz jutunk. Ez nem is csoda: ha a szüleim testvérek volnának, akkor nem négy nagyszülőm lenne, hanem csak kettő. Ilyesmi persze ritkán fordul elő, de már a másod- vagy harmadfokú unokatestvér-házasság egyáltalán nem ritka, még távolabbi rokonok pedig sokszor nem is tudnak a rokonsági kapcsolatukról. (Kivéve az izlandiakat. Náluk állítólag 400 évre visszamenőleg pontosan feltérképezhetők az ősök. Részben azért, mert kevesen vannak, részben azért, mert háború híján fennmaradtak az anyakönyvek.) Nem is lehet másként: a sokadik felmenőimhez számos út vezet, hiszen ha nem így lenne, akkor megduplázódnának a nemzedékek: mondjuk a tatárjárás körüli időszakban, úgy a harmincadik nemzedék-

nél, már egymilliárd össel számolhatnánk, ha élt volna annyi ember a világon. De akkoriban még nem élt.

Radó az általa összeállított családfán megkülönböztette a viszonylag tárgyszerűnek mondható tudáson alapuló információkat a legendáktól, mítoszoktól; az utóbbi esetben nem vonalakat, hanem pontsorokat használt a kapcsolatok jelölésére. Kérdezhetnék, miért fejeztem ki magam ilyen nehézkesen, mi az, hogy „viszonylag tárgyszerűnek mondható tudáson alapuló információ”? Azt, hogy önöknek kik a szülei, ma már megtudhatják, de csakis a genetikai vizsgálat után. Különböző bármilyen előfordulhat (pl. elcsereült csecsemők a kórházban). Most újabb kérdést szegyezhetek nekem: milyen jogon beszéltem akkor Madách apjáról vagy anyjáról? Nos, bár ennek hangsúlyozását elmulasztottam, természetesen nem a szó biológiai, hanem szociológiai értelmezésére gondoltam, vagyis azokra a személyekre, akik az apa és az anya szerepét betöltötték Madách életében.

Nem könnyű persze eldönteni, meddig tekintsük a leszármazást hitelesnek, s honnantól kezdődnek a mitikus ősök. A döntés egy kicsit önkényes. Radó pl. Madách felmenőinek egyik ágán egészen Álmosig elfogadta a leszármazást hitelesnek, viszont már Ugek és Emese neve pontsorral csatlakozik Álmoséhoz, ezt tehát már mitikus hagyománynak tekintette. Előfordulnak aztán olyan esetek is, amikor a mítoszok nyilvánvaló módon átugranak néhány nemzedéket: ebben az esetben pontok és vonalak egymást váltó sorozata köti össze a neveket. Így pl. Álmos mitikus őseit követve eljuthatunk Attila nagyapjáig, Balambérig, de már innen csak sok-sok nemzedék kihagyásával lehet folytatni a sort, mert Balambér szüleiéről semmit sem tudunk (vagy legalábbis Radónak nem sikerült megtudnia). A hagyomány, a mítoszok világa számos ponton hiányos, ami pl. abból is megállapítható, hogy Madáchtól kiindulva mindössze a 134. nemzedéknél Ádámot és Évát találjuk. (MK 2. 200.)

Ne kérdezzék, hogy mi értelme van ilyen mítoszokkal foglalkozni? Hiszen a mítoszkutatók (ráadásul ők vannak többen!) visszakérdezhetnek: mi értelme van Madáchcsal foglalkozni?

Maradjunk azonban a közeli ősoknél. Nagy Iván sok segítséget nyújt a családfához, de azért kellő óvatossággal és fenntartással kell használni.

nunk, mert ezerszám fordulnak elő fő művében elvétések, tévedések. A Madách családdal talán csak azért nincs (némi szemmel látható hiányon kívül) különösebb gond, mert Madáchcsal levelezett ebben az ügyben, ráadásul a családi levéltárhoz is hozzá férhetett. Apró pontatlanságok azért előfordulnak: a családi levéltárból megállapítható lett volna pl., hogy Madách Sándor nem 1754-ben, hanem 1756. június 26-án született (a születése alkalmából írt latin nyelvű versből), mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy özvegye semmiképpen se halhatott meg 1812-ben, hiszen ő maga csak 1814. december 15-én hunyt el. Érdekes módon a Lisznai versében említett Madách Miklós neve egyáltalán nem fordul elő a családfán, ámbar meglehet, hogy a költő vétette el az őt keresztnevét. Az elsődleges tájékozódáshoz azért jól használható a kézikönyv. Ugyanígy a Majthényi családnál is vannak apró hibák: Majthényi Anna apja nem Gábor volt, hanem Jónás, legalábbis a hölgy keresztlevele szerint.

Egy vékony könyv is megjelent valaha a költő őseiről (Latkóczy Mihály: *Madách Imre őseiről*. Különlenyomat a budapesti VII. ker. áll. főgymn. 1900/901. évi Értesítőjéből. Bp., Fritz Ármin Könyvnyomdája, 1901). Ez volt az utolsó eset, amikor Alsósztrégova történetével kapcsolatban valaki hiteles forrásból idézett, a Rozsnyói Püspöki Levéltárban őrzött *historia domus*ból. Tanulságos lenne ezt a fontos dokumentumot közre adni; nekem sajnos senkit se sikerült rávennem erre az egyszerűnek látszó levéltári kutatásra.

Igaz, egy katolikus dokumentumból nem feltétlenül derülnek ki a település múltjának fontos eseményei és főképp személyei. Magam is meglepődtem, amikor egy régi földrajzi lexikonban 'Stregowa/Strehowa' címszó alatt Stephan Pilarik névére bukkantam, ám a Madáchokról egyetlen szó sem esett a szócikkben. (Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn [...]* Preßburg, 1786. 735–736.) Az idősebbik Pilarik István evangélikus lelkész (1615–1693), mint az pl. Szinnyi kézikönyvéből kitűnik, valóban tevékenykedett Sztrégován is, ahová Madách Gáspár és György meghívására érkezett, fia pedig, az ifjabb Pilarik István (1644–1711) ott is született, és szintén ismert lelkésze volt a kornak. (Nem tévesztendő össze Pilarik Ézsaiás ugyancsak István nevű lelkész fiával, aki

1704-től a Bányai Evangélikus Egyházkerület szuperintendense, s aki 1647 és 1710 közt élt! A MNM tulajdonában lévő s az Evangélikus Országos Múzeumnál letétbe helyezett ún. Pilarik-kancsó is az utóbbi hitszónok selmecbányai működéséhez köthető!) Az említett személyekről Ludovít Vladimír Rizner bibliográfiájában is tájékozódhatnak (*Bibliografia písomníctva slovenského na spósob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900, 1–6.* Martin, Matica slovensá, 1929).

Visszatérve Madách őseire és férfi ági kolaterális rokonaira, általában a következő személyeket szokták kiemelni:

- a) Nyárád, a ma ismert legrégebbi ős, Radonnak (Radunnak) az apja, és több más nemzetség őse (pl. a Luka és a Dacsó családé is!),
- b) Radon (vagy Radun), aki a király (IV. Béla) egyik kísérője volt dalmáciai bujdosása során,
- c) Radon fia Madách, akitől aztán a család későbbi neve ered,
- d) Madách fia Pál, aki III. András oldalán harcolt, s szerzett érdemeket,
- e) Pál unokája, a „literátus” György,
- f) György unokája, László, aki Mátyás oldalán harcolt, s aki az ún. régi kastélyt építtette Alsósztrégován,
- g) György dédunokája, Péter, aki török fogságban töltött több mint tíz évet, áttért az evangélikus hitre, és sógorával, Rimay Györggyel „osztályra lépett”: gyermektelen lévén átengedte a birtokot Rimay György és Madách Krisztina fiának, Rimay Jánosnak (meglehet, hogy őt említette Miklósként Lisznyai a versében),
- h) volt továbbá két Gáspár: a sztrégovai ágon található verseket írt, amelyeket aztán 1901-ben meg is jelentettek, míg a kelecsényi ágon lévő távoli rokona gyógyszerészeti könyvet, amelynek kézírata szintén fennmaradt,
- i) János, Madách dédapja szintén verseket írt, jobbára vallásos témá-júakat, szlovák (egyesek szerint cseh) és latin nyelven,
- j) Sándor, Madách nagyapja, aki visszatért a katolikus hitre, s aki apja eltékozolt vagyonát apránként visszaszerezte,
- k) Zrínyi Miklós, hozzá egy kicsit bonyolult út vezet, amelynek lényege, hogy lánya, Zrínyi Orsolya révén vált Madách távoli (a 10. nemzedékben található) ősevé,

- l) Fráter Erzsébet: ebben az esetben Madáchtól nyolc, a hölgytől pedig kilenc nemzedéket kell felfelé haladnunk, hogy eljussunk a Madách Péter–Sarlay Anna házaspárhoz, akiktől mindketten származtak.

Az utolsó kapcsolat kivételével nyilván mindről tudott maga Madách is; nem véletlen, hogy éppen Zrínyi Miklós portréját festette meg (vagy inkább másolta le). Az ilyen neves őseket egyébként is viszonylag sok nemzedéken át számon tartották, a leszármazás csak lassan merült feledésbe. Egyszer persze nyilván ennek is elérkezett az ideje; így talán nem tudta, hogy Földnélküli János is az őse volt, pedig Zrínyihez képest „mindössze” annyi a különbség, hogy őt nem a tizedik, hanem a huszonegyedik nemzedékben találjuk. Igaz, a családfa bonyolultsága hatványozódik: míg a tizedik nemzedékben található ősohhoz 1024, addig a huszonegyedikben lévőkhöz több mint kétfélmillió út vezet. Ugyanakkor elképzelhető, hogy tudta: Fráter Erzsébet egy távoli rokona.

Érdeemes néhány szót a Fráter családról is szólnunk, hiszen ők is sok évszázad óta nemesek voltak. A névről mindenkinek a politikus püspök, Fráter (Martinuzzi) György jut az eszébe; valóban ő volt a család legismertebb tagja. Nagy Ivánnál tehát ugyanúgy megtaláljuk a leszármazást, mint Madáchét, ám az egyéb nyomtatott forrás ebben az esetben is szegényes, ill. szétszórt. Még szerencse, hogy egy levéltáros összegyűjtötte az információkat, s bár közzé tenni nem tudta, egy gépirat formájában fennmaradt a becses és terjedelmes (648 oldal!) monográfia (técsői Móricz Béla: *Az ippi és érkeserüi Fráter család kritikai története.* 1968).

A családra és rokonságra azért is érdemes nagyobb figyelmet fordítani, mert másképp a jogügyletek hátterét sem érthetjük meg, pl. a családi birtokok szerkezetét: mi és honnan került a tulajdonukba, ill. tőlük kiknek a tulajdonává vált, akár birtokperek, akár örökség következtében. Itt csak néhány részletre hívnám fel a figyelmet. 1929-ben Madách Mikével a család férfi ága kihalt; de kik voltak Madách Imre korától kezdődően a családtagok? Induljunk ki abból, hogy Madách Sándor korában ő volt az egyetlen férfi a családban, a későbbiekben tehát elvben minden Madách családnevű személy az ő leszármazottja. Már

itt megszorítással kell élnem. Egyrészt azért, mert ma már egészen biztos, hogy volt másik Madách család is. Éltek olyan személyek (pl. a korábbi századokban Skóciában, de máshol is), akiket sehol se találunk a családfán. De még a XX. században is volt olyan temető (pl. Győrben), ahol olyan Madách családnevű személyt temettek el, aki nem lehetett Sándor leszármazottja. Történelmi névről lévén szó, 1929-ig elméletileg ezt a nevet nem lehetett Magyarországon felvenni. Ennek ellenére volt, akinek ezt engedélyezték: igaz, ő családtag volt, de nem az apját, hanem az anyját hívták Madáchnak. A ma (utolsó információm 2012-es) Braziliában élő szépunokája a költőnek, Madách Márton (Sao Paulo, 1953–) is felvette a nevet, amelyet dédanyja (Madách Flóra, Imre unokája) viselt, de azóta is volt a leszármazottak között (Magyarországon), aki Madáchra változtatta a nevét. Napjainkban a magyar telefonkönyvekben több mint 20 Madách nevű személyt találtam, akiknek többsége valószínűleg egy másik Madách családnak a tagja.

Visszatérve a családtagokra, Madách Sándor egyik fiának, Imrének a leszármazottait elég jól ismerjük (MK 18. tartalmazza a családfát). Viszont a másik fiúnak, Jánosnak a családját alig. Pedig neki is volt több fia és lánya, ám néhány évtized múltán, még a XIX. században, ezen az ágon meghalt a család utolsó férfi tagja is. Mindenesetre Madách János fiai: László (Dabas, 1824 körül–Pest, 1842. július 24.), Béla (Pest, 1827. február 14.–Rád, 1866? október 15.), Sándor (Pest, 1830. november 21.–Ordaspuszta [Bercel], 1868. február 9.), lányai: Karolina (Somogyi Ferencné; Pest, 1828. április 16.–Nagykövères, 1891. június 3.) és Erzsébet (kajtári Bodonyi Ágostonné; Pest, 1833?–Irsa [Albertirsa], 1858. február 6.).

Majthényi Anna örökségénél számításba kell venni azt is, hogy anyai nagyanyja csepei Zoltán Eszter volt, s hogy az ő révén Székelyben jutott birtokokhoz a Madách család. (A mai Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében található a település.)

Áttérve most a Madách-kultuszra, annak első jelei már közvetlenül a *Tragédia* első kiadása után, 1862 elején jelentkeztek: „Nógrád magyar hölgyei a jövő tavaszon a Petőfi által oly szépen megénekelt Salgóvár romjain majálist fognak rendezni, mely alkalommal azért, hogy a volt nógrádi képviselő, Madách Imre a Kisfaludy-társaság tagjául vá-

lasztatott, gyűjtést is fognak eszközölni, hogy e megye hölgyei a társulat alapító tagjai közé léphessenek.” (MK 59. 55–66.; a hír a Gombostúben jelent meg február 12-én.) A későbbiekben a sajtó időről időre hírt adott a szerzőről, és nemcsak kritikákat adtak közre a kortársak, hanem megjelentek az első verses méltatások, olykor egyenesen dicsőítő költemények is.

Úgy tűnik, Majthényi Anna számára már nyilvánvaló volt, hogy fia személye és műve körül kultusz kezd kibontakozni, legalábbis a grafológiai elemzés erre az érdekes eredményre vezetett. Benes Istvánné hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Nem mondom: kebled templomát...* kezdetű autográf ceruzairású vers végén szereplő ’Madách’ név már nem az alkotótól, hanem édesanyjától származik. A különös – és egy édesanyától fölöttébb szokatlan – az, hogy nem áll utána keresztnév. Valóban, fölösleges is lenne. Az előző hat évszázad jeles férfiúi jelentéktelenné törpültek, a világ számára immár nincs más Madách, csak az ő fia, aki nem téveszthető össze senkivel, akkor sem, ha nem írja oda a keresztnévét.

Valaha feltettem a kérdést: vajon kinek a kultusza a Madách-kultusz? (MK 59.) Nem tehetek mást, megismétlem az akkori álláspontomat. Ez a kultusz elsősorban a gondolkodó kultusza, Madách a magyar kultúrában a filozófus szerepét töltötte és tölti be, vagy ha úgy tetszik (Wittgenstein nyomán), ez a szokásos használati módja: filozófusként használjuk őt, pontosabban szólva: filozófiai munkaként használjuk a fő művét, így „működik” a magyar kultúrában, ez tehát a kultusz alapja. Az ilyesfajta megállapítások azonban mindig is ellenállásba ütköztek, főképp a filozófusok részéről, pedig ha egy kerettörténetbe ágyazott párbeszéd lehet filozófia (Platón), vagy akár ötletes aforizmák gyűjteményét is tekinthetjük annak (Pascal), akkor egy drámai költemény miért ne lehetne? Persze, színre vinni egyiket se könnyű, de azért Platón nyomán Szókratész halála mégiscsak színre került, miként *Az ember tragédiája* is. A kultusz folyamatos fennmaradása és egyre szélesebb körűvé válása szempontjából a mű első rendezője, Paulay Ede tette a legtöbbet, kis túlzással akár azt is mondhatnánk, hogy többet tett ezért, mint maga a szerző!

A kultusz jeleként gyakorivá váltak a megemlékezések, különösen a kerek évfordulók idején, festmények és szobrok készültek Madáchról, majd a műve vált más művek ihletőjévé: illusztrációk készültek hozzá, majd zeneművek: a kísérő zenétől az oratóriumon át az operáig. Mindennek feltárása azonban már a másodlagos kutatás feladata, amelyről legközelebb szölok.

Most csak a kultusz egy érdekes megnyilvánulását említeném, a XVI. színeket. Nem tudom, ki volt az, akinek elsőként eszébe jutott, hogy folytatni kellene a művet egy XVI. színnel, amely nem feltétlenül a XV. után következne. Többnyire arról van szó, hogy valaki a *Tragédia* „stílusában” ír egy színt, amelyben saját korának fonákságait igyekszik bemutatni, anélkül, hogy megpróbálná azt Madách szövegébe valahova beilleszteni. Sok ilyen próbálkozással találkoztam, bár egyik se keltette fel az érdeklődésemet, még Kosztolányi Dezsőé sem. Karinthy eljárása sokkal ötletesebb volt, pontosabban számos, a *Tragédián* alapuló ötlete közül *Az emberke tragédiája* című paródiája: ő ahelyett, hogy egy modern színt tett volna a klasszikus színek mellé, inkább az egészet „modernizálta”. Így aztán a XVI. színek rendre feledésbe merültek, az ő paródiája azonban fennmaradt.

13. Előadások, fordítások, illusztrációk

Az irodalmi élet szereplői egymás munkaadói is egyben. Nekünk, akik irodalomtörténettel foglalkozunk, főképp a szépírók adnak munkát. Közvetve pedig, fizetett munkát az iskolák, ahol egyelőre még irodalmat is lehet tanítani, kisebb részben a szerkesztőségek, kiadók, egyetemek és kutatóhelyek.

Az első előadásomban beszéltem arról, hogy a *Tragédia* iteratívan nyitott mű, amely művészek sokaságát inspirálja fel- és átdolgozásra, újabb művek létrehozására, s ez a folyamat akár még újabb művek születéséhez is elvezethet: iteratív módon generálja egyik mű a másikat. Ez melleleg azt is jelenti, hogy rendezők, színészek, filmesek, képzőművészek, zeneszerzők, táncosok mutathatják meg, hogy mit tudnak „kihozni” az alapléből, vagy az alapléből épülő alkotásból (nemcsak az eredeti művet lehet színpadra állítani, de pl. az annak alapján született librettóra írt operát is), ilyenformán a *Tragédia* „eltartóképesége” is jelentős. A másodlagos Madách-kutatás mindennek, a fő mű nyomán született új műveknek a kutatását jelenti. Ennek három, általam kiemelt területéről beszélnék a továbbiakban.

Az előadások történetével több kötetet is meg lehetne tölteni, hiszen már azok legutolsó bibliográfiája is közel 500 oldalas volt (MK 60.). Hosszú út vezetett Enyedi Sándor könyvének utolsó változatáig. Először Németh Antal foglalta össze 1933-ban a *Tragédia* előadásainak addigi 50 évét (*Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1933), majd néhány évtized elteltével Koltai Tamás vállalkozott ugyanerre (*Az ember tragédiája a színpadon 1933–1968*. Bp., 1990).

Ami Németh Antal munkásságát illeti, terjedelmes hagyaték a OSZK Kézirattárában van, abban többek között megtalálják az imént említett munkája folytatását is, bár csak néhány évet ölel fel az 1933 után rész. Az említett két munka közös jellemzője, hogy nem törekednek teljességre; egyik szerző se tekintette feladatának az előadások, vagy legalább a bemutatók hiánytalan számba vételét.

Erre első ízben dr. Fejér László vállalkozott, aki 60 éven át gyűjtötte a bemutatók színlapjait, ismertetőit, az azokról megjelent cikkeket, kritikákat, és 85 éves korában elérkezettnek látta az időt azok feldolgozására. Ő már valóban teljességre törekedett, más kérdés, hogy gyakorlatilag csak az általa gyűjtött anyag feldolgozására szorítkozott, a könyvtárba járásra már nem maradt ideje, s nem is volt meg a kellő felkészültsége ahhoz (jogász volt egész életében), hogy tudja: hol is lehetne a gyűjteményéből hiányzó előadásoknak a nyomára bukkanni. Bibliográfiája 1999-ben jelent meg (MK 12.). Fő erénye a jól átgondolt szerkezet. Nála egy-egy bibliográfiai tételnél (rekordnál) az alábbi sorok (mezők) szerepelnek:

Település:

Hely, társulat:

Időpont:

Rendező:

Ádám:

Éva:

Lucifer:

Forrás:

Megjegyzés:

A hely és a társulat megkülönböztetésére általában ritkán van szükség, hiszen manapság az a leggyakoribb, hogy a társulat a saját színházában lép fel, de mindig voltak (igaz, régen jelentős számban, ma már csak elvétve) vándortársulatok, amelyek nem feltétlenül színházteremben, hanem esetleg a városi kaszinóban léptek fel, s persze voltak és vannak társulat nélküli színházak is, ma ilyen a szegedi Dóm téren nyaranta felállított ideiglenes szabadtéri színház (Szegedi Szabadtéri Játékok), vagy a Margitszigeti Szabadtéri Színpad.

A forrás különösen fontos, sőt, talán ez a legfontosabb eleme a bibliográfiának. Fejér László könyvében még gyakran szerepel a „saját gyűjtemény” ebben a rovatban, ami nem könnyíti meg a további kutatást. (Mindazonáltal megjegyezném, hogy ezt a gyűjteményt a csesztvei múzeumra hagyta, amely az átvétel pillanatában Nógrád megyei mú-

zeumának volt alárendelve. A 2000-es évek elején a csesztvei múzeum egyik szobájában helyezték el.)

A későbbiekben Enyedi Sándor törekedett arra, hogy lehetőleg pontos forrásmegjelölést adjon, sőt: minden fellelhető forrást igyekezett számba venni. Ő szinte egész életében színháztörténettel foglalkozott, így figyelt fel Fejér László könyvére, amelynek nemcsak erényeit, hanem hiányait is látta, és vállalkozott rá, hogy az adatokat pontosítja és kiegészíti. Első körben csak Trianonig jutott el (MK 29.), majd az első hatvan évet dolgozta fel (MK 43.), és így jutott el végül 2008-ig (az első 125 év; MK 60.). Munkája során nemcsak az országos lapokat, hanem a helyi sajtót is tüzetesen átnézte, hiszen ha egy társulat egy kisvárosban egy-két alkalommal előadta a művet, annak nem feltétlenül volt nyoma az országos lapokban. A helyi lapok viszont majdnem biztosan megemlítették a bemutatót: minél kisebb volt egy város, annál nagyobb eseménynek számított egy-egy ilyen előadás.

Paradox módon épp a budapesti előadásoknál vannak máig megfettlen talányok. Az egyik legizgalmasabb a Fadrusz János-féle előadás. Nem tévedés, az ismert szobrászművészről van szó, aki 1902 vagy 1903 nyarán a Budapesti Képzőművészeti Társaság működvelő előadásán megrendezte és Luciferként el is játszotta a darabot az epreskerti művésztelep parkjában, feleségére osztva Éva szerepét. Már az is zavaró, hogy az évszámot sem sikerült az egyetlen eddig rendelkezésünkre álló forrás alapján megnyugtatóan tisztázni.

Sok más izgalmas kérdés vár még megválaszolásra, ilyen pl. a jeruzsálemi héber nyelvű előadás: valószínűnek látszik (egy 1927-es és egy 1929-es sajtóhír nyomán), hogy valóban volt előadás, noha utóbb ezt minden érintett (Avigdor Haméiri műfordító és a későbbi jeruzsálemi színingazgató, Max Brod) tagadta.

A kutatást, de főként a tisztánlátást megnehezíti, hogy számos esetben napilapok híreire kell hagyatkoznunk. A sajtóhírek hagyományosan a világ minden táján rendkívül megbízhatatlanok. Ebben a konkrét esetben ijesztő példája ennek a romániai (magyar és román nyelvű) sajtó. Se szeri, se száma azoknak a híreknek, amelyek a közelgő román nyelvű előadás előkészületeiről szóltak az elmúlt 80 évben, gyakorlatilag azóta, hogy Goga fordítása 1934-ben megjelent. Néha konkrét rész-

letekről, pl. színpadtervekről is beszámoltak a rendezők az újságíróknak. Eddig még senki se számolta össze, hogy pontosan hány soha meg nem valósult előadásról szoltak a híradások. Tény, hogy „normális módon” 2015-ig nem adták elő a *Tragédiát* román nyelven. Volt viszont 1968-ban egy vizsgarendezés, amelynek keretében néhány képet valóban előadtak román nyelven a bukaresti színiiskola diákjai.

A sajtóhírek megbízhatatlansága persze nemcsak az újságírók felületességének tudható be; számos esetben az őket informálók tévednek. Meg aztán van egy alapvető baj a színházi sajtóhírekkel. A hír főképp addig érdekes, amíg meg nem történt az előadás. Csak a nagyobb szabású, attraktív előadásokról írnak utóbb kritikákat, főképp az országos napilapokban. Ám ha nincsen utólagos hír, mondjuk egy kisvárosi napilapjában (mert másnap már senkit sem érdekel, hogy tegnap mit adtak elő, inkább arra kíváncsi az olvasó, hogy mi lesz legközelebb műsoron), akkor végképp eldönthetetlen kérdés, hogy valóban sor került-e az előadásra. Hiszen bármelyik előadást megghiúsíthat egy váratlan betegség.

Ma úgy látjuk, hogy már a második *Tragédia*-bemutatóról szóló híradás (amely pedig Fejér László könyvében még tényként szerepel, ugyanúgy, mint mondjuk Németh Antalnál) téves volt. Valóban: aligha adhatta elő Balogh Alajos társulata 1883 decemberében Baján a darabot, ha egyszer a helyi sajtóban ennek nincs nyoma. Mindazonáltal a végső szót mégsem merném ebben a kérdésben kimondani, hiszen a jelek szerint néhány hónappal később máshol valóban előadta a társulat Madách művét. Igaz, addigra már több más társulat is műsorra tűzte.

A fordítások története is izgalmas, és az újságok hírei és álhírei ezt a területet is nehezen áttekinthetővé teszik. Maradjunk csak az angol nyelvénél. Voinovich Géza szerint: „Az angol fordításnak nem tudtam nyomára akadni. Angliában 1900-ban színpadon is adták.” (Voinovich Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. Franklin-Társulat, Bp., 1914. 575.) Sem az előadásról nem tudunk semmit, sem arról, hogy már 1900-ban lett volna angol fordítása a műnek (az első ma ismert angol fordítás 1908-ban jelent meg). A Prágai Magyar Hírlap 1923. február 4-i tudósítása is különös: „Bartsch már megbízást is adott Germanus Gyula dr. közgazdasági egyetemi tanárnak, hogy az Ember tragédiáját fordítsa

le angolra. Ekkor azonban kiderült, hogy az Ember tragédiájának már van angol fordítása. A Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzik az egyik Löwnek, Löw Imánuelnek, a szegedi főrabbi bátyjának angol nyelvű fordítását. Ezt a fordítást Germanus Gyulának át kell dolgoznia, hogy színpadra alkalmas legyen. Ugyancsak lefordította az Ember tragédiáját angol nyelvre a columbiai egyetem magyar teológiai tanára. Ez a magyar származású tanár, névszerint Kohut, a Charles Dudley Warner kiadásában megjelenő »Library of the Worlds Best Literatura«, magyarul »A világirodalom remekműveinek könyvtára« számára fordította le. Ebből a fordításból megismerte a darabot a Masterpiescs mozitársaság, amely most negyedmillió dollár költséggel filmre dolgozza át az Ember tragédiáját.” Nem tudunk róla, hogy Germanus Gyula valóban átdolgozta volna valamelyik angol fordítást. Kohut György Sándor fordítása pedig biztosan nem jelent meg az említett könyvsorozatban, de a jelek szerint máshol sem. Az már a szokásos újságírói bakik közé tartozik, hogy columbiai egyetem helyett „értelemszerűen” a New York-i Columbia Egyetemről van szó; Kohut György Sándor valóban ott tanított.

Külön izgalmas kérdésköre az angol fordítások történetének az 1933-ban a Woolf házaspár (Virginia és Leonard) által kiadott Sanger-féle áttüztetés. Semmi jele annak, hogy Sanger (aki a fordítás megjelenésekor már nem élt, korábban viszont szoros kapcsolatban állt a házaspárral, még korábban pedig Leonarddal együtt az Apostolok Társaságának tagjai voltak mindketten) tudott volna magyarul. Legalábbis életművének témái alapján ezt kell gondolnunk. Elvileg fordíthatott volna németből vagy franciából is, ám az ilyen „trükköket” Radó általában leleplezte. (A XII. színben a szereplők sorszáma: 30., 209., 400., 72. nem számjegyekkel, hanem fonetikus jelekkel jelezte Madách, így azokat általában szövegszerűen lefordították. De nem mindig pontosan! Néha az ilyen és hasonló pontatlanságokból lehet megállapítani, hogy ki milyen fordítást használhatott fel a munkája során.) Sanger esetében azonban kénytelen volt elismerni, hogy az rendkívül hüén követi az eredeti szöveget, így szó sem lehet arról, hogy egy korábbi fordítás lehetett az alapja. Ám ha így van, akkor miért olyan biztos, hogy valóban ő volt a fordítója a halála kiadott szövegnek? Amelyet talán a hagyatékában találtak meg, bár csak a Woolf házaspár életének alapo-

sabb tanulmányozása dönthetné el a kérdést, hogy milyen módon jutottak a birtokába.

Vannak tehát érdekes, további vizsgálatra szoruló kérdések még a viszonylag jól ismert és dokumentált angol fordításokat illetően is. A német fordításokról se tudunk mindent. Itt van például az 1894-ben Liegnitzben, C. H. Schöffer-féle fordítás. Erről Magyarországon soha senki sem írt, sokáig egyedül Szinnyeinek szerepelt a Madáchról szóló életrajz után, a bibliográfiai részben. De a kiadó és a terjedelem említése nélkül. A Krumbhaar mint kiadó (vagy nyomda), valamint a 184 oldalas terjedelem csak több mint száz évvel később került be egy bibliográfiába. [*Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*. Zusammenge stellt von Dr. Tiborc Fazekas. A lapszámozást egyáltalán nem tartalmazó könyv 1338. tétele.] Csakhogy a bibliográfus, Fazekas Tiborc elmondta, hogy magát a könyvet ő sem látta, arra pedig már nem emlékeztetett, hogy honnan is vette a két adatot: a kiadót és a terjedelmet. Egy biztos: nem Szinnyeieitől! Lehet, hogy valamelyik katalóguscédulán találkozott vele. Csak az a gond, hogy Magyarországon a jelek szerint ebből a könyvből nincsen példány, sőt: Bécsben, Berlinben, Frankfurtban és Varsóban sincsen (az utóbbi hely azért jöhet elvileg szóba, mert ma Lengyelországhoz tartozik a város, ahol a mű állítólag megjelent).

A fordításokról szóló összefoglaló elemzéseket Radó György közölte 1964 és 1973 között a Filológiai Közönyben, majd a hat részből álló tanulmányt az újonnan megjelent fordításokkal kiegészítve egyetlen kötetben tettem közzé eddigi ismereteinket. (MK 83.)

A kulturális hanyatlással óhatatlanul együtt jár az országok közti kulturális kapcsolatok lanyhulása, egyoldalúvá válása. A „látványkultúra” került a középpontba, a sok ezer embert megmozgató látványos rendezvények, s ami ezen kívül esik, pl. a könyvek világa, az fokozatosan kiszorul a kulturális kommunikációból is. Senki se higgye, hogy a világhálón a fordításoknak vagy a *Tragédia*-előadásoknak utána lehet járni! Amit ott látunk, az csak a jéghegy csúcsa. 2003-ban pl. megjelent Krumov átdolgozott bolgár fordítása Szófiában. Erről azonban még a szófiai Magyar Kulturális Intézet sem értesült; tölem tudták meg

a hírt. Igaz, utána jártak, majd el is küldték nekem a fordítás két példányát. A 2014-ben megjelent új lengyel fordításnak se ment híre, pedig Krakkóban, egy könyvfesztiválon mutatták be a kötetet, s ugyanez mondható el a 2011-es zágrábi horvát fordításról is. A felsorolt esetekben sohase jutott volna el hozzám a hír, ha környezetem egyik vagy másik jól értesült tagja, többnyire a társadalmi kommunikáción kívül eső informális csatornák révén, nem értesít (a horvát fordítás megjelentése előtt maga a fordítónő keresett meg levélben).

Izgalmas kérdés, hogy vajon hány olyan fordítás (teljes vagy töredékes) lehet, amely sohasem jelent meg, de azért valahol (egy könyvtárban vagy a fordító családtagjainál) megvan. Ezek számba vétele is fontos lenne, s egyszer persze a harmadlagos Madách-kutatásba is bele kellene fogni. Esetünkben arra gondolok, hogy meg kellene nézni: a különböző fordításoknak milyen volt a fogadtatásuk. Ezt Radó György, az általa ismert nyelvek esetében meg is tette, ám arról, hogy az arab, a japán, a hindi vagy a grúz fordításról milyen ismertetések és kritikák jelentek meg, szinte semmit sem tudunk.

Mint ahogyan pl. a külföldi *Tragédia*-előadásokkal kapcsolatban is sok a megválaszolatlan, ugyanakkor némi helyismerettel és utána járással könnyen megválaszolható kérdés. Ilyenek az orosz nyelvű előadások: fogalmunk sincs, hogy pontosan mikor (az év mely napján) játszották a darabot Groznijban vagy Rigában. Az egyik legsikeresebb produkcióról, a tartui Vanemuine Színház észt előadásairól már sokkal többet tudunk, de hogy Észtországban hol és hányszor játszották a *Tragédiát*, azt nem tudjuk. (Annál több adatunk van a külföldi vendégjátékaikról.) S hogy 1971–72 után játszották-e egyáltalán, arról fogalmunk sincs. Tartuban nyilván utána lehetne járni ennek, s az előadásokról megjelent színikritikákat is össze lehetne gyűjteni, erre azonban eddig még senki sem vállalkozott. A fordítások és előadások történetében tucatszám lehet találni hasonló hiányosságokat, inkább az a ritka, amikor viszonylag jól dokumentált egy fordítás vagy egy előadás.

Néha azért arra is van példa, hogy a világháló segít. Mivel Prágában a Narodne divadlo honlapján (nem tévedés, kis d-vel írják az intézmény nevét) egy időben a színház összes előadásának főbb adatait közzé tették, így hiánytalanul feltérképezhető volt minden *Tragédia*-

előadás. Tudomásom szerint a budapesti Nemzeti Színház egyelőre nem rendelkezik hasonló adatbázissal, így az ottani előadások felsorolásával egyelőre adós a szakma.

De térjünk át az illusztrációkra. Az írott szöveg és a kép közti számos eltérés mellett figyelmet érdemelnek az azok tárolásával, elhelyezésével, közzétételével kapcsolatos különbségek is. Egy fordítás kéziratának, amelyet elhelyeztek egy gyűjteményben, bizonyos szempontból alig van jelentősége. Egy-egy kutató néha belelapoz, aztán közread pár mondatnyi összefoglalót a benyomásairól, de a szélesebb olvasóközönséghez nem jut el a szöveg. Egészen más a helyzet egy festménnyel, még akkor is, ha az is egy raktárban van, s csak néha napján veszik elő egy-egy kiállítás kedvéért. Míg egy fordításokról szóló bibliográfiában nyugodtan szorítkozhatunk a nyomtatásban megjelent fordításokra, addig ugyanez a képek esetében furcsa lenne, még akkor is, ha azok „csak” illusztrációk, tehát az alkotói szándék szerint egy könyvben lenne a helyük.

A *Tragédia*-illusztrációkkal kapcsolatos kutatások hiányára akkor jöttem rá, amikor az 1990-es évek elején a budapesti Nemzeti Színház-tól megkerestek, és arra kértek, mondjam meg, hogy hol lehet összefoglaló írást találni a *Tragédia*-illusztrációkról. Kénytelen voltam azt felelni, hogy ilyen írás nincsen, amit első pillanatban nem is akartak elhinni, mert egy kívülálló számára (aki különben kiállítás-rendező volt) képtelenségnek tűnt, hogy a látszólag hatalmas Madách-irodalomban ilyen hiátusok lennének. Aztán megmagyaráztam: nem az ismereteim hiányosak, ha valaha megjelent volna ilyen írás, akkor arról egészen biztosan tudnék, de biztosan állíthatom, hogy sohasem jelent meg.

Valóban, látszólag nem is olyan nehéz feladat az illusztrációkról számot adni. Elég, ha sorra kézbe vesszük a mű eddigi magyar és idegen nyelvű kiadásait: úgy tűnik, gyorsan célt érhetünk. Más kérdés, hogy csak Radó tanulmányának megjelenése után vált lehetővé a fordítások többé-kevésbé hiánytalan átnézése, míg a magyar nyelvű kiadások számba vételére egészen 2010-ig kellett várunk (MK 67.). Ez azonban messze nem az összes publikált *Tragédia*-illusztráció! Farkas András pl. több sorozatot is készített a műhöz, ezek közül csak kettőt találunk meg az említett módon (a galego és a jiddis fordítás kötetében), a

többi egy önálló albumban szerepel, Madách műve nélkül. Ugyanígy Réti Zoltán akvarelljei is önálló kiadványként láttak napvilágot. De arra is találunk példát, hogy egy prózai műben, amelynek nem is Madách a szerzője, teljes illusztráció-sorozat szerepel. Ilyen volt Szinte Gábor sorozata Básti Lajos: *Mire gondolsz, Ádám?* című kötetében. És akkor még nem szóltam arról, hogy pl. folyóiratokban is előfordulhat egy-egy illusztráció, Madáchtól teljesen függetlenül. Kondor Bélának is volt ilyen *Tragédia*-illusztrációja.

A könyvek alapján azt se könnyű minden esetben eldönteni, hogy mi az, amit látunk. Zichy Mihály illusztrációi ceruzarajzok, de már találkoztam olyan írással, amelyben metszeteknek nevezik. A félreértést az okozhatta, hogy a régi könyvekbe ezt írták: „rézfénymetszet”. Ennek azonban semmi köze sincs a rézmetszethez! A korabeli magyar elnevezés egy akkoriban feltalált különleges sokszorosítási eljárást jelent, amelyet hivatalosan fotoheliogravűrnek hívtak. (Erről az MK 67. utószavában írtam.)

De szép számmal készültek olyan illusztrációk is, amelyeket egyáltalán nem publikáltak. Így pl. a Petőfi Irodalmi Múzeumban egykor pályázatot írtak ki, és a beérkezett munkákat a mai napig is őrzik, olykor (pl. 2014-ben) ki is állították azokat. Szántó Piroska két képe tudomásom szerint sohasem jelent meg, de a többi alkotás is zömében publikálatlan. Ugyanígy publikálatlan volt Bartoniek Anna sorozata, amelyről első ízben Képiró Ágnes számolt be (MK 71. 124–131.).

A legnagyobb hiány azonban a Zichy-illusztrációknál mutatkozik. Az udvari festő rajzai a cárné érdeklődését is felkeltették, akinek Zichy megígérte, hogy további (összesen 45) illusztrációkat készít a *Tragédiához*. Azt, hogy a későbbiekben pontosan mi történt, nem tudjuk. Tény azonban, hogy Szentpéterváron az állami múzeumban ma is megtalálható számos publikálatlan *Tragédia*-illusztrációja a mesternek, vagy talán csak azok vázlatai (Róka Enikő közlése, 2002). Ezek szintén publikálatlanok és teljesen ismeretlenek.

Végül egy érdekességet említenék. Radó György az 1968-as bolgár kiadás kapcsán, egy korabeli újságcikkre hivatkozva azt írta, hogy a szófiai kiadó (amely a kezdeti elképzelés szerint a Corvina Kiadóval közösen jelentette volna meg a művet) eredetileg Szász Endrét kérte

fel illusztráció-sorozat készítésére. Ez el is készült, de valamiért nem nyerte el a kiadó tetszését, így aztán évekkel később egy bolgár művész illusztrációival jelent meg a kötet, immár a Corvina Kiadó közreműködése nélkül. (MK 83. 370–371.) Egyelőre senki se tudja, hogy mi lett a Szász Endre-illusztrációk sorsa.

14. Madách könyvtára és olvasmányai

Kedves kolleginák és kollégák! Dőljenek hátra a székekben, a szemeszter utolsó előadása pihentető lesz. Talán nem veszik zokon, ha azokat, akik mostanáig kitartottak kollegináknak és kollégáknak nevezem, reménykedve abban, hogy legalább néhány lépést megtesznek majd a tudományos kutatásnak azon a szűk ösvényén, amelyet Madách-kutatás-ként az eddigiekben felvázoltam.

Azt, hogy milyen műveket írt Madách, többé-kevésbé tudjuk, jóval hiányosabbak viszont az olvasmányaival kapcsolatos ismereteink. Pedig gyakran szóba került, főképp a *Tragédia* egyes jeleneteinek vagy megállapításainak kapcsán, hogy honnan is vehette az ismereteit.

Korábban, a 4. előadásban megemlített Humboldt *Kosmos*-át mint olyan művet, amelyet biztosan olvasott, s ami szintén nem mellékes: nagyra tartott. Ez utóbbira abból következtethetünk, hogy Veres Pálnénak is elolvasásra ajánlotta, s a hölgy valóban megfogadta a tanácsot, legalábbis van a naplójában egy bejegyzés, amely szerint aznap Humboldt-ot olvasta. Nyilván ugyanez elmondható Heinéről is, ugyanezért. A Veres Pálnénak küldött képrejtvénylevelével szerint a hölgy névnapja alkalmából egy kétkötetes Heine-kiadást is mellékelte a leveléhez, hiszen megjegyezte, hogy a második kötet Szilárd(a) kisasszonynak (vagyis Veres Pálné ifjú lányának) nem való olvasmány. Az országgyűlési beszédében pedig Gibbonra hivatkozott: ezek szerint őt is olvasta, és hatással lehetett rá.

Nem véletlenül említettem egymástól távol eső olvasmányokat. Madách érdeklődése és ennek megfelelően az olvasottsága széles körű volt, nem korlátozódott a szépirodalomra, a filozófiára, a történelemre, de még a természettudományokra sem; mindezeken túl is voltak olyan területek, amelyeken elég otthonosan mozgott. Ilyen volt pl. a szabadkőművesség, sőt, bizonyos jelekből ítélve talán az alkímia irodalma is. (A Kepler-jelenet szóhasználatából az alkímia ismeretére következtethetünk.) Furcsa is lett volna, ha a nagyapjától örökölt 59 szabadkőműves kiadvány nem keltette volna fel az érdeklődését.

Az már más kérdés, hogy miként gondolkodott a könyvekben foglaltakról, vagy magukról a mozgalmakról. Amennyire meg tudtam állapítani, nem volt túl jó véleménnyel egyikről sem. A szabadkőművességet kiüresedett szertartások értelmetlen rendszerének tartotta, legalábbis ez derül ki a két prágai színből, amelyekben Kepler személyében emléket állít szabadkőműves nagyapjának, Madách Sándornak, ugyanakkor a tanítvány beavatásának módja világosan értésünkre adja, hogy ő maga már nem hitt abban a mozgalomban, amely két nemzedékkel korábban nemcsak a nagyapjára, de pl. Kazinczyra és sok más jeles férfiúra nagy hatással volt. (Nem elszólás! A mozgalom eredeti, angol változatának mindmáig csakis férfiak lehetnek a tagjai! Nem szabad azonban megfeledkeznünk róla, hogy Kepler korában még nem volt szabadkőművesség, csupán annak „elődmozgalma”, a rózsakereszteseké jelent meg, egyébként pedig arról sincs adatunk, hogy Kepler rózsakeresztes lett volna. Az viszont biztos, hogy horoszkópokat készített.)

Madách hagyatéki könyvtára 1913-ban, a teljes hagyaték részeként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, s miután az intézményt az elmúlt kétszáz évben folyamatosan átszervezték, egy idő után az abból újfent különvált Országos Széchényi Könyvtárba (ez még a II. világháború előtt volt), a kéziratos hagyatékkal együtt. Szerencsés módon megőrizték a gyűjtemény egységét, tehát nem osztották be a könyveket a nagy állományba, így az akkor számba vett könyvek java része ma is megvan. Szücsi József volt az, aki nem sokkal később közre is adta a könyvek teljes listáját. (*Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1915. 5–28.) Ma is ez a legfontosabb forrásunk, bár tudni kell (erre egyébként Szücsi is felhívta az olvasó figyelmét), hogy készült egy kéziratos leltár 1850 körül, amelyet Madách Károly és az akkori sztrigovai plébános, Gál Ignác állított össze, s amely szintén megtalálható az OSZK Kézirattárának analektái között. Szücsi József értett a könyvekhez, s akkor nagyon visszafogottam fogalmaztam, hiszen az a mód, ahogyan a hagyatékban ezt a részét feldolgozta, máig példamutató. Nem kerülték el a figyelmét a tulajdonosi bejegyzések, igyekezett rekonstruálni, hogy melyek azok a kötetek, amelyek már Madách Sándor gyűjteményében megvoltak, s melyek azok, amelyeket fia, id. Madách Imre vásárolt, s hogy végül mi az, amit a költő szerezhetett be.

Madách könyvtára persze csak torzó, hiszen mindig is divat volt kölcsön kérni könyveket, amelyek aztán nem mindig kerültek vissza a tulajdonoshoz. Ezt a veszteséget még megbecsülni sem lehet, én is csak egy apró jelre figyeltem fel 25 évvel ezelőtt: milyen érdekes, hogy csupán egyetlen jelentéktelen könyv maradt a családi könyvtárban, amelyet alkotója Madáchnak dedikált: Huszár Gyula: *Beszélyek* (Pest, 1857; MK 9. 98.). Nyilván közelebbi ismerőseitől (Lónyay Menyhért, Arany János, Lisznai Kálmán) is kapott dedikált könyveket, ennek azonban ma már semmi nyoma sincsen. Maga a könyvtár is bővebb lehetett tehát, nem is szólva Madách olvasmányairól.

Folytassuk az utóbbiakkal! Életművéhez a legtöbb segítséget minden bizonnyal Fessler tíz kötetes magyar történelme nyújtotta. A negyedik előadásomban, a fő mű forrásaival kapcsolatban erről már (és sok más olvasmányról is) volt szó. A drámáknak és drámai töredékeknek egy jelentős része a magyar történelemről szólt (*Csák végnapjai*, *Mária királynő*, *Nápolyi Endre*, *II. Lajos*), ehhez forrásokra volt szükség, Fessler műve pedig kéznél volt. Nyilván saját könyvvásárlásait is igyekezett időnként a munkájához igazítani: mivel Palugyay Imre: *Werbőczy István' rövid életrajza* (Buda, 1842) csakis az ő vásárlása révén kerülhetett a könyvtárába, aminek oka az lehetett, hogy a Mohács körüli korszakról (vagy annak valamely vonatkozásáról) szeretne volna drámát írni. Valóban: drámajegyzeteit elnézve hol II. Lajos, hol Werbőczy, hol pedig Martinuzzi (Fráter György) neve kerül egy-egy jegyzet alá, s ami mostani témánk szempontjából még érdekesebb: ebben a könyvben számos helyet meg is jelölt, sőt: a könyv védőborítója hátlapjának belső oldalára néhány sort is írt (KAT 999.):

Martinuzzi kukta
Imre fia Erzsébet leánya
Márja királyné
Sigmond pápatóli függetlenségéről

Ez a könyv tehát egyértelműen munkaeszköz, segédlet volt. Érdekes lenne egyszer számba venni, hogy kiket idézett Madách, pl. prózai írásaiban, beszédeiben, verseinek mottóiban, dedikációiban, s főképp

persze a leveleiben. Néha teljesen véletlenül tudunk arról, hogy egy művet elolvasott, sőt: figyelemre méltatott. Így pl. George Sand: *Lélia* című regényéről írt egy kritikát, amelyet utóbb Veres Pálné hagyatékában talált meg Veres Szilárda, s így 1914-ben jelent meg először, addig a létezéséről se lehetett tudni, sőt arról sem, hogy George Sand egyáltalán előfordult az olvasmányai között.

Ha már a franciáknál tartunk, Victor Hugót természetesen ismerte, hiszen az ő neve viszonylag sok helyen fordul elő az életművében, de hogy pontosan mit olvashatott tőle, azt csak találgathatjuk, részben annak alapján, hogy mi volt az, ami Magyarországon is megjelent tőle. Nem mintha feltétlenül szüksége lett volna a tolmácsolásra: Eugene Sue: *Párizs rejtelsei* franciául olvasták Szontaghgal. Érdekes, hogy Madáchnak, kifogásai ellenére, tetszett a regény.

A filozófusok közül Kantot megtaláljuk a könyvtárában, de már Hegelt nem, bár az utóbbi filozófiájára hivatkozik *A civilizátorban*, nem légből kapott tehát az a feltételezés, hogy talán a *Tragédia* szerkesztésében is megnyilvánulhat a hegeli történetfilozófia. Az Athenaeumban Hegelről is, másokról is olvashatott; érdemes a lapot újra és újra kézbe vennünk, hiszen számos érdekességet találhatunk azon túl is, amelyekről Baranyi Imre írt a könyvében. Figyelmet érdemel Borsody Miklós filozófiatörténeti összefoglalója is (MK 72.). Madách Aladár és Balogh Károly nevelője éveken át a sztrégovai kastély lakója volt, s így egészen biztos, hogy volt köztük eszmecsere, és ennek nyomán kölcsönhatás.

Nagyon valószínű, hogy tudományos ismereteinek jelentős részét is újságokból vagy folyóiratokból szerezte, különösen a feljegyzéseiben leírt konkrét értesüléseket. Darwin elméletét, mint már a negyedik előadásban megjegyeztem, szinte biztos, hogy csak másodlagos forrásból ismerte, és ugyanilyen nyilvánvaló, hogy Clausius hőhalál-elmélete is közvetve juthatott el hozzá. A legtöbb izgalmas részletnek Tolnai Vilmos járt utána, így pl. annak, hogy honnan (és mit) tudhatott Madách az alumíniumról, amelynek oly nagy jövőt jósolt?

Az sem nyilvánvaló, hogy pl. Kepler életéről hol olvashatott. Igaz, nem sok a konkrétum a prágai színekben, de két tény azért valamilyen forrásból meg kellett ismernie: azt, hogy az anyját boszorkánysággal vádolták, és azt, hogy rendkívül rossz volt az első házassága.

A kortárs magyar irodalomból egészen biztosan ismerte a Kisfaludy fivérek életművének jelentős részét, továbbá Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt. Kevésbé nyilvánvaló, hogy a prózairodalomból mit olvashatott, de az pl. biztos, hogy a Budapesti Árvízkönyvben megjelent Eötvös-regényt (*A karthausi*) olvasta.

Amint látják, nem lehet igazán jól áttekinthetővé tenni Madách olvasmányait, amelyekről egyébként is csak nagyon töredékes információink vannak. Iskolai és egyetemi tanulmányai során nyilván sok szerző sok művét olvasta el kötelességszerűen, de inkább csak sejthető (abból, hogy az adott korban milyen vizsgakövetelmények voltak), hogy kiknek és milyen munkáit.

Feltehető, hogy tanárainak a munkáit is ismerte; talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy képzelem, hogy mondjuk a metafizikát, amelyből egyébként igen szép eredményt ért el (édesanyjának írt levele szerint második eminens volt), nem Arisztotelész művéből sajátította el, hanem tanára, Verner József vaskos (több mint 500 oldalas) munkájából (*Metaphysica, seu gnoseologia, quam scripsit Josephus Verner...* Pestini, 1835). Nem kizárt, hogy a tanár más munkáit is ajánlott vagy esetleg kötelező volt elolvasni. (*Philosophia moralis, quam scripsit Josephus Verner...* Pestini, 1835; *Logica, seu dianoecologia, quam scripsit Josephus Verner...* Editio tertia, Pestini, 1835; *Psychologia empirica, quam edidit Josephus Verner, Editio secunda*, Pestini, 1835). Nos, Madáchnak talán kötelező volt átrágnia magát ezeken a könyveken, Önöket azonban már nem biztatnám erre. De azért nem is beszélném le azokat, akik elszántan igyekeznek majd mindent megtudni Madáchról.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...		27. IX. Madách Szimpózium	2	franciáknak	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005	28. Imre Madách: A Traxedia do Home		62. Имре Мадач: Човекова трагедија	2009
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék		29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija				30. X. Madách Szimpózium	2003	64. XVI. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		42. XII. Madách Szimpózium		31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája		32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	2004	66. XVII. Madách Szimpózium	2010
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba:	1997	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thurn)		33. L. Kiss Ibolya: Erzsi tekintetes asszony		67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai	
8. IV. Madách Szimpózium		45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika	2006	34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza		68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok	1998	46. Madách Imre: Reformkori drámák. (M. I. művei II.)		35. XI. Madách Szimpózium		69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde		36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése		70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban	
11. V. Madách Szimpózium		48. XIII. Madách Szimpózium		37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)		71. XVIII. Madách Szimpózium	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	1999	49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Ádám?		38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz			
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg		50. Imre Madách: Die Tragödie des Men-					
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis					
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		52. Imre Madách: La tragedia del hombre					
16. VI. Madách Szimpózium		53. XIV. Madách Szimpózium	2007				
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem	2000	54. Andor Csaba: A siker éve: 1861					
18. Majthényi Anna levelezése		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. (M. I. művei III.)					
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008				
20. VII. Madách Szimpózium		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre lírája...					
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		58. XV. Madách Szimpózium					
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok					
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon					
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt		61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a					
25. VIII. Madách Szimpózium							
26. Madách Aladár művei. I. Versek	200						

72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön- álló tudomány, s annak feladata		81. Máté Zsuzsanna: A bölcsélet átlényegü- lése esztétikumká...	
73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre Madách dans le monde germanophone		82. XXI. Madách Szimpózium	201
74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei	201 2	83. Radó György–Andor Csaba: Az ember tragédiája a világ nyelvein	4
75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia		84. Madách Imre: Az ember tragédiája (M. I. művei V.)	
76. XIX. Madách Szimpózium		85. Madácsy Piroska: Magyar szellem euró- pai vonzáskörben	
77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)		86. Csongrády Béla: „Remény a csillag...”	
78. XX. Madách Szimpózium	201 3	87. Madách Imre levelezése (M. I. művei VI.)	
79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni		88. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné	201 5
80. Imre Madách: La tragedia del hombre		89. XXII. Madách Szimpózium	
		90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia	
		91. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj’... I. k.	201 6

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu